

שומר דלתות ישראל

Izrael kapuinak őrzője

Schőner Alfréd

שומר דלתות ישראל

Izrael kapuinak őrzője

Budapest, 2013

שומר דלתות ישראל
Izrael kapuinak őrzője

© Schőner Alfréd
© Gabbiano Print Kft.

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak
részletét a kiadó engedélye nélkül bármilyen formában
vagy eszközzel reprodukálni és közölni tilos.

Kiadó: Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft. – OR-ZSE
06-20/9256-148

gabbiano@gabbiano.hu

www.zsidokonyvek.hu

Felelős kiadó: Izsák Gábor ügyvezető

Lektorálta: Oláh János

Szerkesztette: Hidalmási Anna

Borító: Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft.

Tördelés: Mandel György

Köszönet a könyv kiadását támogatóknak:
Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft.

MAZSIHISZ

OR-ZSE

ISBN 978-615-5346-00-2

Tartalom

Előszó	9
Először Jeruzsálemben	13
Az öröm és vígság napja	19
„...teljes jogú diplomáciai kapcsolatot venne fel Izrael Államával...”	25
„...a jelenből a jövőhöz szól...”	32
Nem őrhelyem hagyom el, csak hazatérek... ..	38
Péntek délutáni virradat.....	42
Ünnepi gondolatok Jeruzsálemből	50
Tévét hó tizedike, az általános káddis napja	54
Előszéder – élőszéder	58
A menóra	65
Négy tanítvány, négy embertípus.....	72
Három beszélgetés Izraelben.....	81
Ben Gurion rejtélye	98
Könnycsepp Nachsonért.....	105
Csuló.....	109
„A Tóra mind nagyobb dicsőségére”	111
Villanás a modern Izrael életéből.....	116
Tisa beávi gondolatok	119
Az élő zsidó történelem.....	125
„...És száll tovább a könnyörgés...”	132
Ákédát Jichák – Izsák megkötözése.....	137
„...még édes a fény, melynek napsugarait időnként eltakarják a terror árnyai”	145

„Minden nemzedékben felkeltek, támadtak ellenünk...”	152
„És készíts színarany lámpatartót...”	162
Te érted.....	173
Herzl Tivadar és a soá.....	176
A Carlebach legenda.....	184
Villanások Bné Brákról.....	187
בית שערים – Bét Seárim.....	193
Égszínkéek.....	199
Moshe Stern főkántor köszöntése.....	203
Chámát T’verjá.....	208
Képeslapok Erecből.....	216
Zsinagóga-mozaik a „Gálil fővárosában”, Ciporiban	218
A három kapu.....	222
„Itt találkozik a múlt, a jelen és a jövő”.....	228
ראשית צמיחת גאלתנו	
Megváltásunk virágba borulásának kezdete.....	231
Adalékok a Kotel, a Siratófal ikonográfiájához.....	236
ושבו בנים לגבולם	
„És visszatérnek a gyermekek az ő határukba”.....	258
Exodus.....	262
A béke első napja.....	277
Boldog újévet!.....	283
„... múlandó és a törekeny cseréphez hasonlatos.”.....	291
Megváltás és a Jövő.....	297
Vízésés a sivatagban.....	314
Figurális ábrázolás és teológia.....	323
Hidak.....	340

Várj madár, várj, te csak mindig várj	347
„Kőbe zárt fájdalom”	353
A cionista Hággádá	357

*Megjelent a szerző 65. születésnapja és
rabbivá avatásának 40. évfordulója alkalmából.*

Előszó

Notebookom képernyőjén olvasni kezdem Schöner Alfréd főrabbinak, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem rektorának, a zsidó vallástudomány professzorának legújabb könyve – *Izrael kapuinak őrzője* – kéziratát, hogy előszót írjak hozzá. Olvasom a közel félszáz nagyszerű írásból: cikkekből, prédikációkból, tanulmányokból szerkesztett anyagot, és azon tűnődöm, miért jut eszembe szinte minden pillanatban egy régi látogatásom a Szerző otthonában. Pedig sokszor találkoztunk azóta. Nemcsak a magasztos széder-estéken, amelyeket Schöner olyan hitelt tart, amely el nem múló emléket hagy, de az egyetemi évek hétköznapijain is. Ám most ez a régi látogatás jön elő a múltból, élesen: ezerkilencszáznolcvanötöt írtunk, meghalt Scheiber Sándor, és az ő hiányára gondolt mindenki, akit érdekelt a magyar zsidók sorsa. Akkoriban a Wesselényi utcában, a mártír-sírkertet szegélyező árkádsorral szembeni tömbben laktak Schönerék, ő maga a Dohány utcai nagy zsinagóga főrabbi volt. Ez az esti lámpafényben lévő lakás, a szegedi Újzsinagóga tervrajzának korabeli másolata az előszobában, a könyvek: a Schöner-könyvtár, és egy próféciaként is értelmezhető mondat – „Scheiber hiányának betöltéséhez száz évre lesz szükség” – idéződnek fel emlékezetemben. Régi szegedi rabbi, főként a Löwök miatt kerestem fel akkor, mert Schöner az 1970-es évek közepén Szegeden volt rabbi. „Utolsó éves rabbijelöltként az Országos Rabbi-

képző Intézet akkori főigazgatója, az áldott emlékű dr. Scheiber Sándor, Szegedre irányított. Rabbidiplomám kézbevétele után ő iktatott be a Tisza-parti város rabbiszékébe.” Olvasom a számítógépen lévő kézirat egyik tanulmányában, amelyet Schöner már élete izraeli szakaszában, az 1990-es években írt. Az *Izrael kapuinak őrzője* életrajz is, mert a Szerzőnek ezek az 1980-as, '90-es és a 2000-es évekből származó írásai az életút állomásait, e kiemelkedő magyar-zsidó személyiség sorsát is elének hozzák. Ilyenek az Izrael elleni rakétatámadások idején készült naplófeljegyzések; a folyamatosan épülő Erec látványának megörökítése; a magyar származású, szentföldi nagy öregekkel felvett interjúk közreadása; a zsidó olvasmányok fölötti tünődések és az emlékezések lejegyzése; és sorsszerű a művészettörténeti tanulmányok témáinak kiválasztása és megírása. A kötetben olvasható az a búcsúbeszéd (*Nem őrhelyem hagyom el, csak hazatérek...*), amelyet Schöner 1990 decemberében, egy héttel alijázásuk előtt tartott a Goldmark Teremben. A könyvekről beszélt, szellemről, az alkotás szépségéről és a hitről. Majdnem csak olyan dolgokról, amelyeknek sem tűz, sem víz nem árthat. Majdnem, mert tőle tudom, hogy a konténer, amelyben könyveik érkeztek Izraelbe, kirakodáskor a tengerbe esett és tartalma tönkrement. Talán ez a történet juttatta eszembe az említett Wesselényi utcai estét Schöneréknél. És nem nosztalgiából írtam meg ezt, hanem – higgyék el – éppen ellenkezőleg. Csak annyit szerettem volna mondani, és ez legyen a lényeg, hogy az

alkotás, a művelődés, a szolidaritás, a hit és a szeretet minden nehézségen átsegítik az embert. Erről szól ez a könyv. De leginkább a hitről, a Mindenhatóba vetett hitről, amelyet minden szövegben megtapasztalunk, és amely azonos mértékben a rabbié és a tudósé. Utóbbi pedig nagy ritkaságnak számít korunkban.

Üdvözet az Olvasónak!

Hidvégi Máté

Előszőr Jeruzsálemben¹

„Nyisd meg az ég kapuit imádságaink előtt!”

I.

A nagyünnepi liturgia közismert mondata vissza-visszatért gondolataimba, amikor a magyar zsidóság delegációjának tagjaként tíz napot töltöttem Ausztriában és Izraelben, a Zsidó Világkongresszus² Jeruzsálemben tartott ülésén, e testület alapításának 50. évfordulóján. Az élmények sokaságából hadd említsem meg azokat a helyeket, ahol imádsággal fordultunk a Mindenhatóhoz.

Utunk első állomása Bécs volt, ahol megjelentünk a Seitenstettengasse-i központi zsinagógában. Kör alaprajzú pompás épület, ahol a *bimá*, a Tóra-olvasó asztal – a Dohány utcai zsinagógához hasonlóan – a frigyszekrény előtt magasodik. Most tervezik e nemes vonalú, klasszikus stíluselemeket magában foglaló templombelső esetleges átalakítását, és a *bimá* az épület mértani közepére kerülne. Érdekes, hogy ez a változás – amely a vallásos zsidóság érzelmeit és elvárásait tükrözi – a fiatalok köréből indult ki.

Egy fiatalember a templom rabbija: Paul Eisenberg. Édesapja, néhai dr. Akiba Eisenberg Budapesten végzett

¹ ÚJ ÉLET, 1986. március 1. 41. évfolyam 5. és 1986. április 1. 41. évfolyam, 8. szám.

² A Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress – WJC) 1936-ban alakult Genfben, jelenlegi székhelye New Yorkban van. Saját definíciója szerint „A ZsVK egy nemzetközi szervezet, amelynek célja a zsidók és zsidó közösségek érdekeinek és igényeinek szolgálata az egész világon.”

az Országos Rabbiképző Intézetben. Fia már Jeruzsálemben tanult, de jól beszél magyarul. Ő imádkozott *Löchu nöránnáno*-tól *Löcho dajdi*-ig. Kedves énekhangját, chászid dallamvilágát, csilingelő gyermekkórus tette árnyalttá, emlékezetessé.

A *máárivot* Ábrahám Klein főkántor recitálta. A magyar közönségnek alkalma volt meghallgatni néhány évvel ezelőtt, amikor a budapesti Goldmark Teremben nagyszerű koncertet adott. Most zsinagógai környezetben gyönyörködhettünk énekében, áhítatot teremtő fohászában. Érződik, hogy a kiejtett szavakat pontosan érti, s az ősi szöveg a régi dallammal szinte útra kel, s száll a magasságok felé.

A szombat délelőtti istentisztelet helye a Tempelgasse-i zsinagóga volt. Igen vallásos réteg látogatja ezt a külső és belső formájában megújult zsinagógát. Természetes, hogy a hely archaikus jellegéből adódóan alig van díszítés, de az ablakok színes mozaikkal béleltek, ahol a 12 törzs szimbólumait ábrázolták. Az épületben mégis meglévő eleganciát a harmóniára való törekvés és a nemes anyagok – mindenekelőtt a márvány – használata teremti meg. Hasonlóan decens a zsinagóga alagsorában elhelyezett rendkívül modern, s tökéletes higiéniai igényeket kielégítő, szaunával ellátott rituális fürdő, a *mikve*. A felújítás költségei meghaladták az egymillió dollárt.

A reggeli imát megelőzően Grünfeld rabbi „előtanul”, s mintegy tucatnyi ember ül asztalánál. Nem tétlen

szemlélők, hanem aktív részesei, mi több, közbeszólói, vitapartnerei az előadónak.

Felváltva imádkoznak a hívek *sácháriszt* és *muszáfot*. Nincs állandó kántor, ez érthető is, hiszen az itt imádkozók között mindenki „szakember”. Legalább száz ember – három generáció tagjai – hajlongva s nagy áhítattal imádkoznak.

A *Tóra* olvasása előtt egy pátriárka külsejű ember áll a szószékre. A tanulás fontosságáról, a tanítás és a tanházak jelentőségéről szól, majd felszólítja a jelenlevőket az egyik amerikai jesiva hathatós támogatására.

Az istentisztelet után *kiddust* adnak a megjelentek tiszteletére. A kiddus-szoba mozgatható tetejű, *szukkauszkor** egy gép szétválasztja a tetőszerkezetet, náddal fedik be azt, és máris kész a *szukko*, az ünnepi sátor. Most prédikációk színhelye a terem. Ortodox szokásnak megfelelően két *bócher* – alig lehetnek több 13-14 évesnél – *dörösöt*, szabályos írásmagyarázatot tart. Feszült érdeklődéssel figyelik, s áhítattal hallgatják a két fiatal valamit sejtető tanítását. A jelenben egy kicsit a jövőt is láthatjuk.

II.

Meghitt hangulatot teremtő város Jeruzsálem. Bája van, íze, történelmi levegője. Világvallások fókusza, a „Szent Város”.

* A szerző kívánságára az ünnepek és egyéb héber nevek írásmódját a könyv egészében nem egységesítettük (a szerk.).

A Zsidó Világkongresszuson részt vevő magyar delegáció egyik első útja Meá seárimba vezetett. 1873-ban száz család alapította ezt a negyedet, amely az egész térség egyik különleges színfoltja.

Honnan a név: *Meá seárim*? Betű szerinti fordítása: száz kapu, de talán mégis tórai ihletettsége van e két héber szónak. *Tajldajsz* hetiszakaszában, a második ősatyáról így ír a Szentírás: „...és vetett Izsák abban az országban és százszor annyi termett neki abban az évben, mert megáldotta az Örökkévaló.”³ Itt a *meá seárim* szavak százszorozot, tehát nagyon bő termést jelentenek.

A nagyon vallásos, önmagába forduló réteg központja e hely, ódon házait misztikum lengi körül. Szinte mindenhol jesiva és templom található. Az üzletekben halk hangú árusok kínálják könyveiket, kegytárgyaikat. Itt mindent a vallási élet inspirál, itt minden a vallási élet inspirátora. A város egyik kiváló helyi ismerője így ír a Meá seárimról: „Szombaton és ünnepnapokon persze nincs közlekedés a telepen, de forróvérű fiatalok és vakbuzgó öregek kövekkel dobálják meg a negyed határán utazó járműveket. Nappal kis városka gettójára emlékeztet a negyed. De aki nem sajnálja a fáradságot és éjszaka látogat el Meá seárimba, az megható élményben részesül. A jesivákból, az internátusokból, a zsinagógákból, szinte minden szobából fény szűrődik ki, és halk hangon dudorászó bóchereket, rabbikat hallani, akik Tórát tanulnak és ajkukon az ősi melódia.”

³ M.I. XXVI,12.

E felejthetetlen házsorokhoz közel található Jeruzsálem legszentebb helye a *Kotel*, azaz a Siratófal. Az egykori Szentélyhez kötődő megmaradt „rész”. Előtte eligazító tábla irányítja az odalátogató zarándokokat. Az asszonyoknak jobb oldalon van elkülönített helyük, amely mellett két méter magas paraván, elválasztani a férfiak területét a nőkéétől.

A tér sarkán mosdómedence, benne kétfülű öntőedény. Hiszen csak „tisztán” lehet belépni ebbe az áhítatot igénylő miliőbe. Magáról a Siratófalról írni szinte lehetetlen. Egyszerű, de hatalmas faragott kőből álló rengeteg, amelyeket vadul kúszó növények és az áhítat borít be. A falrészekből – mindenhol – *kvitlik*, papírba öntött üzenetek leselkednek ki.

Tudom, hogy van, aki meghallgatja ezeket!

Rabbi Kook szavai villannak át fejemben: „Vannak emberek, akiknek kőszívük van, s vannak kövek, amelyeknek közepén érző szív dobog.”

Ez az egyetlen hely a világon, ahol nem lehet lekézni az istentiszteletről. Itt jemeni zsidók faburkolatú, különleges formájú Tórából olvassák az ősi szöveget, a dallamvilág ismeretlen. Talán az arab zene ihlette? Amott strájmli, kaftános chászid emberek hajlonganak, és szinte minden ízükkal Isten előtt hódolnak. A félhangos imádság ellenére a téren és időn felül álló csend uralkodik mindenben.

Elköszönve a Kotelről a 122. zsoltár gyönyörű szavaival búcsúzom:

„Óh, Jeruzsálem, halljad, ím,
köszöntünk!
Örökkévalónk előtt esedezve,
Óh, mindeneknek. kik téged
szeretnek,
boldogság legyen sorsuk és
szerencse!
Legyen békesség a te falaid közt
és tornyaidat lágy csend
dédelgesse.”

Az öröm és vígság napja⁴

Ünnepi istentiszteletre gyűltünk össze, hogy közösen, imával ajkunkon szálljon fohászunk a Mennyek Urához, azon alkalomból, hogy Isten kegyelméből Izrael Államának 41. függetlenségi évfordulóját ünnepelhetjük. Ezen ünnepi napon és ünnepi órán előttünk lebeg e terminus egymásba kapcsolódó, állandóan visszatérő hármas motívuma: a *Jom Hásoá*, a *Jom Házikáron* és a *Jom Háácmáut*. A *Jom Hásoá*, amikor hatmillió európai, s ezen belül hatszázezer magyar zsidó mártír emlékére meggyújtottuk a hat gyertyalángot. A *Jom Házikáron*, az emlékezés napja, amikor áldó kegyelettel gondolunk azokra a hősősökre, akik a legdrágábbat, az életüket adták *Izrael* függetlenségéért. És *Jom Háácmáut*, maga a függetlenségi nap, amely Izraelben és a gálutban egyaránt nem más, mint *moádím leszimchá*, az öröm és vígság napja.

Gondolataimat két talmudi idézet köré kívánom csoportosítani, pontosabban, ha árnyaltabban akarnék fogalmazni, azt mondhatnám, két olyan ággádai tanítást ajánlok testvéreim figyelmébe, amelyek az évezredek messzeségéből is hozzánk szólnak.

אוריא דארץ ישראל מחכים...

„Izrael levegője bölcsé tesz...”⁵ Sok-sok évvel ezelőtt fogalmazódott meg ezen ősi igazság. Annak tuda-

⁴ Ünnepi beszéd a Dohány utcai zsinagógában Jom Háácmáut alkalmából.

In: REMÉNY, Tel-Aviv 1989. december 14.

⁵ Talmud: Bava batra 158a.

tában és jegyében, hogy őseink, akik egykoron a Szentföldön éltek, s az egész emberiségnek adták a Tórát, magát az erkölcs fogalmát, mély bölcsességgel rendelkeztek. Ez a bölcsesség hatotta át a későbbiekben száműzésben élők sorsát, elméleti felkészültséget és magát a gyakorlati kivitelezést.

להתקין לו בית ועד שיהא מורה בו דברי תורה.

„Alapítatok tanházakat – szól a régi tanítás –, amelyekben taníthatjátok Isten szent ígését.”⁶ Amikor a polgári időszámítás szerinti 70-ben a római hadvezér, Titus elpusztíttatja Jeruzsálemet, szétszóratásba kerül az ősi zsidó nép. Szerzte a földön, egyik helyen napfény, a másik helyen árnyék az osztályrésze. De mindenütt vallja az ősi igazságot:

להתקין לו בית ועד שיהא מורה בו דברי תורה.

Mindenütt tanházat alapít, mindenütt zsinagógát épít, azzal a céllal és reménnyel, hogy továbbadhatja mindazt, amit egykoron *böerec haködajso*, tehát a Szentföldön örökségül kapott. És imádkozza naponta:

ותחזינה עינינו בשובך לציון ברהמים!

„Szemünk láttára térj hát vissza Cionba, irgalmadban!”⁷ Ez jelentette számukra tanításul és imádságul azt, ami őseinket fenntartotta és megtartotta a megpróbáltatások évezredeiben. Magam előtt látom a különböző szintű jesivákban éjt nappallá tévő bóchereket, akik odahajolnak a megkopott Talmud fóliánsok fölé és tanulnak, hogy

⁶ Berésit Rabba: 95,3.

⁷ A 18 áldás (smóne eszré) 17. áldásának végén.

taníthassanak, hogy átadhassák azt a szellemiséget, amelyet örökségül kaptak. Ez nem volt más, mint *zerá kajdes*, azaz szent mag. Sok-sok tízezer talmudista szerte a világon tanította az egyetemességet, amely a zsidóságból fakad. Ezt a szent magot tengernyi megpróbáltatás, lemondás, majd diszkrimináció érte szerte a világon. Talmud-tudósok és a liturgiaköltők, a pájtánok foglalkoztak egyéniségükkel, céljaikkal és vágyaikkal, és próbálták aposztrofálni a *zerá kajdes*, e szent mag értékét, és meghatározni helyét az adott korban és definiálni helyét a jövőben.

A modern zsidó költészet egyik legnagyobb alakja, *Chajim Nachman Bialik* hasonló miliőből nőtt ki. Látta a különböző helyeken szétszórva elhelyezkedő jesivákat, ahol hajnaltól késő estig tanultak.

„S elgondolom, mily hatalmas a mag,
Mely rejtve él az átkozott talajban,
Érne a napnak egy sugara csak,
S belőle mennyi áldásunk fakadna!
Mennyi dús kéve hullana alá,
Ha egy új szellő, mire lelkem vágyik,
Egyengetne és kisimítaná
Az élet ösvényét a jesiváig...”⁸

A *zerá kajdes*, e szent mag kikelt. A polgári időszámítás szerint 1948-ban, *Jom Háácmaút* napján függetlenné lett a modern zsidó állam. Szerte a világon nagyhatalmak és kis országok biztosították szimpátiájukról e

⁸ Ch. N. Biálík: A talmudista (részlet).

zsidó államot. Az elmúlt 41 esztendőben rügy fakadt a mag helyén. Úgy is mondhatnám: megmaradt a mag és rügy is lett a fán. A Szentföldön, Izrael Államában, a zsidó világ központjában és szívében, együtt van az ókori szellemiség és a modern kor minden egyes csodája. Ha azt mondom, komputertechnika, ha azt mondom, világszínvonalú mezőgazdaság, ha azt mondom, hogy csúcstechnológia, mind-mind azonos *Izrael*el. Ha azt mondom, hogy könyvtárak, nemcsak a nyilvánosak, hanem a magánkönyvtárak is, akkor azt mondom *Izrael*.

Sok izraeli házban jártam. Láttam gazdagabbat és szegényebbet. Elegánsan berendezettet és olyat, amelyre a sivárság volt a jellemző. De minden házban ott volt a könyv. Mert ez a nép nem más, mint a könyv népe.

Ez a virágok és a növények országa. Az egyik kozmonauta azt mondta, hogy amikor fenn járt a világűrben és letekintett, a Földközi tenger környékén látott egy csodálatos oázist. Nem értette első pillanatban, hogy mi az. Ez volt *Izrael*.

A visszatértek, a hazatértek, az egykori üldözöttek gyerekei, a soá túlélői, a megpróbáltatások számkivetettjei keresték és megtalálták az ó-, illetve új hazát. Igaza van az ősi tanításnak:

Izrael levegője bölcsé tesz, racionálisan gondolkodóvá, jövőtervezővé.

אבן ירה הקדוש ברוך הוא בים, וממנה נשתת העולם. למה נקרא שמה
אבן שתייה? שממנה הושתת העולם.⁹

⁹ Talmud: Jomá 54b.

Annak idején, amikor a jeruzsálemi Templom állt – így mondja az ággádá – a Templom fundamentumát *EVEN SÖSZIJO*-nak, alapkőnek nevezték el. Egyes kommentátorok a *söszijo* szót úgy interpretálják, hogy ez nem más, mint egy forrás. Ebből a forrásból meríthetett az egész világ.

Annak idején egy tiszta forrás volt ott, amely – s ezt büszkén vállaljuk – megtermékenyítette az egész világot. Inspirálólag hatott évezredek irodalmára és művészetére. Döntő módon befolyásolta az etika világképét. De általában úgy fogalmazhatunk: odaállt minden progresszió mellé. *Semimeno hustász hoajlom*, ez a tiszta forrás, mely alapként is szolgált, s ebből meríthetett az egész világ vizet és dicsőséget.

Hogyan fogalmazták ezt meg a Függetlenségi Nyilatkozat alkotói? Hadd idézzem tanúnak: „Izrael prófétáinak szellemében a szabadság, jog és béke ideáljait tekinti léte alapjának. És egyenlő társadalmi és politikai jogokat biztosít minden polgárának vallásra, fajra és nemre való tekintet nélkül. Gondoskodik a vallási, lelkiismereti, nyelvi és művelődési szabadság fenntartásáról. Védelemben részesíti valamennyi vallás szent helyeit, és betartja az Egyesült Nemzetek alapokmányában lefektetett elveket.”

Ezen elveket és azokat, akik szent célként maguk elé helyezték azokat, az elmúlt 41 esztendő alatt többször akarták a tengerbe szorítani. De e nép, mint annyiszor más alkalommal a történelemben, a megpróbáltatások viharából, győztesen került ki. Vallotta és vallja:

עם ישראל חי!

„Izrael népe él és élni fog!”

Mielőtt elmondanám a mártírokért, a hősi halottakért a *Kél molé ráchámimot*, befejezőképpen még egy néhány szó.

Közösségünknek, mindannyiunknak nagy öröme szolgál, hogy fejlődnek a Magyarország és Izrael Állama közötti kapcsolatok. Valamennyien úgy éreztük, hogy az elhibázott lépést, a diplomáciai kapcsolatok 1967-es megszakítását fel kell váltania a teljes körű diplomáciai kapcsolatoknak. A mi álmunk, vágyunk és kérésünk egyben, hogy valóban szeretet, megértés és tárgyilagosság alakuljon ki mindkét nép körében egymás iránt. *EVEN SÖSZIJO*, a forrás szétszóródott, szétáradt a világban. Eljutott hozzánk is a maga békességével és egyben emlékével. Emlékezzünk tehát a hősi halottakra.

Emlékezzünk, hogy jó szóval, illő szóval fejezzük be a közös elmélkedést. Hálámat és szeretetemet tolmácsolom – az ünnephez illő köszönettel – valamennyiőtöknek, hogy eljöttetek, hogy együtt ünnepelhettünk. Adja Isten, hogy legyen osztályrészünk:

מועדים לשמחה לגאולה שלמה!

Hallgassa meg Isten fohászunkat! Adja, hogy így legyen!

**„...teljes jogú diplomáciai kapcsolatot venne fel
Izrael Államával...”**

Parlamentari interpelláció¹⁰

Tisztelt Elnök Úr!

Hölgyeim és Uraim!

Kedves Képviselőtársak!

Nem veszem elő előre megírt beszédemet. A perc hatása alatt szeretném megosztani Önökkel érzelmeimet és gondolataimat ebben a történelmi pillanatban.

Kötelességemnek éreztem szólni, és egyben megtiszteltetés is a képviselőnek, ha szót kaphat a népképviselő legfelsőbb fórumán, a Parlamentben. E megtisztelő kötelességnek teszek eleget, amikor vállalom a szót.

Megrendülten állok itt most Önök előtt egy olyan közösség küldöttéként, amely átszenvedte a történelem legnagyobb sorscsapását. Fájó kegyelettel, drámai módon emlékezem én is arra a 6 millió európai zsidóra, s azon belül 600 ezer magyar zsidóra, akik a különböző koncentrációs táborokban, munkaszolgálatban vagy a Duna partján lelték halálukat. Pontosíthatnám: nem jó ez a kifejezés, hogy „lelték halálukat”, a jó szavak: megölték őket. Ez a pontos kifejezés! S természetesen hasonló érzéssel és kegyelettel gondolok azokra a cigányokra, ellenállókra, a magyar hadsereg azon katonáira, akik ártatlanul szenvedtek vértanú-halált.

¹⁰ Elhangzott az Országgyűlés 1989. évi 45. ülésén, május 10-én.
In: Jegyzőkönyv, 3748-3751. oldalak.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Rövid hozzászólásomban néhány olyan gondolatot szeretnék felvetni, mely részint a múltba vezethető vissza, részint a múltból építkezve egy kicsit keresi és szeretné megtalálni a közös jövőndőt.

Valamikor, talán középiskolás koromban olvastam egy könyvben, hogy a barbárnak nevezett Rómában megbélyegezték a tolvajt olyan formában, hogy a homlokára két betűt véstek: egy „c”-t és egy „f”-et. E két betű két szót takart: cave furem = óvakodj, tolvaj! A barbárnak nevezett Róma megbélyegezte azt, aki tolvaj volt.

A civilizáltnak nevezett XX. század megbélyegzett embereket, mert egyetlen „bűnük” volt csupán az – és e szót, hogy zsidó most idézőjelben mondom –, hogy zsidók voltak. Személyes élményeim, közvetlen élményeim nincsenek a háborúról. Fehér hajam ellenére be kell valanom Önöknek, hogy a háború után születtem olyan család gyermekeként, ahol szinte mindenkit kiirtottak.

Az én családom Kelet-Magyarországról származik, édesapám Csengerben született, édesanyám Esze Tamás falujában, Tarpán. Felmenőim részt vettek a magyar szabadságharcban, 1848-ban. Elődeim részt vettek az I. világháborúban, mégis szinte a teljes családomat kiirtották. Harminckilenc családtagom pusztult el Auschwitz koncentrációs táborában. S nincs hová elmennem sírlátogatásra, mert sírjuk sincs, hiszen a gázkamrák után a földi porhüvelyt elégették, és a hamvakat szétszórta az a buta, az a kósza szél. Kötelez tehát bennünket, felekezetünk-

höz tartozókat is, a közös emlékezés, s itt ezen a helyen, az Ország Házában – az elnök úr által elmondottakat ap-
percipiálva és azzal egyetértve – különösképpen megható
szólnom, hiszen ez a Ház hozta meg a különböző zsidó-
törvényeket, s most ennek a Háznak az elnöke – gondo-
lom valamennyiünk érzelmét és gondolatait tolmácsolva
– fejezte ki mindazt, amit az előbb elmondott mindannyi-
unk füle hallatára.

Természetesen ebben a szörnyű, tragikus korban is
voltak emberek az embertelenségben. Nemcsak Wallen-
bergre gondolok, hanem Karl Lutzra, nemcsak a jelenlé-
tével bennünket megtisztelő Giorgio Perlasára, hanem
olyan kiváló magyar emberekre, mint például Bajcsy-
Zsilinszky vagy Nagybaczoni, és még sorolhatnám.

Jeruzsálemben van egy különleges múzeum, az a
neve: Jád Vásém. Örök emlékezés azoknak, akik mártíri-
umot szenvedtek. Amikor ott járok vagy jártam, mindig
örömmel láttam, hogy egyre gyarapszik a magyar nevek
száma, azoknak az igaz magyar embereknek a száma,
akikre mindig büszkék lehetünk, büszkék voltunk és
büszkék leszünk a jövőben is. Akik mindig tudták, hogy
a magyaroknak hol a helye és, hogy Magyarország mit
jelent. S akik vallották és vallottuk – mondhatjuk többes
szám első személyében –, hogy az igaz Magyarország az
nem Szálasi Magyarországot jelentette.

Az igaz Magyarország az mindig a Bajcsy-
Zsilinszkyk Magyarországot jelentette. És az volt az igaz

Magyarország, amelyben Arany János vagy József Attila publikálhatott.

A következő kérdéskör – engedelmükkel az elnök úr által elmondott gondolatmenetet szeretném végigjárni – az antiszemitizmus. E helyen már alkalmam volt, igen tisztelt Hölgyeim és Uraim, szólni Önök előtt, illetve az ország színe előtt a mai magyarországi antiszemitizmusról. Hogy több-e az antiszemitizmus Magyarországon ma, mint korábban, azt megmondani nem tudom, hiszen nincs szeizmográf, amely ezt mérni tudná. De mindenképpen azt kell, hogy mondjam: nyíltabb. Utalhatok itt arra, hogy a napokban több zsinagógánkban újból megjelent, hajnalra virradóra, a szégyen foltja: a horogkereszt; hogy a napokban több tanintézetünk ablakát kétszer is betörték, gyakran az utcán is – szavakkal ugyan, de – inzultálnak embereket.

Úgy gondolom: mindenekelőtt és mindenekfelett a rabbinak – s ha különösképpen az a megiszteltetés jut neki osztályrészül, hogy képviselő lehet – fel kell emelnie szavát itt, ehelyütt, az ország legfelelősebb emberei, személyiségei előtt. Közösen emeljük fel szavunkat az antiszemitizmus ellen! A mai Magyarországon nem lehet antiszemitizmus! A mai Magyarországon, 44 évvel Auschwitz után, még a szalon-antiszemitizmus sem engedhető meg! És azt hiszem, hogy sehol a világon. Egyre inkább fejlődő és szélesedő demokratizmussal rendelkező társadalmunkban különösképpen fontos, hogy én is felhívjam erre e helyen a figyelmet.

Sok mindent lehet tenni ellene. Sok helyen elmondtam – az elnök úr tudja, amikor a külügyi bizottság elnöke volt, ott is szóltam erről néhányszor –, hogy az első és számomra talán a legfontosabb eszköz a pedagógia. Megfelelő módon, objektíven és tárgyilagosan szólni a holokausztról, hogy mi volt az. Ha Önök, tisztelt Hölgyeim és Uraim, fellapoznak egy magyar közép- vagy általános iskolai tankönyvet, nem hiszem, hogy három vagy négy sornál többet találnak arról, hogy holokauszt. És arról sem, hogy 600 ezer magyar állampolgárt – akik éppen véletlenül zsidónak születtek – a különböző koncentrációs táborokba vittek és megölték.

Az elmúlt egynéhány évtizedben valamilyen megfogalmazhatatlan szemérmességéből nem volt szabad a publicisztikában ezt a szót leírni: zsidó. Valamiért szégyen volt. Én öntudatosan vállalom zsidóságot, és elvárom minden hittestvéremtől, hogy magyarságát és zsidóságát öntudatosan vállalja. Egy apró példát hadd mondjak el.

Néhány évvel ezelőtt az egyik ismerősöm, akinek hozzátartozója elhunyt, el akarta temettetni halottját egy budapesti temetőben. S kérte, úgy legyen benne a kommuniké az újságban: rákoskeresztúri zsidó temető. Így nem vették fel hirdetését. Csak az a fogalom volt elfogadható, hogy Kozma utca 6.

Ez a szó szinonimája lett – valamilyen vonatkozásban – a magyar zsidóknak. Tehát úgy gondolom, pedagógiával, objektív tájékoztatással, publicisztikával érdekes lenne ezzel a kérdéssel tudományos szinten foglal-

kozni, kellőképpen tárgyalni meg ezt a nagyon komoly és nagyon felelősségteljes gondot és problémát.

Még egy fájdalomról hadd szóljak. Magyarországon, közterületen, a 600 ezer magyar zsidó mártírnak nincs emlékműve. Ez három, Szeged nagyságrendű városnak megfelelő polgárság. 600 ezer ember! Tudomásom szerint sehol nincsen. Köztérről beszélek. Mindenképpen az illetékesek szíves figyelmébe ajánlom, talán érdemes lenne elgondolkodni róla.

Két rövid gondolat még befejezésül. Az elnök úr által elmondottak, és az egész hozzáállás, ami itt a levegőből érződik, késztet arra, hogy egy olyan témáról is szóljak, amelyről hosszú-hosszú ideig szintén nem beszéltünk. A deportálások 45. évfordulóján, ezen a viszonylagosan kerek évfordulón is, úgy gondolom, a magyarországi zsidóságra való emlékezésnek egyik jele lenne, vagy lehetne, hogy ha **a Magyar Népköztársaság teljes jogú diplomáciai kapcsolatot venne fel Izrael Államával**, ahol a magyarországi holokauszt leszármazottainak egy jelentős része él. Tisztelettel kérem az általam elmondottakat megfontolni szíves tudomásulvétel végett.

Az utolsó gondolatom: néhány évtizeddel ezelőtt, talán 20 évvel ezelőtt, alkalmam volt összeismerkedni a magyarországi zenetörténet, zeneirodalom legnagyobb klasszikusának özvegyével. Elmondott egy kis történetet, amelyet befejezésként és mintegy konklúziót, hitvallást szeretném nagyra becsült, szíves figyelmükbe ajánla-

ni. A történet így hangzik: valamikor a második világháború előtt összeházasodott egy angol és egy svéd ember. Egy angol férfi és egy svéd nő. Szerelmükből gyermek született, s úgy nevelték, hogy az angol és a svéd kultúrát egyaránt sajátjának érezze. Kettős gyökérrel. S amikor a gyerek középiskolás lett, odamentek hozzá diáktársai és azt kérdezték tőle: Mondd, te tulajdonképpen mi vagy? Svéd vagy angol? Félig svéd vagy félig angol? Mire a válasza úgy hangzott: Nem! Én egészében vagyok svéd, és egészében vagyok angol. Így érzem én is. Egészében vagyok magyar, s egészében vagyok zsidó, s e kettős gyökerűség meghatározza azt a célkitűzést, amelyet a magyar zsidóság az elkövetkezendő évtizedekben is itt, e honban, célként maga elé helyez.

„...a jelenből a jövőhöz szól...”¹¹

Néhány héttel ezelőtt érdekes hír jelent meg a magyarországi tömegkommunikációban. Megtudhattuk, hogy a világörökség része lesz a Millenniumi Emlékműtől a Dohány utcai zsinagógáig, az Andrássy út mentén terjedő városrész. A világörökség része lesz az a terület is, ahol most állunk, ahol most kegyelettel emlékezünk.

Emlékezzünk!

Ez az a hely, amely érzelmeket sugall, s amelyre talán alkalmazhatjuk a szentírási kifejezést:

כי המקום אשר אתה עומד אדמת קודש הוא...¹²

„Mert szent föld az a hely, amelyen állsz...”¹² Az elmúlt majd két évtized emléke tette maradandóvá, látogatási célponttá, kegyeleti emlékhellyé. Itt áll a világ második legnagyobb zsinagógája, a Dohány utcai templom, mellette a zsidó héroszok emlékének állított Hősök temploma. Szemközt, talán Európa legszebb épülete, az Otto Wagner tervezte, még romjaiban is lenyűgöző Rumbach utcai zsinagóga.

Itt várja közönségét Magyarország második leglátogatottabb múzeuma, a Zsidó Múzeum. Mellette írásos múltunk hivatott öre, a Levéltár.

¹¹ Elhangzott Budapesten, a Dohány utcai zsinagóga mögötti Emánuel Emlékműnél, 1990. július 1-jén. In: ÚJ KELET, 1990. július 20.

¹² M.II. III,5.

Árnyékában némán, ahogyan a kövekhez illik, alussza álmát a Lapidárium. Itt van a modern kori zsidó állam megálmodójának, Herzl Tivadarnak egykori szülőháza, emléktáblája, s népünk XX. századi történetének egyik szabadsághős mártírjának *Chana Szenesnek* a mentója. E helyütt álltak a XX. század egyik szegényfoltjának, a pesti gettónak falai, s temetőnkben itt pihennek a gettó mártír halottjai.

E téren kapott helyet a magyar *chászidé umot háolám*, a Világ Jámborainak Emlékkertje, amely azon nem zsidó honfitársainknak állít emléket, akik a legdrágábbat, az életüket tették kockára zsidó emberek védelméért.

Itt, a Wallenberg Emléparkban tanúskodik az Emánuel Emlékmű, a gondolatokat és érzelmeket ébresztő monumentális szoborkompozícióval a közepén. Különös ötvözete a történelem által formájától megfosztott menórának és a magyar táj jellegzetességének, a levelekben gazdag szomorúfűzfának. Rajta a Siralmak könyvének egyik legkifejezőbb idézete: „Tekintsetek ide és lássátok, van-e olyan fájdalom, mint az én fájdalom, amely nekem okoztatott...”¹³ Ez az emlékmű hirdeti az emlékezést és a hit sugárzását.

זכרון של ברזל

1. Idézem a modern kori zsidó költészet egyik legnagyobb egyéniségének, *Chaim Náchmán Bialiknak* a

¹³ Siralmak I,12.

szavait: „Az akaraterő, az energia dús tetterő, a szilárd hit olyan, mint a vas...”

Nem messze e helytől, 1975 tavaszán egy hetvenhárom éves Kelet-Magyarországról elszármazott zsidó: *Ezriel Jichák ben Efrájim Dov* beszélgetett egyetlen fiával. Sorsa tipikus XX. századi magyar zsidó sors volt. Csengerben született, 1944-ben Mauthausenbe deportálták. Családjának szinte minden tagját megölték Auschwitzban, feleségét, négy gyermekét, testvéreit, szüleit, nagyszüleit, összesen harminckilenc hozzátartozóját.

Ezriel Jichák 1973-ban vesztette el rajongásig szeretett második feleségét, ki szintén a soá túlélője volt. Ezriel Jichák 1974-ben már rákbetegségben szenvedett, néhány héttel azután, amikor már tudta, hogy gyilkos kór támadta meg szervezetét, magához hívta gyermekét. Szekrénye mélyéből egy kendőbe csomagolt, gyertyatartóhoz hasonlító tárgyat vett elő, odaadta fiának, s azt mondta neki: Ha már nem leszek, te vigyázz e gyertyatartóra! S elmondta a következő történetet: 1944/45 fordulóján Mauthausenben volt, mint sok tízezer sorstársa. Vallásos zsidó lévén péntek esténként – a családján kívül – a gyertyagyújtást is hiányolta. Elhatározta ott, a koncentrációs táborban, hogy készít egy tartót az ünnepi lángoknak.

A mauthauseni pokol kerítésének egy darabjából – persze minden artisztikumot nélkülöző – gyertyatartót formált. S péntekenként, amikor közeledett a *kábálát sábat*, vallásos barátaival körülvették ezt az ún. gyertyatartót, apró fadarabokat helyeztek el benne, meggyújtot-

ták, s elmondták a poklok poklában, a halál árnyékában is az ősi áldást, s énekelve fogadták a „szombat királynőjét”. Őrizték a hagyomány tüzét, amely erősebbnek bizonyult a krematóriumok lángjánál.

Ezriel Jichák odaadta ezt a féltve őrzött, addig meg nem mutatott emléket fiának 1975-ben, aki életében először, 1984-ben eljutva Izraelbe, a Siratófal megtekintése után első útjaként a Jád Vásém Intézetbe ment. Ott átadta a gyertyatartót. Őrizzék a legmegfelelőbb helyen.

Három évvel ezelőtt Ezriel Jichák fia levelet kapott Izraelből, a Jád Vásém Intézettől. Idézem: „A magyar zsidóságról szóló kiállítás részeként történelmi múzeumunkban elhelyeztük ezt a gyertyatartót, amelyet megboldogult Ezriel Jichák ben Efrájim Dov készített Mauthausenben. A táborokban élt zsidók iránti elkötelezettséget fejezi ki a gyertyatartó különleges története. Jelezve Ezriel Jichák ben Efrájim Dov és fogolytársai lelkesítő odaadását, amely a rettenetes körülmények ellenére élt bennük a zsidó hagyományok iránt. E különleges gyertyatartót múzeumunkban bemutatjuk a nagyközönségnek, mint a zsidó szellemiség szimbólumát...”

E gyertyatartó azóta is Izrael fővárosában van. Emléket állít hatmillió európai, és hatszázezer Magyarországról elhurcolt ember élni akarásának, Ezriel Jichák egész családjának, akiket elgázosítottak, majd elégettek. Őrizzé e fémből készült gyertyatartó *Ezriel Jichák* áldott emlékét. Ezriel Jichákét, aki nem volt más, mint az én drága édesapám.

זכרון של ברזל

2. És most szólok a másik szimbólumról, az előtünk magasodó fordított alakú fűzfa-menóráról, amelyre ha rátekintek, a zsoltáros sóhaja, emlékezése villan elém:

על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון...

„Bábel folyóinál ültünk, sírtunk, mikor megemlékeztünk Cionról...”¹⁴ Amikor megemlékezünk a magyar Cionról, a menóra-fűzfaágra nem a hárfát aggattuk, hanem nevetek tartalmazó leveleket. Beszédes nevetek, amelyeknek betűi időnként felszállnak a magasságokba, s a Mindenható trónusánál soha el nem múló fájdalomkóról tanúskodnak. A Világ Alkotója pedig meghallgatja a betűk jajszavát, odafigyel rájuk, vigyázza őket.

Nevek, ami másoknak történelmi dokumentum talán, de nekünk a múlt, a velünk élő valóság, a mai napig is zilált álom, az elrabolt ifjúság, a kibontakozástól megfosztott reménység.

A zseniális szobrász, Varga Imre alkotásának elkészülte előtt, a nyolcvanas évek végén az Emánuel Alapítvány elnöke, Keller László azzal a kéréssel fordult hozzám, ajánljak egy üzenetértékű idézetet, tradicionális tanítást, amely a jelenből a jövőhöz szól, s amelynek időszerűsége elévülhetetlen. A *Misna, Szánhedrin* traktátusából való mondatot belevésték a márványtömbbe:

כל המקיים נפש אחת מעלים עליו כאילו קיים עולם מלא...

¹⁴ Zsoltárok CXXXVII,1.

„Aki egy életet megment, olybá tekintendő, mintha az egész világot mentette volna meg...”¹⁵ Ez az egyik üzenete a holokauszt katasztrófájának a XXI. század felé. Vajha az emberiség figyelne az ősi szavakra!

¹⁵ Misna: Szánhedrin IV,5.

Nem őrhelyem hagyom el, csak hazatérek...¹⁶

Itt, e teremben, mely hosszú évtizedek óta a magyarországi zsidóság valláskultúrájának otthona, fellegvára, ismét égnek a színes gyertyák. Pislákoló lángjuk mellett bűvkörébe vonz az ókori történelem.

Hellenizmus és zsidóság. Két fogalom, két karakter, mely különbözik egymástól, mely formálólág hatott az emberiség kultúrájára. A hellén gondolkörben élők mindig alkotókedvű, az élet különböző szeszélyeit kipróbáló embereket neveltek. Klasszikus vonalú épületek, szép formájú szobrok kerültek ki a mesterek kezéből. A görög kultúrának szerves része volt a testfejlesztés. Törekedjetek az ideális testi szépség kialakítására. Sportjátékokat, lovasversenyeket, olimpiákat rendeztek. Versenyzett az ember, az arénában viaskodott az állat. A görög művészet két istenségnek hódolt, Dionüszosznak és Apollónnak. Dionüszosz a bor, a kicsapongás, az eksztázis, a dal, a zene, a tragédia istene. Apollón a békée, a pihenésé, az esztétikai érzésé, a logikai rendé, a festészeté és a szobrászaté. Az e kultúrkörben élő emberhez talán Dionüszosz állt közelebb. Kívül fény, derű, pompa, de belül a sötét sikátorok leple alatt elégedetlenség és fájdalom honolt. Érdekeikről ritkán szólt a törvény.

¹⁶ Elhangzott az 1990. esztendő chanukáján, az alijázásunk előtti héten, a budapesti Goldmark Teremben.

„A könyv népe” – így hívták a zsidóságot. Nem véletlen ez a meghatározás, sőt nagyon is tudatos. Életüket nem azok a tényezők határoztak meg, melyek a szírgörögökét. A Szentélyen kívül nem voltak megcsodált épületeik, sehol sem emelkedtek nagyjait megőrző szobrok. Nem voltak hívei a testkultúrának. A zsoltáros így énekel: „Nem a lovak erejére vágyakozik, nem a testi erőben leli örömét.”¹⁷ A szellemre vágyakoztak. A bibliai gondolkodás majd a talmudi eszmevilág lényeges számukra. Vallják az emberiség egységét, a felebaráti szeretetet, mások és saját jogaik védelmét. Hirdetik a hit fontosságát, eszményét. Kötelezővé teszik a szenvedések enyhítését. Követelik a munkát, az alkotás és a teremtés szükségére hívják fel a figyelmet. Tanítják az igazság szeretetét, a szerénységet. Példaképpül állítják az erkölcsi tisztaságot, embertársuk javának előmozdítását. Mindezekelőtt, s mindenekfelett vallják Isten egységét. A Láthatatlanét, ki emberi érzékszervekkel nem észlelhető, ki téren és időn felül helyezkedik el.

A hellenizmust, a görög gondolkodást erőszakkal terjesztették a Földközi-tenger medencéjében. A nép, amely behódolt; a vallás, amely a hódító hitbe beleolvadt, fennmaradhatott. Júdea népe azonban nem fogadta el az idegen uralmat. Az egyistenhit meggyőződésével, az igazság biztos tudatával szívükben keltek fel a makkabeusok, hogy kiűzzék a betolakodókat.

¹⁷ Zsoltárok, CXLVII,10.

„Van olyan szellemi forrás, amely megerősíti a hő-
söket; van, amely erőt ad a gyengülőnek; van, amely nagy-
gyá teszi a szerényt; s van, amely szilárdítja a lankadót.”¹⁸

A zsidóság olyan szellemi forrásból merített, amely
erőt adott neki, amely erőssé tette és megszilárdította. A
hit forrásából táplálkozott *Mátitjáhu* hősiessége, ez segí-
tette a győzelem és a vallásszabadság kivívásában.

A Talmud röviden meséli el a zsidóság fennmaradá-
sáért vívott harcát. Folytatólagosan találhatjuk *Hillél* és
Sámmáj vitáját a gyertyagyújtás rendjét illetően. Érvek és
ellenérvek csatájában győz a köreinkben máig is elfogadott
gyakorlat. A fokozatosság elvét alkalmazzuk. Az itt találha-
tó hilléli mondásnak alkotókészsége, alakító hatása van:

מעלין בקודש ואין מורידין.

„Gyarapodjunk a szentnek vélt tárgykörök megisme-
résében.”¹⁹ Amikor a chanukka-gyertyákat fokozatos sor-
rendben gyújtjuk, vallási kötelezettségünk mellett hitet
teszünk e gondolat mellett is. Hisszük az alkotás szépsé-
gét, a fokozatosan megszerezhető ismeretek fontosságát. A
chanukkai mécsek vessenek fényt, világosságot az útra,
melyen járni kívánunk. Hűek akarunk lenni önmagunkhoz,
hogy eleget tegyünk a makkabeusi elvárásnak. Emlékeink
élednek fel, amikor hálatelt szívvel fordulunk az Alkotó
felé és énekeljük a *Móauz cu* ismert dallamait.

„Üdvösségem szirtje, vára,
Feléd szárnyal minden hála.

¹⁸ Jálkut Simoni: Joel 4.

¹⁹ Talmud: Sábát 21b.

Hitem benned erős, szilárd,
Ajkam Téged rebegve áld.
Dal és ének hozzád csendül,
Chanukkádért ajkunkról fohász zendül.”

Amióta hivatásom a zsinagógai szolgálathoz köt, soha nem beszéltem egyes szám első személyben. Most megteszem. Meg kell tennem. Tegnap a zsinagógában búcsúztam el híveimtől, most pedig Tőletek szeretnék! Követem gyermekemet, s néhány nap múlva alijázni fogunk. E helyről szeretném megköszönni azt a sok ragaszkodást, amit kaptam Tőletek. Nem őrhelyem hagyom el, csak hazatérek.

Hazatérek Erebe, az Országba, ahova gyermekkorom óta vágytam. Kívánom, hogy egészség, boldogság, béke legyen e közösség osztályrésze!

A Mindenható vigyázzon továbbra is Tirátok, s ne vonja meg kegyelmét Tőletek!

Lelkem egy darabja mindig itt marad...

Péntek délutáni virradat²⁰

Amikor a Scud-rakéták hulltak Izraelre

Nagyon szerettem a péntek délutánokat Jeruzsálemben.

Ülök az ablak előtt, s kitárulkozik előttem az „Arany Jeruzsálem”. A valószínűtlenül kék ég és a csillogó napsugár által arany köntösbe öltöztetett Szent Város. Az utakon már gyengül a forgalom, sábátra készülődnek az emberek. Emitt még zakatol, s monoton zenét duruzsol a munkagép, melynek vezetője szinte egyedül rendezi át a kicsiny hegyoldalt, odavarázsolva hűsítő árnyékot adó parkot, sétányt a szerelmeseknek, játszótérre a zsebongó gyermekhadnak.

Amott már csendes az egyébként gyermekzsivajtól hangos iskola, melynek falai között három és félezer gyerek tanul. Az iskola bejárata mögött csöppnyi park húzódik meg szerényen. Neve: *Kineret Cohen*. Kineret Cohen 12 éves volt csupán, a tér mégis az Ő nevét viseli. E kislány ott ült azon a 405-ös számú autóbuszon, amely Tel-Aviv és Jeruzsálem között haladva gyilkos terrorcselekmény áldozata lett két esztendővel ezelőtt.

Valamivel volt csak fiatalabb, mint Anna Frank. Gondolataim és érzelmeim kavalkádjából kiragadva most a kosárlabdapályára téved tekintetem. A tömegsprot itt azt jelenti, hogy mindig és mindenki előtt nyitva áll a hőséget sugárzó betonkatlan. Állandóan kosaraznak a

²⁰ In: REMÉNY, Tel Aviv, 1991. október.

fiúk, hangosak, fékezhetetlenek, könnyedén öltözöttek, fáradhatatlanok, tehetségesek. Vajon melyikből lesz az új Miki Berkovics, vagy az izraeli fiatalság egyik sportideálja: Doron Jamchy vagy Oded Katas?

Messziről látszik a nemrég épített szfárádi zsinagóga impozáns architektúrája. Olyan templom ez, ahol együtt ad hálát a Mindenhatónak a világ négy tájáról hazatért zsidó. Először monotonnak tűnő imájuk ma már lenyűgözően érdekesnek hallik, melyben állandóan az örök időszerűséggel bíró üzenet szárnyal: *Vetechezená énénu besuvchá lecion beráchámim!*²¹

Ülök a szobámban a nyitott ablak előtt, melynek szárnyait hat héten keresztül beragasztva tartottuk. Ma már anakronisztikusnak tűnik, hogy több mint négymillió testvérünkkel együtt, ragasztószalaggal és nejlonfóliával védekeztünk Irak örült diktátorának Scud-rakétái ellen. Az ország minden polgárára deprimálólólag hatott a *Cáhal* és a józan ész diktálta önfegyelem. Már nem emlékszem pontosan, hányszor hallottuk a kibírhatalan atmoszférát teremtő szirénazúgást. Vagy arra, hogy hányszor vettük fel korunk egyik védő szörnyszüleményét, az ormótlan gázálarcot. De így a péntek délutáni csendben újból ki rajzolódik előttem a januári első támadás, amikor hajnalban iraki rakéták törték át Izrael egét, hogy legújabb kori történelmünk hős városának, Tel-Avivnak házai közé csapódjanak. Ültünk a „zárt szobában”, és remegve vártuk, van-e áldozata a gyilkos fegyvernek. Csendben

²¹ A 18 áldás (Smóne eszré) 17. áldásának végén.

mormoltam magamban a gyermekkorból beidegződött t'hilim verseket, remélve, bízva és tudva, hogy Ő, a Teremtő soha nem hagyja el népét. Majd elhangzottak a „varázs”-mondatok: le lehet venni a gázmaszkot, ki lehet menni a „zárt” szobából.

Kábultan, mint aki álomból ébred, igazán csak akkor tértem magamhoz, amikor a rádióban, reggel hatkor érces hangon, gyönyörűen hangsúlyozva újra felcsendült az ősi, a hitet, s biztosságot sugárzó mondat: *Smá Jiszráél, Hásém Elokénu, Hásém Echád.*²²

Ülök az ablak előtt, de csak lelki szemeim előtt látom a Kotelt. Gyakran járok a Falhoz. Az ottani hangulathoz gyenge az emberi szó, azt csak érezni, s mindig megújultan átélni lehet. Az áhítatot teremtő léggört időnként a koldusok és az álkoldusok irritáló szava töri meg. Halkan, néha hangosabban, s még ritkábban agresszíven elhangzik a szó: „c'dáká, c'dáká”. Valóban ez lenne a c'dáká? Ez lenne a jótékonyosság? Nekem a c'dáká fogalmát annak a közösségnek a tagjai testesítik meg, akik minden reggel munkába menet a kiskatonáknak süteményt, friss kávé, jó szót és egy nép köszönetét viszik.

Ülök az ablak előtt, s nem messze udvarunk bejáratától, tündöklő mosolyú, kipás kisfiú jelenik meg. Szülei gyengéden fogják kezét. Ugyanolyan emberek, mint te vagy én, csak pigmentsejtjeikbe kicsivel több fekete szín keveredett. Etiópiából megmentett testvérek ők. Ideérkezésük az entebbei bravúrhoz hasonlítható.

²² M.V. VI,4.

Ebben az országban mindig történnek csodák. Ennek az országnak szüksége van csodákra. Ez az ország maga a csoda!

Ugyanakkor arra gondolok, vajon ezeknek a fekete testvéreknek is végig kell-e járni a helyi bürokrácia néha kiismerhetetlen útjait. A gyakran megjelenő kiskirályok érthetetlen önkényeskedését hogyan értik meg? Remélem, hogy azokkal találkoznak, s ilyen az izraeli társadalom túlnyomó többsége, akik átérzik az új olék gondjait, s akik megértéssel fogadják a Cionba hazatértek csetlését-botlását.

Ülök a Befogadási Központ harmadik emeleti szobájának ablaka előtt, s a szemben lévő automata ajtón keresztül egymás után érkeznek az ismerősök és az ismeretlenek. A kapuban éjjel-nappal fegyveres őr, a *somér* áll. Szükség is van a fokozott óvatosságra, hiszen alig van olyan nap, amikor az újságok címlapján ne olvasnánk terrorista merényletről. Erről alig ír a világsajtó, ez alig érdekli, nem igazán érdekli a világot.

Miért? A zsidó ember élete nem egyszeri és megismételhetetlen? Rajtunk csak sajnálkozni, vagy bennünket csak elsíratni érdemes? Az elmúlt évtizedek tehetséges költőjének sorai hasítanak belém:

„Hagyd a népedet elpusztulni,
Könyörülj rajta Istenem.
Süllyedjen el a vesszőkosár,
hagyd a kőtáblát üresen.”²³

²³ Mezei András: Hagyd a népedet... (részlet).

Hát nem, csak azért sem! M. A.! Kedves Barátom! Ez a nép elpusztíthatatlan, élni akaró, s mindig megújulni képes. Ez a nép – gondoljunk például a sok évtizedes szovjet alijára – lassan, lassacskán hazatér. Cívódik, egymást marja, veszekszik és elégedetlen. Harsány, ingerlékeny, de optimista, s a kevésnek is örülni tud.

Békében akar élni, és békében is fog.

Gondolatbéli kalandozásaimból visszatérve ismét a kapura réved a tekintetem. A rabbi lép be. A kiejtéséből ítélve valahonnan az USA-ból alijázhatott. Itt nem kell Higginsnek lenni ahhoz, hogy megtudd, ki hol született. Az amerikaiak pörgetve, a franciák raccsolva ejtik a szavakat. Az oroszok nem tudják kimondani, hogy „áni”. Helyette az mondják: „ányi”. Akik az arab országokból jöttek, az „ájin”-t is szépen artikulálják. S könnyen felismered, ki származik Magyarországról. Mi a hangsúlyt a héber szavak elejére, s nem a végére tesszük.

Szóval a rabbi szakállas, joviális úriember. Segítő-kész, nagy tudású. Minden héten egyszer tanít *párását* *hásávuát*, azaz Tóra-magyarázatot. Könnyű ivrit nyelven, szemléletesen magyaráz, s mondanivalóját kommentárokkal húzza alá. Vajon miért öten vagy hatan ülnek az óráján? Itt az új olék között a Tan iránt az érdektelenség teszi közönyössé az embereket? Vagy csupán nem jut el az emberek tudatáig hogy a könyv népe nem hanyagolhatja el az örökös adományt, a zsidó tradíciót?

Apropó, tradíció. Most jött be az a testes asszony-ság, aki a *kásrutra* tanítja az érdeklődőket, szerda délutá-

nonként két órán keresztül. E kurzus iránt viszonylag nagy az érdeklődés. Nem hiába tartozik a zsidó gasztro-nómia nemzeti sajátosságaink közé. A zsidó konyháról szóló könyvek ma is sikerre számíthatnak. A „suk” most is hangos az elárusítók rekedtes, de fáradhatatlan hangjától. A szupermarket változatlanul légkondicionált, elegáns, áruval teli, ám relatíve méregdrága.

Most Michál lép be a kapun. Mi az, hogy lép? Libben. Ő a klita tánctanára. Törekeny fiatal hajadon, hullámzó haja derekáig ér. Cábárit, azaz izraeli bennszülött, ami meglátszik minden megnyilvánulásán. Öntudatos, kedvesen hucpá, mosolygós, s nem mindig kezdi pontosan óráját. Igaz, itt Erebben a pontosság nem tartozik a pozitív emberi tulajdonságok közé. Michál körbe állítja az embereket. Vannak vagy ötvenen. Hatévestől hatvanig. Megszólal a magnó, megindul a tánc. *Szmlá, jeminá, kádímá, áchórá*. Mosolyogtatóan ügyetlenül hullámzik a tömeg, s ropja a táncot. Igen, ennek a népnek már saját néptánca is van. Tánc, amelyet ismer idős és fiatal, s nyári estéken kint a tengerparton, vagy szombat kimenetelénél a kisváros főterén, büszkén és kecsesen lejt a gondjaitól megszabadult izraeli polgár. Csak azt nem értem, milyen út vezet a kezdeti ormótlan lépésektől az összetartozást is szimbolizáló sejtelmes táncig.

Ülök a szobámban a nyitott ablak előtt, s a most már pihenőre tért pedagógiai intézmények sokaságára gondolok, melyek öt és fél napon át adnak otthont mindazoknak, kik szomjazzák a tudást. Izrael pedagógiai

rendszere igazi színes kavalkád. Itt már óvodás korban komputerrel játszatják a gyermekeket. Valaki nemrégiben tréfásan azt kérdezte „Erecben ki az úr a háznál? A férj? Nem! A feleség? Nem! Akkor ki? Hát a gyerek! – hangzott a szellemes válasz. Fantasztikus a gyerekkultúra. Minden miattuk, értük, a jövőért van. Ennyi csillogó szemű, derűs tekintetű, felhőtlen homlokú, gyönyörű gyereket sehol a világon nem lehet látni.

Lehet, hogy elfogult vagyok?

Mindent áthat a tudás iránti vágy. Időnként járom a Méá seárim – tisztának igazán nem mondható – utcáit .A szegényes külső mögött megszámlálhatatlanul sokasodnak a *Talmud-Tórák*, *héderek* a *jesivák*. Belépve az ajtók mögé, mindenütt hallgatóságot találsz. Ősi nyelven, héberül vagy jiddis fordításban csendül fel a Talmud lírai atmoszférát teremtő s az elmét csiszoló világa. Bné Brákban is hasonló milió fogad. Itt, különösen sábátkor, nagyon elegánsak az asszonyok. A divat talán még a párizsi igényeket is kielégítené, persze illő szemérmességgel, decens magatartással. És ha a férfiak Pierre Cardinnál akarnak ruhát csináltatni, hosszú fekete kabátot, azt is megtehetik.

S hadd szóljak néhány szót Izráel büszkeségeiről, az egyetemekről. Az elsőről a Szentföldön, a Héber Egyetemről, Jeruzsálemben. Építészeti remekmű e lankás tájra rásimuló campus, koronaként emelkedik a város felett. Több tízezer diákja öntudatosan vallja, hogy a világ egyik legjobb egyetemének a hallgatója. Igaz, az iz-

raeliek véleménye szerint nincs igazi különbség a felsőoktatási intézmények között.

Ha meglátod a Tel-Aviv Egyetem parkokkal ékesített, nonfiguratív szobrokkal díszített környezetét, úgy érzed, valóban a tudás palotájába tévedtél. Itt magaslik a Bét Hátfucot, a világ egyik leglátogatottabb „múzeuma”, itt ad otthont a sok százezer könyvnek, mikrofilmnek a csendet és áhítatot sugárzó, légkondicionált könyvtár.

Szólhatnék még a haifai Technionról; a Kármel tetején a tenger hullámait fürkésző Haifa Egyetemről; a Rámát Gán-i Bár Ilánról, ahol szinte alig lehet kipá nélkül látni előadót és diákot, s amelynek dinamikus fejlődése az izraeliek képzeletét is túlszárnyalja. Regélhetnék a titkok hordozójáról, a Weizmann Intézetéről; a sivatag oktatási központjáról a beér-sévai Egyetemről, tanárképző főiskolákról, tanítóképzőkről, szabadegyetemekről stb., stb., de már nem teszem.

Ülök a nyitott ablak előtt, s szívom be a Szentföld bibliai tájának ózondús levegőjét. Péntek délután van, *erev sábat*. Megszólal az első, a szombatot előrejelző bársonyosan búgó hang. Azt hallatja, hogy húsz perc múlva az asszonyok áldó kezei ölelik körül a gyertyalángokat.

Istenem add, hogy végre köznapokon is szombati nyugalma legyen e sokat szenvedett, szétszóródott gyermekeit hazaváró országnak és népének!

Sábat sálom!

Ünnepi gondolatok Jeruzsálemből²⁴

Rohanó világunkban mulandóságunkra emlékeztet a mindig megújulni képes természet. Önmagunkon is mérhető sebességgel rohan az idő. Bizony igaza van a Szentírásnak: „Egy hang szólal: Hirdesd! És legott közli, hogy mit hirdessek: Minden test hervadó fű, és minden kelleme olyan, mint a rét virága! Elszárad a fű, elhervad a virág, mert az Örökkévaló lehelete ráfuvall...”²⁵

Gyermekkori élmények tolnak elénk, amikor közelednek nagyünnepeink. Szokásainkban és emlékeinkben megelevenedik a szülői ház felejthetetlen légköre. Az ünnepekről kialakított képet mestereink tanítása egészíti ki. Világos logikával, az összefüggések érzékeltetésével magyarázták e „Fenséges Napok” jelentőségét, bemutatva azt a lelki és erkölcsi emelkedést, amely az egyén magányos imáitól az egyetemesség ünnepéig terjed. Mindezek része, osztályosa, örököse és örökhagyója a hívő lélek.

A zsinagógákban őszinte szívvel, emberi alázattal köszöntjük az új esztendőt, de mindenekelőtt a Mindenhatónak mondunk köszönetet életünkért, mindennapjaink valós vagy vélt nyugalmaért. Elvárásainkat s a lelkiismeret felelősségét világítsa meg egy régi legenda tanítása: „Nagy reményekkel, díszes külsőség közepette egy hajó indult a tengerre. Eleinte – miközben tengeri mérföldek

²⁴ Elhangzott a Kol Jiszráél magyar nyelvű adásában, 1992. Ros Hásáná előtt.

²⁵ Jesájá XLICV, 6–7.

százait tette már meg – a kitűzött cél felé halad. Ezután vették csak észre, hogy a hajó téves irányba tart. Ellenőrizték a műszereket, átnézték a gépezetet, és ekkor észrevették, hogy az iránytű alatt egy oda nem való fém van, egy mágnes tapadt rá alulról. Eltávolították a mágnest, és az iránytű a megfelelő irányt jelezte immár. A hajó mehetett tovább a jó irányba, kitűzött célja felé.”

A mi életünkben – melyet a legenda a tengerhez hasonlított – a *ros hájáná* jelenti a fordulópontot. Minden évben elindulunk kitűzött céljaink felé. Ha a „Számadás Napjain” tiszta szívvel, megbocsátó lélekkel, igaz lelkiismerettel hajlunk meg a Világ Alkotója előtt, akkor távolítsuk el a szívünk iránytűjét megzavaró „mágnes”, a tévútra vezető, ábrándokat kergető gondolatokat, hogy továbbra is lássuk a helyes útirányt. Hogy kirajzolódjanak előttünk azok a feladatok, melyeket teljesíteni szeretnénk, s amelyek értékessé tehetik az alkotó ember életét.

A feladatok egyik legnemesebbikét irodalmi köntösbe öltözteti a chászid hagyomány egyik tündöklő gyöngyszeme: „Tanítványok sokasága övezte a tudós rabbi előadói pulpitusát. Megismertette alaptanításait. Ros hájáná előtt azonban nem jelent meg a Mester az előadáson. Találgatták, hogy hol lehet. Biztosan imádkozik! – szolt az egyik. Bizonyosan Isten trónusánál fohászodik érettünk! – vallotta a többség. Egy kételkedő ember volt csupán, aki elhatározta, hogy meglesi őt, vajon mit csinál abban az időben, amikor hívei áhítattal

várják a tanító szót. *Jom kipur* előtt, amikor a rabbi ismét eltűnt, – szkeptikus híve – utána ment és megleste. Megdöbben láta, hogy kietlen utakon, erdőbe visz az útja. Szinte tapintani lehetett a sötétséget. S ő, a híres rabbi, rőzsét szed a jom kipur megelőző napon; vállára veszi; s az erdőszélen düledező viskóba lép. Benn idős, beteg házaspár. Odalép az ódon tűzhelyhez, hogy a szent ünnepen a lelket is felélénkítő meleg legyen a súlyos beteg házaspár otthonában. Amikor a leselkedő tanítvány visszatért társaihoz, megkérdezték őt: Hol volt a rabbi, talán Istennél? Nem ott volt, nemcsak a Mindenhatónál, hanem még annál is magasabban!”

E naiv, meselemekkel átszótt legenda talán el-
lentmondásosnak tűnik, komputerezált, „mikroproce-
szoros”, elembertelenedett korunkban. Ha kinézek szo-
bám ablakán, házunkkal szemben húzódik Ramat Gan
ma már legismertebb utcája, amely az *Aba Hillel* nevet
viseli. Az Öböl-háború idején, ide zuhantak az Irak diktá-
tora által küldött, s a zsidó országot megsemmisíteni aka-
ró Scud-rakéták.

Miért kell ilyenkor mesére, legendára hivatkozni?

Amikor vallási feszültségek feszítik szét a világ
zsidóságát, amikor latens, majd nyílt rágalmazás lép az
egyetemes zsidó értékek helyére, amikor széthúzás, ma-
rakodás örli fel a többre hivatott emberek erejét, amikor
újra és nyíltan száll a magasba az antiszemita halló fü-
lekre találó vádja. A világ vakságára van-e gyógyszer
egyáltalán?

Amikor temetőinket újra és újra meggyalázzak, amikor a rasszizmus ideológiája ismét nem ismer határokat, miért kell ilyenkor mesére, legendára hivatkozni? S mégis, mindezek ellenére, mindenek dacára...

A legenda hozzánk szól, bennünket tanít, s küldetésünk lényegére hívja fel a figyelmet. Talán elkoptatottnak hangzik, de utal az emberszeretetre, a másik Ember – igen nagybetűvel írva: Ember – megértésére, a toleranciára, a türelemre. Mert nem igaz, hogy csak a mesében vannak csodák, nem igaz, hogy csak a mesében él tovább a segítőkészség fogalma. Hiszem és remélem, hogy az ősi tradíció megélésével, szellemének és betűjének harmóniájával, továbbra is a becsület és a szorgalmas munka lesz hittestvéreink jellemének formálója. Akik ismerik és gyakorolják a szeretetet, akik nem állnak tétlen, ha elér hozzájuk a segílyt kérő szó, akik átadják az elődeink képviselte zsidó hagyományt, akik kiállnak az igaz emberi értékek mellett, akik mégis hisznek a jóságban, a családban, népünkben.

A Világ Alkotója hozzon e közösségnek is békét, híveinknek egészséget, boldogságot a családban és a magánéletben!

Legyen valamennyiünknek, egész Izraelnek osztályrésze a Mindenható áldása!

Tévét hó tizedike, az általános káddis napja²⁶

עשרה בטבת – יום הקדיש הכללי

Szentírásunkban, a Királyok II. könyve 25. fejezete Jeruzsálem ostromának leírásáról szól. Hadd idézzem az első pászuk szavait: „S történt, hogy a hónap 10. napján Bábel királya, Nebukádneccár Jeruzsálem alá vonult, ő maga és egész serege, körülzárta a várost és töltést épített köré.”

A hagyományos zsidó tanítás szerint tévét hónapjának 10. napján kezdődött meg a polgári időszámítás előtti 586. esztendőben a Jeruzsálemi Templom ostroma. A régi zsidó hagyomány e napot kapcsolatba hozza a II. Templom pusztulásával is, és azóta, *ászará betévet*, tévét hónap tizedike közösségi gyásznap.

A soában ártatlanul meggyilkolt és mártírhálált halt hatmillió zsidó testvérünkre emlékezve, az Izraeli Főrabbinátus ezt a napot tűzte ki a rájuk való kegyeletes megemlékezés napjául. E nap neve azóta *Jom Hákáddis Hákláli*.

Tévét hó 10-én kora reggeltől a csillagok feljövetélig böjtölünk, és egyben felelevenedük előttünk az ókori és a modern történelem. Napjainkban, amikor Európa-szerte újra feléled az antiszemitizmus lángja, ismételten fel kell hívnunk a világ figyelmét a második világháború borzalmaira, megerősítve ezzel azonosságtudatunkat, bízva abban, hogy szavunk nem pusztába kiáltott szó.

²⁶ In: ÚJ KELET, 1993. január 3.

1945 májusában – pár héttel a kataklizma iszonyatos szenvedései és az akkor még felmérhetetlen pusztításai után – irodalmi produktummal jelentkezett a sokat szenvedett, soraiban erősen megfogyatkozott magyarországi zsidóság, bizonyítva a Madách-tétel igazát e szellemiség legyőzhetetlenségéről. E könyv, amely azóta történelmi értékű dokumentummá nemesedett, a „Sárga könyv”²⁷ címet viselte. Utolsó lapján két, állandó időszerűséggel bíró kérdés található:

I. Mit kérnek halottaink a zsidóságtól?

II. Mit kérnek halottaink a világtól?

Idézzük a választ is:

„I. Békességet kívánunk poraiknak.”

Nyugalmat teremthet az emlékező kegyelet? Mi emlékezünk és figyelmeztetünk a történelmi sorsfordulóra s az egykori szenvedésekre. Az ókor zseniális krónikása: Jesájá, próféciájában így jövendöl: „...a föld pusztulássá lészen”.²⁸ Majdnem beigazolódott e géniusz félelme. Pusztulás és pusztítás leledzett mindenütt. Enyészetté vált a zsidó kultúra jelentékeny része. El akarták nyomni a szellem fel-feltörő erejét, és rabszolgává alázták a Mindenható képmására teremtett embert. Az évezredekkel ezelőtti békés állapotokat így illusztrálja Mózes IV. könyve: „Nem volt ellensége, s nem volt rosszakarója.”²⁹ E század negyvenes éveiben a szentencia fordítottja iga-

²⁷ Vihar Béla (szerk.): Sárga könyv. Adatok a magyarországi zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945. (Héhaluc, Budapest, 1945)

²⁸ Jesájá VI,11.

²⁹ M.IV. XXXV,23.

zolódott be. Ellenségeink megszámlálhatatlanul sokan voltak, s oly kevés a segítő, oltalmat nyújtó baráti kéz. Egy világhírű művésztől jegyezték fel, hogy megérzi színrelépésekor, hogy anyja vagy apja titokban ott ül közelében és figyeli őt. Az egész világ hatalmas forgószínpadhoz hasonlítható, a szerepeket mi töltjük be, mi, az emberek. Ilyenkor a káddis napján úgy érezzük, hogy meggyilkolt anyánk, halálra kínzott apánk, a hitves, a testvér, a gyerek lélekben közelünkben van és figyel bennünket. Vajon, hogyan élünk? Teremtünk-e békességet poraikra, tartjuk-e az emlékezést?

A második kérdésre a választ így fogalmazza meg a könyv szerzője:

„II. Kívánjuk az emberi lélek átnevelését.”

Vajon alakítható-e az ember szívének hajlama gyerekkorától kezdve? Feladat és kötelesség jobbra tenni az embert, közelíteni a humanisztikus értékek megismeréséhez. Célunk változatlanul az, hogy sehol ne legyen szenvedés a földön, ne legyenek sírgyalázók a zsidó temetőben! Ne alázzák meg a zsidó nép lelkét, ne legyen háború, ellenségeskedés és tragédia! Szeretnénk, hogy a zsidó anya nyugalomban hajthassa álmra fejét, nevelje gyermekét, itt őseink földjén, és a szétszórásban mindenütt!

1948 tavaszától „új időszámítást” tartunk nyilván a zsidó történelemben. Izrael Állama megteremtette az önálló zsidó léthez való jogot, a hitet önmagában és az emberiségben.

Napjaink megpróbáltatásokkal és feszültséggel telt korszakában is megerősödik bennünk, hogy egyszer nyugalma lesz a zsidó népnek mindenütt a földön, és az ősi imádság, a káddis szavai meghallgatásra találnak a Világ Teremtője előtt.

Előszéder – előszéder³⁰

Izrael az építkezések országa. Számomra az egyik legkedvesebb élmény a földből nap mint nap kinövő új házak, parkok látványa. A városok e gyors ütemű fejlődése valahol mindig az életet, a jövőt és a bizakodást jelenti. A tudatos építési koncepció jegyében a beépített területeket mindenütt körülöleli az újonnan telepített fák, bokrok és egzotikus növények sokasága, így teremtve meg a modern kori urbanizáció és a homokra telepített természet harmóniáját.

Ramat Gan egyik új lakónegyedében, az ég felé tekintő toronyházak tövében régi stílusú épület: *matnasz*, azaz kulturális központ húzódik meg. E centrum sokrétű feladatai közé tartozik az új bevándorlók nyelvi oktatása, s az izraeli életbe való beilleszkedésük megkönnyítése.

Lassan már egy esztendeje, hogy az ulpán – a *matnaszban* működő nyelviskola – igazgatója azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy segítségére tudnék-e lenni. Az ott tanuló több száz, az egykori Szovjetunió területéről bevándorolt olé – tisztelet a csekély kivételnek – azonkívül, hogy tudja, hogy zsidó, a zsidóságról, a zsidó életformáról és világszemléletről, s nem utolsósorban a vallásról, a tradícióról alig-alig rendelkezik élménnyel. Történelmi dezinformáltságukra jellemző, hogy még az „entebbei csodáról” sem hallottak.

³⁰ In: SZOMBAT, 1993. január 5., 1.szám.

Egy héttel peszách beköszöntése előtt előszédert tartottam nekik. Várakozással és feszültséggel teli termet találtam. Mintegy háromszáz teríték idézte az előkészítés munkájának tengernyi fáradságát. Az asztaloknál ünnepi ruhába öltözött kíváncsi emberek, az idősebb férfiak ruháján második világháborús kitüntetések. Héber nyelvű Hággádá-magyarázataimat tolmács fordította oroszra. A legszebb széder-esti melódiák kiválasztása könnyen oldotta a hangulatot, majd fokozta az érdeklődést, s megéreztek, hogy a peszách nem misztikum, hanem olyan örömnep, amelynek mindig időszerúsége van. Az Egyiptomból való kivonulás, a csodás megmenekülés gondolata számukra nem történelmi elbeszélés csupán, hanem élő valóság, élő széder, az ősi zsidó sors mitikus párhuzama. Az előszéder után beszélgetésbe elegyedtem az új bevándorlókkal. Hallottam gondjaikról, örömeikről, a beilleszkedés problematikájáról s a reményről egyaránt.

Két új ismerősömet szeretném bemutatni. Sorsukba belesűrűsödik a XX. századi történelem kis része, amint igaz, hogy a cseppben benne van a tenger, és a kagylóból is kihallik a tenger zúgása.

DÁVID

Első ismerősöm: Dávid. 1918-ban született, mintegy hatvan kilométerre Moszkvától. Vallásos szülők gyermeke, édesapja még jesivába járt. Jiddis az anyanyelve. A Lomonoszovon tanult, az orvosi fakultáson. Alig száradt meg diplomáján a tinta, bevonult a hadseregbe; ekkor a

német csapatok már Moszkva alatt álltak. Négy éven keresztül harcolt, s gyógyította a sebesülteket.

Szinte nincs is olyan testrésze, amelyen ne lenne sérülés: lőtt seb nyomai a karján, a combján, a mellén. Amikor nem messze tőle bomba robbant, a szilánkok végighasították a homlokát. Miközben minden nap szembenézett a halállal, 1944 közepén megtudta, hogy legkövetlenebb hozzátartozói is a háború áldozatai lettek. Mai napig él lelkében a gyász.

Élete úgy alakult, hogy hadteste részt vett a Budapest felszabadításáért vívott harcokban, és a gettó palánkjainak lerombolásánál is jelen volt. Izgalom hatja át szavait, amikor felidézi az egykoron történeteket. Keservesen megvívott csaták sora után döntötték le a gettó fakerítését, visszaadva a szabadságot több tízezer zsidónak. Elcsuklik a hangja, amikor a felszabadított gettó látványáról, hangulatáról beszél. Riadt szemű emberek, riadt tekintetű gyermekek nézték a katonákat. Dávidhoz görnyedt hátú, fehér szakállú, idős ember közeledett, s tétova félelemmel kezét nyújtotta felé. A fiatal, de oly sok mindent átélt és megélt katona meghiúsult fogadta el a talmudi fóliánsok lapozgatásához szokott jobbot, majd zsákjába nyúlt, s maradék kenyérét az öregnek adta, aki megilletődötten fogadta el azt. Dávid félig megfordult, s halkán, de érthetően mormolta a bizalmat ébresztő szavakat: Tatele, ich bin auch a Jid! – Bácsi kérem, én is zsidó vagyok!

Dávid néhány hónapig még Magyarországon tartózkodott, majd visszatért szülőföldjére, és belgyógyászként folytatta munkáját Moszkvában. Mindig szorgalmasan, becsülettel, tehetséggel és hivatástudattal dolgozott. A negyvenes évek végétől úgy érezte, megváltozott a világ. Állandóan nőtt benne a feszültség, majd az elégedetlenség. Nem értette, vagy talán nem akarta megérteni, mi történik körülötte. Megrendült benne a bizalom. Közben megnősült, fia született. Pályája kettétört, ugyanis kórházigazgatói tisztségéből leváltottak, s egészen nyugdíjazásáig beosztott orvosként dolgozott. Tíz éven keresztül kért kivándorló útlevelet Izraelbe, mígnem 1990-ben nyugdíjasként végre Izraelbe érkezhett. Most tanulja a héber nyelvet, itt Ramat Ganban, az ősök földjén, ahol alkotóereje teljében nem élhetett. Hazatért, küszködik az igeragozással s a pontozatlan szövegek olvasásával, de már önállóan intézi dolgait. Úgy érzi, még van feladata, munkáját még nem végezte be.

MIHAIL

Másik újsütetű ismerősöm: Mihail. Ő 1951-ben született Moszkvában. Már általános iskolai tanulmányai alatt kitűnt rendkívüli tehetségével. Amíg társai a matematika, a fizika és a kémia néha érthetetlennek tűnő világával küszködtek, addig ő játszi könnyedséggel oldotta meg a legbonyolultabbnak tűnő feladatokat. Amíg a többiek a sportpályákon töltötték szabadidejüket, Mihail a sakktábla fölé hajolt. A 64 fekete-fehér kocka volt számára a

kikapcsolódás. Ilyenkor frissnek, könnyednek, nyugodtnak érezte magát. Érdeklődött az irodalom, a művészetek és a zene iránt is. Gogol és Csehov, Lermontov és Puskin, Rubljov és Archipenko voltak a „barátai”.

Iskolai feljebbvalói a katonai pályát tanácsolták neki, tehetsége és szorgalma erre predesztinálta. A szülők előbb ódzkodtak, majd elleneztek, de olyan történelmi kényszer alakult ki körülöttük, hogy a fiú néhány hónappal az érettségi után a katonai akadémián találta magát. Tervezőmérnök lett, tanulmányait kitüntetéssel fejezte be. Hivatásos katonatisztként – néhány évvel diplomájának átvétele után – Magyarországra irányították. Egyik tisztje lett az „ideiglenesen” ott-tartózkodó, de az országot valójában megszálló hadseregnek.

Székesfehérvárra került. Ma is szeretettel beszél az ősi királyi városról. Tudja, hogy Alba Regia a latin neve, s ma is meggyőződéssel vallja, hogy a székesfehérvári focifutballcsapat, a Videoton abban az időben Kelet-Közép-Európa egyik legjobb együttese volt.

Egy kora őszi péntek délután, amikor kimenőt kapott, a városban sétált. Meglepődve látta, hogy az ódon falú házak egyikén Dávid-csillag díszeleg. Az ablakból fény szűrődött ki, belépett a házba. Ez volt a székesfehérvári kis zsidó imaház. A zsidó Mihail életében először itt tett kipát a fejére, s hallgatta az ott élő öreg zsidók – számára akkor még – idegennek tűnő imáját. Barátokra tett szert, idősebbekre és fiatalokra. Új világlátással ismerkedett meg, s gondolkodásmódja alapvetően megvál-

tozott. Már nem értette, mit keres ő Székesfehérvárott. Szerette szülőföldjét, szerette Székesfehérvárt, de egyre inkább összekavarodott benne minden. Válságba került. Antikváriumokban olyan könyvekre bukkant, amelyek a zsidóság történelmével ismertették meg.

Hivatalos irataiban zsidó nemzetisége szerepelt, de igazán csak ott, Székesfehérvárott érezte át a szó jelentőségét. Lelki zűrzavarából kikerülve öntudatra ébredt. Leszerelését kérte, de beadványait egymás után utasították el. Azonban a történelem közbeszólt. 1989-ben a megszálló hadsereg katonája, az immár másképpen gondolkodó Mihail, családjával együtt visszatért Moszkvába.

Azonnal beadta kivándorlási kérelmét. Másfél évvel ezelőtt ért Izraelbe, s briliáns tehetsége a nyelvtanulásban is megmutatkozott. Jelenleg, mint oly sokan mások, ő is lakásgondokkal küszködik, de kiegyensúlyozott, optimista ember. Ígérete van egy helybeli tudományos kutatóintézet-től, hogy az ulpán befejezése után oda mehet dolgozni. Tervezhet, alkothat immár ideológiai feszültségektől mentesen, öntudatos izraeliként, hiszen neki már nem kell titkolnia gyermekei előtt, hogy mit jelent az a meghurcolt, de számára mégis olyan kedves szó: zsidóság.

A KOGAN CSALÁD

Dávidról és Mihailról szoltam. Két férfi, két személynév. Családnevüket még nem említettem, mindkettőjüket Kogannak hívják, tehát az áronida nemzetség leszármazottai. Apáról és fiáról van szó. Dávid Mihajlovics Kogan a

budapesti gettó egyik felszabadítója volt, Mihail Davidovics Kogan a megszálló hadsereg egyik – válságokkal küszködő, de öntudatra ébredő – tisztje. Ma újból együtt él a Kogan család. Tudják, érzik és mondják, az élet itt sem egyszerű, az élet itt sem könnyű. De Izrael szeretettel várja, befogadja és megvédi mindazokat, akik hazatérnek, s akik úgy érzik, az ősi föld egy új élet kezdete.

A menóra³¹

„...semmilyen vágy nem tudta elpusztítani”

A héten felolvasandó hetiszakasz a *T'ruma*, a pusztai Szentély szerkezeti felépítésével és felszerelési tárgyaival foglalkozik. A bevezető mondatok egyike, a klasszikus zsidó irodalom gyöngyszeme, így hangzik:

ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם!

„És készítsenek számomra szentélyt, hogy közöttük lakozzam!”³²

Számomra különösen értékes ez a mondat, mert a *Tóra* egyik legszebb gondolata, s mint a Dohány utcai zsinagóga egykori rabbija mindig ezt az idézetet láttam a templom bejárati portálja felett.

Mai előadásom tárgya a soros hetiszakasz érdekes része, a Szentélyben egykoron használatos világítótest, a *menóra*. S aki elkészítette az első zsidó művész: *Becálél*, akit Isten megáldott *bechochmá*, *bittevuná*, *uvedáát*, azaz bölcsességgel, értelemmel és tudással³³

Szóljon tehát a tanítás a kandeláberéről, amely igen fontos szerepet töltött be népünk több ezer éves történetében, hiszen a menóra bevilágította azt az utat, amelyen az ókori és a modern zsidóságnak járnia kellett, illetve kell.

³¹ Elhangzott 1993. február 23-án a Chug Jocéi Hungária előadássorozatán Jeruzsálemben, a Hotel Laromban.

³² M.II. XXV,8.

³³ M.II. XXXV,31.

A későbbi korban a menóra a Jeruzsálemi Templom megszentelt tárgya lett, s amikor i. sz. 70-ben Vespasianus császár hadvezér fia, Titus elpusztítja a fővárost, megsemmisülnek, illetve eltűnnek a Szentély kegytárgyai is. Vajon mi lett a menóra sorsa?

Az ókori zsidóság tanítása szerint a menóra nem más, mint a zsidóság egyik identifikációs tényezője, függetlenségünk és azonosságtudatunk szimbóluma. Amikor megvizsgáljuk elődeink kőbe vésett dokumentumait: a sírköveket, többnyire a menórák jelzik a zsidóság jelenlétét. Már az ókori zsidó ország területéről számos menórátípust ismerünk, de Izrael területén kívül is megjelenik e motívum.

Talán legautentikusabb az i. sz. 83-ban elkészült Titus diadalív, amelynek belső reliefjén a diadalittas római katonák vállukon viszik a Szentélyből elrabolt tárgyakat. Titus elpusztította az ókori zsidó országot, felégette a *Bét Hamikdást*, az ókori Róma sárba akarta táposni a zsidó nemzetet, a zsidó szellemiséget.³⁴

E korszak tárgyi dokumentumaiból hadd emeljünk ki néhányat. Rómából az I–II. századból maradt reánk az ún. Randini-szarkofág; a III. század első feléből a Dura Europos-i zsinagóga freskósorozata; a III. századi eszter-

³⁴ Josephus Flavius: *Bellum Judaicum* c. történelmi művét is felhasználja az e korszakot kiválóan bemutató könyvében Lion Feuchtwanger. (Lion Feuchtwanger: *A zsidó háború*. Budapest, 1972.) A korszak politikai, gazdasági, szellemi és kulturális életéről szóló gazdag irodalomból kiemelem *The Jewish World* c. munkát (Edited by Elie Kedourie, Thames and Houdson LTD. London, 1979).

gomi kő; a szintén Rómában levő, Via Appia-beli katakomba; a IV–V. századból a törökországi Szardiz városából való sírkő; a IV. századi Tunéziából, Hamman városában talált mozaik. Mind-mind menórát ábrázolnak.³⁵

A későbbi évszázadok során a szétszórásban élő zsidó nép a lelkében vitte magával a menórát, illetve a menóra eszméjét. A középkortól kezdve a menóra és a hánukija a független gondolkodási rendszernek, a lelki autonómiának, az önálló szellemiségnek, s a megváltásba vetett hitnek lett kifejező jelképe. A fellobbanó lángok vallották, annak ellenére, hogy Erec Jiszraélt felemésztette az ókori hódítók vad dühe. És annak ellenére, hogy üldöztek, gúnyoltak, lenéztek, bántottak bennünket, s megszámlálhatatlan volt a mártírok sokasága, *Jiszraél cháj*, azaz Izrael népe él.

A múlt század legvégén, minden idők legnagyobb magyarországi rabbija, a „virágok és lelkek tudósa”, Lőw Immanuel kezdeményezésére új zsinagóga építését határozták el Szegeden. A centrális kiképzésű zsinagóga 1900-tól 1903-ig épült. Tervezője a kor leghíresebb zsinagóga építész, kinek nevéhez huszonnégy zsidó templom fűződik, a méltánytalanul elfelejtett Baumhorn Lipót.

A tervezésben mesterének, Lechner Ödönnek hatása, tehát a romanticizmus legmodernebb kisugárzása, döntő befolyással volt Baumhornra, aki munkájában a legapróbb

³⁵ A témáról lásd:

Cvi Ilán: *Bátéj Kneszet kedumim beerec Jiszraél* (Jerusálájim, 1991).

Becállél Cecil Roth: *Háománut hájöhudi* (Mászádá, 1974).

Joszejf Náve: *Ál p'szifász váeven* (Jerusálájim, 1978).

részletekig egyetértésben járt el a templom botanikus fő-rabbijával. Ez az együttműködés a zsidó szimbolikának és hagyományos értelmezésnek gazdag tárházát fedte fel.³⁶ A lángelme Lőw Immánuel utasításokat adott Baumhornnak, hogy milyen princípiumok alapján tervezze meg a zsinagógát. Többek között azt kérte, hogy a frigyszekrény elé olyan „világítótesteket” kell építenie, mint amilyen egykor a jeruzsálemi Szentélyben állott. A menóra gondolata, eszmeisége nem felejtődött el a Tisza partján sem.

Még magyarországi gyakorló rabbiként megtisztelő meghívásnak tettem eleget, amikor egy Büdszentmihályról elszármazott házaspár arra kért, hogy szülővárosában avassak fel egy általuk adományozott márványtáblát, amely a soában elpusztított helyi zsidók emlékét örökíti meg. Otlétem alkalmával elbeszélgettem a helység fiatal polgármesterével, aki a diskurzus után bevitt egy raktárba. Legnagyobb meglepetésemre egy kőmenóra megmaradt darabjai tárulkoztak elém. A polgármester elmondásából kiderült, hogy építkezési munkálatok során került elő a relikvia, amelyről megtudtam, hogy egykor a helyi zsidó templom oromzatán állva hirdette az isteni fény sugárzó erejét. A zsinagógát nem sokkal a II. világháború után lebontották, de a menóra a földben elrejtve, elbújva, elrejtözve megmaradt. A menóra „elmenekült”, a földben elásva aludta több évtizedes álmát, s ma már

³⁶ Imre Heller and Zigmund Vajda: *The Synagogues of Hungary: an Album*. Edited by Randolph L. Braham with the collaboration of Ervin Farkas. (New York, 1968) p. 55.

restaurált formában méltó helyen emlékeztet az egykori büdszentmihályi zsidóságra és Isten házára, s nem utolsósorban a szellemiség örökérvényűségére.³⁷

A II. világháború előtt élt zsidó író, Stefan Zweig könyvet írt a menóráról, „Az örök lámpás” címmel. Regényében nyomon követhető a polgári időszámítás utáni évszázadok keresztmetszete. A központi gondolat: mi lett a menórával? A menórának misztikus jelentőséget tulajdonítottak, gnosztikus értékekkel ruházták fel, ám a *kedusa*, a szentség jellege nem domborodott ki kellőképpen. Valaki – írja Zweig – a földbe rejtette a menórát, amelyet „*jibáné bét hámikdás*”, ha felépül a Szentély, akkor fognak megtalálni, s visszaállítani dicsőségének helyére. A nagy tehetségű író így fogalmaz: „De a titkok mögé rejtőzve láthatatlanul és sértetlenül vár és örködik az örök lámpás titkos sírjában.”

Fölötte féktelenül száguldott el az idő, egyik év a másik után, sok száz esztendőn át folyt a küzdelem országáért, álma fölött idegen, más és megint más nemzetek harcoltak. A menórát azonban egyetlen rabló kéz sem érte el, semmilyen vágy nem tudta elpusztítani. A hantok fölött néha ma is ellépked egy siető láb, az út szélén a déli nap melegében szundítva pihennek meg álma köze-

³⁷ Harsányi László a „Büdszentmihályi Hitközség története” c. monográfiájában (Budapest, MIOK Évkönyv 1975/76. Szerk.: Scheiber Sándor) a 161. oldalon így ír: „A hazajutottak kifosztott, üres lakásukat találták csak meg, s a megszentégtelenített, belső berendezésében teljesen összerombolt templomot. A 21 Tóra is meggyalázva, csak foszlányaiban volt feltalálható a templomban...”

leben az utasok, de semmilyen sejtés nem érzi meg közéletét, és semmilyen kíváncsiság nem jut le sírjának mélységébe. Mint Isten minden titka, ott pihen ő is a végtelen idők sötétségében, és senki sem tudja, hogy így fog-e nyugodni elrejtve, örökre elveszve népe számára, amely még mindig békétlenül vándorol idegenből idegenbe, avagy végre megtalálja-e valaki ama napon, amikor a nép újból önmagára lel, és akkor újra, megbékélten világít majd a Béke Templomában...”³⁸

Igen, mi lesz a menórával? Mikor árasztja újból áldó, aranyló sugarát?

1956-ban egy Németországban született, majd Angliába emigrált zsidó szobrász, *Benjámín Elkana*, a londoni Parlament felkérésére monumentális *menórát* készített, melyet ajándékként Izrael Államának adtak. Ma is ott áll Jeruzsálemben, a Kneszettel szemben. E menóra ágain medalionokban a művész újra álmodta a zsidó történelem kiemelkedő eseményeit. Példaképpen megemlétem Jesájá prófétát, aki megjövendöli azt a korszakot, amikor az örök béke valósul meg. Jeremiást, aki nem hullatta könnyeit hiába, Maimonidészt, kinek eszmeisége befolyásolta a filozófiai gondolkodás fejlődését. *Hillélt*, aki szeretetével és bölcsességével átformálta az emberek világlátását. A parittyás Dávidot, a Talmud és a chászidizmus allegóriáját. A varsói gettó hősieles küzdelmét; az első *chálucok* félelmet nem ismerő bátorságát; a mindenkori Izrael heroikus helytállását. Utoljára, de talán

³⁸ Stefan Zweig: Az örök lámpás (Budapest, é. n.) 181. o.

elsősorban az „Ország építése” kompozíció felett a zsidó tanítások legszebbikét, a *S'má Jiszráél* gondolatát, hiszen függetlenségünk, azonosságtudatunk, hitünk fogalmazódik meg benne. E gondolattal ébredünk és térünk nyugvóra, melyet Jeruzsálem felé naponta többször elmondunk, és ha elindulunk az „örök útra”, ezt visszük magunkkal.

Halld Izrael! Történelmi kataklizmáink ellenére, megtépázattatásaink dacára, a bennünket körülvevő elenséges hangulatok, szándékok, indulatok tudatában is áll Jeruzsálemben, Izrael örök fővárosában a mi „átmene-ti” menóránk, s ha rá vagy egymásra, vagy a Magasságok felé tekintünk, valljuk: Isten egyetlen, s van jövője népünknek!

Négy tanítvány, négy embertípus³⁹

A rabbi szó elsősorban tanítót, pedagógust jelent. Magyarországi rabbinikus működésem alatt elsőrendű feladatommak tartottam *Talmud Tórák*, tanházak alapítását, ahol a fiatalok megismerhették a zsidó vallás hagyományait, a héber betűk varázslatos világát, történelmünket, s mindenekelőtt megerősödött bennük a tudat, az azonos-ságtudat, hogy ők a zsidó nép tagjai.

Utolsó éves rabbijelöltként az Országos Rabbiképző Intézet akkori főigazgatója, az áldott emlékű dr. Scheiber Sándor, Szegedre irányított. Rabbidiplomám kézbevétele után ő iktatott be a Tisza-parti város rabbiszékébe. Az első pillanattól kezdve úgy éreztem, óriási megtiszteltetés abban a városban rabbinak lenni, ahol a magyarországi zsidóság történetének egyik legnagyobb és legzseniálisabb alakja, Lőw Immánuel, a „virágok és a lelkek” tudósa szolgálta a Mindenhatót és közösségét.

Az alábbiakban négy magyarországi származású diák sorsát villantom fel. Eltérőek gondjaik, problémáik, más a koruk, a világlátásuk, de van bennük valami közös. A jövőbe vetett hit, valamint az, hogy ők már izraeliek.

TAMÁS

Mennyi zsidó élt akkor Szegeden? Meghatározhatatlan. Emlékezetem szerint az akkori úgynevezett adónyilván-

³⁹ In: HÉT TÜKRE, Tel-Aviv, 1993. április 1.

tartásban háromszáz család szerepelt. Az istentiszteletek – számomra mindig felejthetetlen – hangulatát kissé beárnyékolta a jelenlévő közönség demográfiai összetétele. Csak idős embereket láttam. Oly sok mindent átélt férfiakat és asszonyokat, értékes, szorgalmas egyéniségeket, akiknek életét kettétörte a holokauszt, de akikben megmaradt a hit s a hagyományunk iránti elkötelezettség.

De hol vannak a fiatalok? Mindig ez a gondolat foglalkoztatott. Hónapok múltával néhány fiatal arcra lettem figyelmes. A helyi József Attila Tudományegyetemen tanultak. Általuk, segítségükkel megismerkedhettem a szegedi egyetem zsidó ifjúságával, akik nagyrészt Budapestről vagy más vidéki városból, kisebb településekről érkeztek Szegedre, hogy ott sajátítsák el a tudományt. Most is magam előtt látom az egyik közösségi széder-estét, ahol külön asztalt állítottunk fel az egyetemi hallgatóknak, s így negyvenöt fiú és lány hallhatta a Hággáda ősi szövegének modern kori interpretációját.

Közöttük volt Tamás. Tamás debreceni szülők gyermeke volt, aki jogot tanult Szegeden. Gyors észjárású, gyors beszédű fiatalember volt, könnyedén teremtett emberi kapcsolatokat, elegáns modora, céltudatossága vasszorgalommal párosult. A szülői ház tradicionális zsidó élményei elmélyültek a zsinagógai atmoszférában. Ott, az egyetemen ismerte meg menyasszonyát. Lelki és szellemi fejlődésének egy pontján arra az elhatározásra jutott, jutottak, hogy Izraelben kívánnak élni. Regénybe illő, kalandos módon jutottak el a Szentföldre. Két táská-

ján kívül nem volt semmi mása, csak a reménye. Elkezdett héberül tanulni, majd elsajátította az izraeli jogrendszer – a magyarországitól teljesen eltérő és roppant komplikált – világát. Ma Asdodban él, ebben a gyönyörű, tengerparti városban, s a centrumban lévő ügyvédi irodájában ott díszleg, a József Attila Tudományegyetem jogi fakultásán kapott diplomájának bekeretezett képe mellett, az Izraeli Ügyvédi Kamara nosztrifikáló dokumentuma. Ma már anyanyelvi szinten beszél a hébert, tárgyalókészsége, ügyvédi precizitása, megbízhatósága a város közismert és elismert jogászává avatta. Orosz nyelvtudása lévén, sokat foglalkozik az egykori Szovjetunió területéről bevándorolt olék jogi problémáival, s igen nagy az izraeli klientúrája is. Három gyönyörű gyermeke – anyanyelvük természetesen a héber – kiválóan beszél magyarul, igaz, néha a héber mondatokba magyar vagy a magyar mondatokba héber szavakat kevernek.

Tamás élete megoszlik a család és a hivatás között. Nem olyan régen így fogalmazott: „Úgy érzem, hogy igazán csak most értettem meg, értem meg azt, amit tanultam, hogy az ügyvéd feladata nemcsak a jog, hanem az ember szolgálata is.”

Az egykori debreceni kisfiú, a szegedi egyetemista, a tanítvány, az izraelivé vált Tamás haja már deresedni kezd, lassan közeledik negyvenedik életéhez. Alkotó ereje teljében van, 14-16 órát dolgozik naponta. Úgy véli, Izrael szíve Asdodban dobog.

SZILVI

Philon, Rámbám és Thomas Mann munkáinak avatott ajkú mestere; a görög és a latin műveltség terjesztője; a bibliai poézis szerelmese; a Rabbiképző Intézet egykori retorikaprofesszora; Buda évtizedeken át volt főabbija: dr. Benoschofsky Imre 1960 körül az újlipótvárosi zsidó közösségnek, a Csáky utcai zsinagógának lett szellemi vezetője, főabbija. Helyére, a megüresedett újlakilágymányosi rabbiszékbe dr. Geyer Arthur került. Halála után egy esztendővel kerültem Magyarország egyik legregebbi közösségébe, Budára. A részben megváltozott, és bizonyos mértékben oldottabb politikai légkörben szerveztük újjá az ottani *Talmud Tórát*. Az első órára három kisgyerek jött el, ma is emlékszem tekintetükre. Lassan emelkedett a résztvevők száma, majd a Joint segítségével gyönyörű *Talmud Tóra* centrumot létesítettünk az egykori Zsigmond utcában. Talán nem túlzás, ha azt mondom, akkor fogalomná lett a budai *Talmud Tóra*. Itt ismerkedtem meg Szilvivel.

Néhány éves lehetett, talán akkor kezdett általános iskolába járni, mikor édesapja először odahozta. Félénk, halk szavú, csillogó tekintetű kislány volt. Ő is megtanult héberül olvasni, elsajátította az imák fordításának egy részét, vékonyka hangon elénekelte velünk az ünnepi dallamokat. Szilvi egyszer csak elmaradt a *Talmud Tóra* oktatásról. Nemsokára megtudtam, hogy szüleivel és kisöccsével együtt Izraelbe alijáztak.

Több mint tíz évig nem láttam, mígnem két esztendővel ezelőtt Jeruzsálemben újból találkozhattam egykori tanítványommal. A szép szemű kislányból gyönyörű, 18 éves nő lett. Kis családjával élt együtt Jeruzsálem egyik nagyon szép negyedében. A meghitt nyugalomba egyszer csak berobbant a nagy Ő, a szerelem. Néhány hónapi ismeretség után Báruchhal eljegyezték egymást, s megismerkedésük után egy évvel összeházasodtak. Kibucban tartott esküvőjük látványosságzámba ment. Négy generáció tagjai örültek Szilvi és Báruch esküvőjének, hiszen ott volt még az Odesszából elszármazott chászid déd-nagypapa is, aki 95 esztendejét meghazudtolva mondotta el a *sevá b'ráchot* egyikét.

Szilvi ma Jeruzsálemben él. Divattervezést szeretne tanulni, és nagy családról álmodik, s amikor kissé racszolva – ahogy az itteni cábáritok, a bennszülöttek beszélnek – megszólal, bizony már fordítania kell. Héberrel magyarrá.

DANI

Már harmadik hónapja laktunk családommal együtt az egyik jeruzsálemi befogadási központban, amely mellett reprezentatív kosárlabdapálya invitálja a játékos kedvű fiatalokat. Fiam, aki maga is rabja lett e csodálatos sportnak, megismerkedett Danival, aki feltűnően ügyesen bánt a labdával, habár magassága talán a 130 centimétert sem érte el. Hamar kiderült, hogy Dani is Budapesten született. A két gyerek „kosárlabda-ismeretsége” tette lehető-

vé, hogy megtaláljuk régi barátainkat, Dani szüleit, akik Jeruzsálem egyik új, modern lakónegyedében laknak. Amikor leáldozófélden van a Nap, házuk külső burkolatán felcsillan az „Arany Jeruzsálem” oly sokszor megdalolt egyedi hangulata. Lakásuk szorgalmas munkáról és kifinomult stílusérzékről tanúskodik. Beszélgetéseink során kiderült, hogy a közeljövőben családi ünnepre készülődnek, néhány hét múlva bár-micvája alkalmából Dani első alkalommal járul a Tórához, hogy elmondja az ősi áldásokat.

Köszönettel fogadtuk el meghívásukat az ünnepi szombatra, s a patinás zsinagóga falai közé lépve Dani édesapja fogadott riadtan. Péntek este, a templomból hazatérve, a zsinagóga rabbija megcsúszott a járdán, és súlyos izomhúzódása nem tette lehetővé, hogy elhagyja otthonát. Ki fogja „felavatni” Danit, ki intéz szavakat a felnőttek útján elinduló fiatalemberhez? Komoly megtiszteltetésnek érzem a felkérő szavakat, s annak ellenére, hogy két évtizedes prédikációs tapasztalat volt a hátam mögött, remegő térdekkel álltam fel a szószékre. Életemben először prédikáltam héberül.

Az istentisztelet után a gyönyörűen megterített fehér asztalok mellett a zsinagóga világi vezetője köszöntötte a közösség új, „felnőtt” tagját. Dani szeme vibrál a boldogságtól. Ő van a központban, mindenki őt köszönti, ünnepli. A szülők méltán büszkéek fiukra. A nővér boldogan borul öccse vállára, találkozó tekintetük a testvéri szeretet hű tükörképe.

Az előző fejezetben írtam Szilviről, aki nem más persze, mint Dani nővére!

JÁÉL

1985-ben kerültem a Dohány utcai zsinagógába. A világ második legnagyobb *bét hákneszetje* mindig a magyarországi zsidóság egyik büszkesége, központja volt. A szellemi élet intenzívebbé tétele érdekében a közösség első előljárósági ülésén elhatároztuk, hogy változásokat vezetünk be. Ismét fiatal arcokkal lett tele a fáradt állapotában is impozáns zsinagóga. Felekezeti gimnáziumunk diákjai minden szombat délelőtt tanáraik kíséretében jelentek meg közöttünk, üde színfoltot teremtve az istentisztelet hangulatában. Felújítottuk az akkor már több mint tíz esztendeje nem működő *Talmud Tóra* tevékenységét. Kis gyermekek és szüleik ugyanazon időben, egy épületben, de az eltérő pedagógiai módszereknek megfelelően ismerhették meg a zsidó vallás alapjait.

Új alapítású gyermekkórusunk könnyen illeszkedett bele a magyarországi zsidóság szellemi, kulturális életébe. Fiataloknak és idősebbeknek izraeli pedagógusok oktatták a modern héber nyelvet. Utoljára hagytam azt, amelyet akkor a legfontosabbnak értékeltünk. Péntek délután úgynevezett ifjúsági istentiszteleteket szerveztünk. Rabbi- és kántorjelöltjeink segítségével a viszonylag nagy létszámú hallgatóság betekintést kaphatott az imák és az istentiszteletek struktúrájába, s részletesen ismerhette meg a heti szakaszok összefüggését. A közös

éneklés és a t'filá utáni kiddus valamennyiünk számára felejthetetlen élményt jelentettek.

Az ifjúsági istentiszteleteken tűnt fel Emese, egy rendkívül szimpatikus, csinos, 19 éves leány. Harmadik-negyedik alkalommal nem egyedül jött el, udvarlóját is magával hozta. Másfél év után úgy határoztak, hogy alijáznak Izraelbe, és összeházasodnak. Emese és vőlegénye Péter, elbúcsúzott tőlünk, s a szülőkkel együtt mi is úgy éreztük, hogy a fiatalok boldogsága Izraelben biztosított. Emese nevét *Jáélre* változtatta. Ám Péter nem tudta megszokni a számára új életkörülményeket, s visszament Magyarországra.

Jáél felvételizett a Beer Seva-i Egyetemre, s azóta pszichológiát tanul. Új baráti köre szinte csak izraeli fiatalokból állt, s úgy érezte, nem siklott ki élete, sőt előtte a jövő. Elvárásaiban nem csalódott. Purim előestéjén ismerkedett meg az Egyiptomból származó zsidó fiúval, Dáviddal. S ahogy a mesében lenni szokott, meglátni és megszeretni egy pillanat műve volt. A Beer Seva-i Egyetem fiatal rabbija eskette őket. Beszédében a magyar és az egyiptomi zsidó gyökerekről, az egymás iránti megbecsülés fontosságáról szólt, s reményének adott hangot, hogy a világ két tájáról az Ősök Földjére visszaérkezett fiatalok itt, Erec Jiszráélben, a közös fedél alatt találják meg életük értelmét. A keleti zsidó dallamok, és a „Szól a kakas már...” harmóniát teremtő hangulata után az izraeli népi tánc, a hóra hallatán mindenki ropni kezdte, idős és fiatal egyaránt. Az összefonódó karok, a lüktető

ritmus, az egymáshoz tartozás szavakkal le nem írható érzését keltette.

Amikor négy egykori, kedves tanítványom életéből villantottam fel a „fordulópontokat”, bizonyos mértékben eltérő, de mégis közös sorsuk tanulságaként a talmudi tétel igazsága kristályosodik ki bennem:

„Négy embertípust illet meg a dicséret: aki átszeli a tengert, aki átvergődik a sivatagi utakon, aki betegségéből felgyógyul, s aki a szabadságot választja.”⁴⁰

⁴⁰ Talmud: B'ráchot 54b.

Három beszélgetés Izraelben⁴¹

A kilencvenes években, *Arieh Levy* professzor, a Rabbiképző egykori hallgatója, Izrael-díjas, világhírű tudós felkérésére egy hároméves projektet vezettem a Tel-Aviv Egyetem Dokumentációs Központjában. Munkatársaimmal több ezer levéltári egységet gyűjtöttem össze, amelyek a magyarországi zsidóság – egykor nagyon színes – pedagógiai rendszerének voltak relikviái. Magyarországról Izraelbe alijázott tudósokkal folytattam magnetofonkazettán rögzített beszélgetéseket, amelyek – a szerzők engedélyével – nyomtatásban is megjelentek. E gazdag anyagból emelek ki hármat, bemutatva egy varázslatos világ emlékeit, ahogy ők, a nagy generáció képviselői látták. Őrizzék e sorok a három nagy személyiség emlékét.

„MINDEN KONVENCIÓ NÉLKÜL...”

Meir Weiss (Dr. Weisz Pál) professzor

Meir Weiss, azaz Weisz Pál 1908-ban született Budapesten. Az Országos Rabbiképző Intézet elvégzése után 1933-ban, hatvan évvel ezelőtt avatták rabbivá. Doktori disszertációja (*Az Ággádá Jonáthán ben Uzziel Targumjában*) Budapesten látott napvilágot 1931-ben. Rabbi pályáját ugyanez évben, Hódmezővásárhelyen kezdte, majd 1934–

⁴¹ In: Szombat, 1993/6., 1994/1., 1994/10.

1944 között debreceni főrabbiaként működött. A bergenseni koncentrációs tábor megjárva 1945-ben alijázott. A Jeruzsálemi Héber Egyetem nyugdíjas, de még ma is tanító professzora. 1972-ben Herzl-díjjal; 1974-ben Max Nordau-díjjal; 1990-ben a legmagasabb izraeli elismeréssel, az Izrael-díjjal; Budapesten az ELTE-n, 1991-ben a Bacher Vilmos emlékéremmel tüntették ki. Jeruzsálemben beszélgetünk, Izrael örök fővárosában. Itt, a Héber Egyetem Biblia Tanszékén tanít évtizedek óta Meir Weiss.

Hogyan, milyen pedagógiai módszerek szerint vezetik be a hallgatókat a Biblia világába?

Izrael minden egyetemén úgy foglalkoznak a Bibliával, mint bármilyen más irodalmi műalkotással. Én az úgynevezett történelmi-filológiai módszer mellett a totális analízis elkötelezettje vagyok. Az általam kifejlesztett totális analízis lényege az, hogy az egészet a részletből s a részletet csak az egészből lehet megérteni, s a szöveget mindig pontosan, betűhűen kell olvasni. Valaki e módszert a következő példával illusztrálta: egy zenében jártos ember, aki ismeri Beethoven és Mozart műveit egyaránt, muzsikát hallgat, s az az érzése, hogy az Beethoven-tól való. Kis idő múltán, olyan részletekre figyel fel, amelyek nem a beethoveni művek jellemzői, hanem Mozart stílusjegyeit hordozzák. Ekkor mindent előről kell kezdenie, hogy a totális analízis eszközeit alkalmazva eldönthesse, ki is a mű szerzője.

Hol tanítottál, s milyen stúdiókat hallhattak előadásaidon a diákok?

A Bár Ilán Egyetemen kezdtem, Tel-Avivban folytattam, majd a Jeruzsálemi Héber Egyetem következett. Főleg az úgynevezett Késői Prófétákkal, a Zsoltárokkal és Jób könyvével foglalkoztam. Kutatásaim főbb eredményeit osztottam meg diákjaimmal, azaz hogyan értelmezhető s interpretálható mindaz, ami ezekben a könyvekben mint irodalmi egységekben nyer kifejezést. Nem azt kutattam, hogy mit akart a próféta, vagy a költő mondani, hiszen ez megállapíthatatlan, hanem azt magyaráztam, hogy mi van a szövegben, azaz mit mond maga a textus. Az új kutatási módszer szerint nem legitim, nem adekvát, hogy mi volt a szerző intenciója.

*Miképpen identifikálható a próféta? „Isten embe-
re”? Avagy nem volt más „csak” a Szentföldön élő gon-
dolkodó, bátor ember? Költő, író, olyan tanokat hirdető
személyiség aki átlépett önnön árnyékán, s a „világhoz”
mérte a zsidóság eszmeiségét?*

A próféta, mint ezt a görög eredetű szó jelenti, egy olyan ember, aki – a Biblia szerint – Isten akaratát hirdeti, közli, magyarázza. Mind a próféták működéséről szóló bibliai elbeszélések, mind a nekik tulajdonított mondások, tanítások alapján megállapítható, hogy olyan emberek voltak, akik hangot adtak az „élő lelkiismeretnek”, akik ha kellett, nem féltek szembeszállni a hatalommal, a hatalmasságokkal. A prófétának nem volt fontos még a saját biztonsága sem, ha az igazságért tört lándzsát. Milyen küldetéstudat, s egyben bátorság kellett ahhoz, amikor Ámosz a nép felé harsogja az isteni szót: „Csak tite-

ket ismertelek a föld népei közül, ezért töletek kérem számon minden bűnötöket.”⁴² Vagy amikor így szól: „...Nemde olyanok vagytok nekem Izrael gyermekei, mint amilyenek a négerek...”⁴³

Nincs itt valamilyen ellentmondás?

Nincs, mert a kiválasztottság nem jogot ad, hanem kötelezettséget ró az emberre!

Izrael, Biblia, ifjúság – egymást kiegészítő három fogalom. Vajon mennyire affinitív a mai izraeli ifjúság a Biblia eszméi iránt? Hogyan tekintik ők a Szentírást? Mit jelent számukra a világ legtöbb nyelvére lefordított szent könyv, a T'nách?

Az egyetemi oktatási rendszerben a Bibliát úgy mutatjuk be, mint a zsidó irodalom legjelentősebb alkotását. Hogy ez egy régi, klasszikus műalkotás-e, avagy a hit ihlete, s a vallásos meggyőződés forrása, az az illető személyiségétől, felfogásától, világlátásától függ. A hívő és a nem hívő egyetemi hallgató közös feladata az, hogy megértsen egy sok száz évvel ezelőtt megírt, összegyűjtött, kodifikált irodalmi műalkotást. Amennyiben egy zsidó, keresztény vagy muzulmán hallgató számára – azonkívül, hogy egy műalkotást megért – vallási szempontból mást is jelent, ez nem tartozik az egyetem kompetenciájába.

Többször adtál elő – vendégprofesszorként – az ELTE Hebraisztikai Tanszékén. Mit hallhattak az egye-

⁴² Ámosz III,2.

⁴³ Ámosz IX,7.

temisták, s hogyan fogadták ezt az új szemléletű interpretációt?

Beszéltem a Biblia elbeszélési technikájáról, igyekeztem betekintést nyújtani Jónás könyvének világába, s bemutattam a zsoltárköltészet lírikus, s egyben etikus világát. Az impresszióm az volt, hogy sikerült lelki kapcsolatot teremteni az érdeklődő hallgatósággal. Talán nem véletlen, hogy ma is visszavárnak. Voltak olyanok, akik ismerték a *Mikrá kid'muto* című könyvem, amelyben igyekeztem elemezni, analizálni az Írást „teste és lelke” szerint, s mely művem angol fordításban is megjelent; valamint a *Mikráot kechávánátám* című művem, amelyben a bibliai részekben, egységekben kifejezésre jutó gondolatokra, szándékokra, célokra mutattam rá. Elmondtam, hogy most foglalkozom a LXXXVIII. zsoltárral, amelyet különbözőképpen magyaráznak a tudományos kutatók, s most azt szeretném megvilágítani, mi az a hit, az a világfelfogás, a vallási probléma, amely megfogalmazódik e bibliai egységben.

Van-e olyan mondata a T'náchnak, amelyet hitvallásodként vállalasz? Meghatározható-e egy volt gyakorló rabbi, majd évtizedeken át egyetemi pulpituson oktató professzor bibliai ars poeticája?

Ez egy nagyon nehéz kérdés. A most megjelent kétkötetes Ámosz-tanulmányom, amely mintegy harminc év kutatómunkáját öleli fel, is azt mondatja velem, hogy kiragadni néhány idézetet csak improvizatíván lehet, hiszen szinte minden bibliai mondatnak megvan a maga

bája, értéke, üzenete, időszerű mondanivalója. Ha mégis ragaszkodsz egy mondathoz, a következő, Jób könyvéből való idézettel felelek: „Minden konvenció nélkül megmondani, amiben hiszel.”⁴⁴ De időszerűsége miatt nagyon közel állnak hozzám azok a jesájai és más prófétai idézetek is, amelyek napjaink kultusza ellen beszélnek. A próféciákban kifejtett, kifejezett tanítás alapján azt szoktam mondani, hogy sokkal könnyebb minden reggel elmenni a zsinagógába, felrakni a t'filint, az imaszíjat, s ügyelni arra, hogy a fogyasztandó ételen ott legyen a kóserságot bizonyító felirat, mint tisztességesen élni. Természetesen e két gondolatkör nem egymást kizáró klauzula! Sőt, a hagyomány őrzése és betartása csak az általános etikai normák betartásával emelkedhet arra a piederstálra, amelyről a próféták az évezredek messzeségéből is örök időszerűséggel szólnak a ma emberéhez is.

„VALLÁSUNK TANÍTÁSAI ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁS EREDMÉNYEI HITÜNKET ERŐSÍTIK!”

Cvi Moskovits (Dr. Moskovits Mihály) professzor

Bné Brák az ortodoxia fellegvára Izraelben. A Szokolov utca 18. szám alatt, az első emeleten „furcsa”, sőt rendhagyó névtábla fogadja az odalátogatót, amelyen két szó szerepel héberül: Dr. Moskovits.

Harminckét éves korában, 1949-ben alijázott. A budapesti Országos Rabbiképző Intézetben kapta rabbi

⁴⁴ Jób XIII,16.

oklevelét, s 1943-ban, a Pázmány Péter Tudományegyetemen bölcsészdoktori fokozatot szerzett. Tavaly novemberben vette át Budapesten az aranydiplomát. Jiddisül, magyarul, héberül, franciául, németül beszél, de kutatásainál az angol nyelvű szakirodalmat is felhasználja, sőt arameus és perzsa nyelvismerete is segíti munkáját. Dr. Moskovits, a Biblia és a *Talmud* tudományának elismert szaktekintélye, a pedagógus, az iskolaszervező, a mélyen vallásos zsidó ma már csak hitvesével lakik itt, Bné Brákban. Három gyermekük az ország különböző pontján él. Kilenc unokájuk közül jelenleg hárman teljesítenek katonai szolgálatot.

Amikor tíz esztendővel ezelőtt először léptem be Moskovits professzor dolgozószobájába, a falon két bekeretezett diploma vonzotta a tekintetemet. Az egyik a pesti rabbiszeminárium hasz máchája, a másik a pesti egyetem által adott doktori oklevél.

A nem messze Máramaroszigettől, Ruszkovából származó, héderbe és jesivába járt, rabbiképzőt és egyetemet végzett tudós számára vajon mit jelent ez a két fogalom, ez a két falon díszlő jelkép, a két diploma? Hogyan egyeztethető össze a vallás, a vallástudomány és a tudományos gondolkodásmód?

A rabbiképesítő oklevél számomra a hitéletet jelképezi, azaz a tiszta ortodox hit alapján, a modern zsidó vallásos életet. A tudományt és a hitet próbálom egyeztetni, azoknak nyomdokain járva, akik e két fogalmat nem találták ellentétesnek. A tudomány iránti affinitás-

ban David Cvi Hofmann, az egykori Berliini Rabbiképző tanárának; és Samson Raphael Hirschnek, Frankfurt am Main város neoortodox hitközsége megalapítójának világfelfogása áll közel hozzám. Ők szintézist és harmóniát tudtak teremteni a hit és a tudomány között. Én is a gyermekkoromban belém oltott vallásosságot gyakorlom, s az azóta magamba szívott világi tudomány hitemet még szilárdabbá tette. Vallom, hogy vallásunk tanításai és a tudományok kutatás eredményei hitünket erősítik!

Vajon a hit, a vallás konzerválódott, avagy az is változik? Mi a tudomány feladata meglátásod szerint a hitbeli tételek, a vallási tanítások vonatkozásában?

A talmudi és a bibliai szövegek tulajdonképpen szűkszavúak, és nagyon sok módon értelmezhetők, interpretálhatók. A régi ismert és elismert kommentárok egyéni módon és hagyománytisztelően magyarázták a textust. A világ azonban fejlődik, változik, s a tudomány különböző területeinek új felfedezései sok mindent más megvilágításba helyeznek. Például sokáig nem volt tudásunk az ugariti, a sumér s az akkád nyelvről. Természetesen nem volt ismeretes az archeológiai eredmények sokasága. Izrael pontos topográfiaja, vagy a közel-keleti – bibliai vonatkozású – legendák sokszínűsége, a korabeli társadalmak belső struktúrája, és sok minden más sem. Ezeknek az új információknak a birtokában megvizsgáljuk az új tudományos kutatási állításokat társadalmi, törvényhozási, nyelvi, archeológiai és más szempontokból. Górcső alá vesszük, hogy hol vannak az esetleges ütközőpontok

a régi álláspontokhoz képest. Ugyanakkor feltétlen tiszteletben tartom a hagyományos magyarázatokat, mert azoknak szerzői közel álltak időben és szellemiségben az ősi forráshoz: a *Tórához*, a *Talmudhoz*. Az általam készített kommentárok teljes mértékben a háláchá alapján állnak, s arra törekednek, hogy szervesen illeszkedjenek a klasszikusok mondanivalójához oly módon, hogy felhasználom a modern tudomány eredményeit is.

Itt van előttem – eddig még kiadatlan – bibliográfiai jegyzéked, amely 117 egységet tartalmaz. Ebből a rendkívül gazdag eddigi életműből, mely dolgozatok állnak hozzád a legközelebb?

Az egyik legkedvesebb dolgozat számomra a doktori disszertációm: „A Biblia Bialik költészetében, válogatott költeményei alapján”. Ez volt az első, komolyabb munkám. A későbbi publikációk közül nehéz válogatnom, de talán kettőt említenék meg, illetve emelnék ki. Több mint 20 esztendővel ezelőtt indult meg a Háráv Kook Kiadó gondozásában a *Dáát Mikrá* című sorozat. Itt jelent meg „*Jehezkél/Ezékiel* kommentár”-om, amelynek megírása nehéz feladat elé állított. Főleg az utolsó tíz fejezet, amely az úgynevezett III. Templom tervrajzát, felépítését és kultikus rendjét mutatja be. Ebben a művemben a vilnai *Gáon* útmutatásait használtam fel, s az építészmérnök fiam által szerkesztett rajzok is sokat segítettek, hogy a komplikált kérdéskörre adott válaszom adekvát és egyértelmű legyen.

A közeljövőben lát napvilágot – szintén a *Dáát Mikrá* sorozatban – Mózes IV. könyvéhez a *Bámidbár*hoz írt kommentárom második kiadása. Ez a kötet az első kiadáshoz fűződő tudományos hozzászólásokat is tartalmazza. A könyvet szerte az országban és a nyugati világ zsidóságának tanházaiban is ismerik. Ebben a dolgozatban is azt szerettem volna bizonyítani, hogy hogyan lehet „megerősíteni” és nem szétbontani a Bibliát. Példaképpen megemlítem, hogy egy talmudi magyarázó azt állítja, hogy külön könyv volt *Bileám* áldása, amely elveszett. Nem is oly régen, Transzjordániában, az egykori *Szukkot* városában találtak egy falfestményt, amely az i. e. VIII. századból való, s azon ábrázolták a bileámi történet egészét. Tehát amikor azt olvassuk a *Talmud*ban, hogy Mózes írta a *Tórát* és *Bileám* könyvét, és a középkori magyarázó azt mondja, hogy *Bileám* könyve elveszett, ez utóbbi állítás nem a képzelet szüleménye. Hiszen ha nem lettek volna *Bileám* könyvek, hogy ábrázolhatták volna azt a *Tóra* kodifikálását megelőzően?

Ha már a publikációknál időzünk, megemlítem, hogy az izraeli rádióban több mint százhusz – biblikus témájú – előadást tartottam, amelyekből tizennégy nyomtatásban is megjelent.

Beszéltünk a Bibliáról, a publikációkról, a tanításról. Mit jelent Cvi Moskovits életében az, hogy évtizedeken keresztül gyakorló pedagógus volt?

Rabbinikus tevékenységet soha nem folytattam, de pedagógusként dolgoztam már Pesten is a Zsidó Gimnáziumban.

ziumban. Izraelbe érkezve először Petách Tikván, majd Bné Brákban voltam vallásos gimnáziumok tanára, majd igazgatója. Ezután a vallásos gimnáziumok, majd a vallásos tanítóképző intézetek országos tanfelügyelője lettem, közben tanítottam a Bár Ilán Egyetemen is.

Pedagógusként több országban voltál slichutban, kiküldetésben. Mi volt a feladatod? Tanítottál, hitéletet szerveztél, hogyan és milyen minőségben képviselted az országot?

1954 és 1957 között Franciaországban voltam. A háború után szerte Európában újrászerveződött a hitélet, de a tanárok, a konvenciók, a tanrendek hiányoztak. Szükség volt arra, hogy Erec Jiszráél küldje ki a tapasztaltabb pedagógusokat, hogy segítsék az iskolahálózat kiépítését. Párizsban kezdtem, majd Strasbourg, Lyon, Marseille következett, ahol a rabbiknak és a helybeli tanároknak álltam rendelkezésére. De működési területem kiterjedt Nyugat-Európa nagy részére. Hollandiában, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában is igyekeztem átadni tapasztalataimat. Minden évben, gyakran kétszer is szemináriumokat rendeztem az előbb említett országok zsidó tanárai részére, ahol Izraelből érkezett magasan kvalifikált szakemberek posztgraduális előadásokat tartottak. Iránba 1974-ben érkeztem. Perzsiában akkor több zsidó iskola működött, s az ott tanító pedagógusok számára központosított oktatást tartottam Teheránban, amelyre még Iszfáhánból és Abadánból is érkeztek érdeklődők. Itt főleg didaktikai kérdésekkel foglalkoztam.

Láttam például, hogyan tanulnak az egyetemi hallgatók, akik kezükben a könyvvel szó szerint „bemagolták” az írott anyagot. Az értelemre, az értelmezésre nem sokat adtak. Lassan, de befogadták ezt az új stílust, melynek középpontjában az önálló gondolkodásmód állott.

Magyarországra – ez volt a harmadik küldetésem – 1989-ben kerültem. Az ottani vezető pedagógusokkal közösen próbáltuk megrajzolni az új, majdan megalapítandó, illetve kibővítendő zsidó iskolák modern koncepcióját. Az Anna Frank Gimnázium akkori igazgatója megkért, hogy dolgozzam ki – a helyi viszonyoknak megfelelően – az iskola zsidó stúdiumainak tervét, s hasonló módon elkészítettem az akkor még szervezés alatt álló, ma a Wesselényi utcában működő 12 évfolyamos ortodox világnézetű *Mászoret Ávot* iskola tantervét is. Működésem fókuszában a Rabbiképző Intézetben majd annak Pedagógiumában zajló tanítás állt. Előadásokat tartottam az egyetemen, a Hebraisztika Kutatócsoport hallgatóinak a Bibliáról, *Talmudról*, a Református Teológián pedig a „Biblia-kutatás állása Izraelben” címmel. Az ELTE jogi karán zsidó jogot tanítottam az izraeli diákoknak héberül, a magyaroknak magyarul.

Mi a zsidó pedagógus feladata Izraelben és a gálutban?

Megtanítani a diákokat önállóan gondolkodni, kérdéseket feltenni, a kérdésekre válaszokat keresni, s útmutatást adni. Izraelben a tanár feladta az, hogy önállóságra, egyéni gondolkodásmódra tanítsa a diákokat A gálutban

a cél: megszerettetni a zsidóságot, objektíven bemutatni vallásunk értékeit, s nem elhallgatni a vitatható részeket sem. A hangsúly azonban a pozitív elkötelezettségen legyen. Ez utóbbi gondolat az én pedagógiai és tudományos hitvallásom lényege is.

A RABBIKÉPZŐBEN HATVAN ÉVVEL EZELŐTT...

Dr. Binjámin Gát-Rimon rabbi

Az Izraelben közismert személyiség, Dr. *Binjámin Gát-Rimon*, Marton Benő néven 1913-ban született Budapesten. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1935-ben védte meg doktori értekezését *Simon HáCádik és kora* címmel. 1937-ben avatták rabbivá. Kora ifjúságától aktív tagja a cionista mozgalomnak. 1950-ben alijázott. A Nesz Ciona-i gimnázium igazgatójaként ment nyugdíjba. Pedagógus, számos héber nyelvkönyv, szaktanulmány írója, műfordító. Évtizedek óta Rison Lecionban lakik.

Hogyan gondolsz ifjúságodra, pályád elejére?

Édesapám egyszerű munkás volt, édesanyám tanítónő. Pápán az ortodox zsidó iskolába másfél évet jártam, s hoztam magammal a zsidóság iránti szeretetet és érdeklődést. Tízéves koromban Pesten, a Zsidó Gimnáziumba kerültem, ahol elvégeztem négy esztendőt. Azután szüleim tanácsára a Rabbiképzőt választottam, illetve dehogy „választottam”, szinte kézzel-lábbal tiltakoztam ellene. Végül engedtem a szülői nyomásnak, s beleegyeztem akaratomba. Az életemet ennek a döntésnek köszönhetem, hiszen a

szörnyű időkben – rabbiképzős, majd rabbi mivoltomnak köszönhetően – nem kerültem munkaszolgálatba.

A Rabbiképzőbe felvételi útján lehetett bekerülni. A vizsga anyaga igen nagy volt. Fordítani az egész Tórát, valamint az úgynevezett „korai prófétákat”. Számos költői részt a Szentírásból kívülről kellett tudni, valamint tíz lap Gemarát kommentárral a *Talmud*ból, s természetesen héber grammatikát. A Rabbiképzőben tíz évig tanultam, öt évig az alsó tanfolyamon, s öt évig a felsőben. Az alsó tanfolyamon a gimnázium utolsó négy évének stúdiumait tanultuk, valamint rabbiszemináriumi tantárgyakat. Így délelőtt és délután is volt tanítás.

Nagy tudású pedagógusoktól, tudósoktól tanultál, akik szerves részeivé váltak a XX. századi magyarországi zsidóság szellemtörténetének. Beszélj róluk!

Mestereim közül elsőként dr. Heller Bernát nevét emelném ki, a Biblia nemzetközileg elismert szaktekintélyét. Szigorú, nagy elvárású tanár volt. Minden óra elejére nyolc szentírási verset kellett kívülről megtanulni, majd teljes fejezeteket követelt meg, hogy memoriter-módszerrel sajátítsuk el az ősi szöveget. A Biblia igazi ismeretét Heller Bernátnak köszönhetem. Dr. Weisz Miksától hallgattam történelmet. Ő is nagyon komoly előadásokat tartott, viszont nem követelte vissza az elhangzottakat. A vizsgákat sem vette túl komolyan, a történelmet mégis ő szerettette meg velem. Világi tanáraink közül elsősorban Dercsényi Móricot említem meg. Latint és görögöt tanított. Rendkívül széles műveltségű szigorú

ember, féltünk tőle, mint a tűztől. Állítom, hogy az általános műveltségünk jelentős részét neki köszönhetjük. Nyitott egyéniség, aki egész órákat szentelt a diákok kérdéseinek megválaszolására.

A rabbiképzős évek legjelentősebb állomása a felső tagozat volt. Kik voltak leghíresebb mestereid?

Első éves felsős koromban Hellernél Énekek Énekét és Koheletet tanultunk. Heller budai volt, s abban az esztendőben összeveszett a Pesti Hitközség vezetőivel, akik el akarták „nyelni” a Budai Hitközséget. Ő ellenezte ezt, s az eredmény az lett, hogy a Pesti Hitközség vezetői eltávolították e fantasztikusan értékes embert a Rabbiképző katedrájáról, nyugdíjba ment. Hoffer Árminnál folytattuk a *Talmud* és a poszkim tanulását, de a Gemarát később átvette tőle dr. Guttmann Mihály, aki addig a breslauer rabbiképzőnek volt a rektora. Ő igen nagy tudású ember volt, de kissé száraz, nem mondhatnám, hogy szívesen emlékszem rá. Dr. Hevesi Simon a homiletika és a vallásfilozófia professzora, valóságos királyi megjelenés. Óriási tekintélynek örvendő rabbi, aki – szerintem – nem vette túl komolyan a pedagógiai munkát, azonban művésze volt a szónoklatnak. Nagyon élveztük előadásait. Nem ment bele a témák mélyreható elemzésébe, ahogy talán elvártuk volna tőle, a Dohány utcai templom főrabbijától.

A háború előtt minden neológ rabbi – a Szeminárium mellett – egyetemre is járt, doktorált. Mi volt e köve-

telmény feltétele, mi volt a kapcsolat a Rabbiképző és a Pázmány Péter Tudományegyetem között?

A numerus clausus idején a Rabbiképzőnek megálapodása volt az egyetemmel. A Szeminárium által kijelölt diákokat a „zárt számon” felül, korlátolt jogú hallgatóként vették fel. Én, mint jelesen érettségizett diák, nem a Szemináriumon keresztül kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat, mert matematikát és fizikát akartam hallgatni. Később mégis keleti nyelveket és az ókori keleti népek történetét vettem fel, valamint filozófiát. Megkülönböztettek bennünket az indexünk alapján is. A korlátolt jogúaknak barna színű dukált a többieknek fekete. Néhányunknak, közte Scheiber Sándornak, Hahn Istvánnak, akik nem szeminaristaként, hanem egyéb érdemeik alapján lettek egyetemisták, fekete volt az indexünk, s ebből óriási botrány tört ki. Rabbiképzős és fekete az indexe, háborogtak a jobboldali diákok és professzorok. Megsemmisítették a félévi vizsgákat, s átminősítették minket „barna indexeseknek”.

Hogyan alakult a rabbinikus pályád?

Gyakorló rabbi nem voltam soha. Annak idején a frissen avatottaknak nem volt hová elhelyezkedniük, hiába vezették be az ún. segédrabbi intézményét. Amikor az évfolyamom végzett, ezekben a státusokban nem volt üresedés, csupán a templomkörzetek ifjúsági csoportjaiban kezdhettük el a munkát.

Mikor, hogyan lettél cionista?

Alsós gimnazista koromban egyáltalán nem voltam cionista, sőt ellenzője voltam a zsidó nemzeti gondolatnak. Akkori szemléletem kialakulásában jelentős szerepet játszott a családi hagyomány. Édesapám mindig azt mondta: „Szeretném én azt az ember látni, aki kétségbe meri vonni az én magyar voltomat.” A történelem megértette velem, hogy nem minden úgy van, ahogy én gyerekfejjel elképzeltem. Lassan-lassan közeledtem a cionizmus eszmeiségéhez, s 1932-ben beléptem a Makkabeába, a cionista egyetemi hallgatók egyesületébe, amely szervezetileg a Hanoár Hacioni irányzatához tartozott. Itt kezdtem a cionizmus szellemiségével és az élő héber nyelvvel megismerkedni. Ennek jegyében tanítottam, s vettem részt a mozgalom vezetésében, valamint a Keren Kájemet munkájában. 1945 után, mint a mozgalom egyik vezetőjére, Magyarországon volt rám szükség. A Zsidó Gimnázium tanáraként cionista szellemben tanítottam. A tanári kar nagyobbik része és a diákság mintegy fele örömmel csatlakozott ehhez az irányzathoz, de létezett komoly ellenzék is, a „vörös asszimiláns” diákság. A domináns tényező mégis a cionista vonal volt, az iskola hangos volt a héber daloktól, s azt lehetett érezni, hogy sok minden másképpen van – nyilván ebbe belejátszott a soá tragédiája is – mint azelőtt.

A Rákosi-éra kialakulásával helyzetem egyre tartatlanabbá, veszélyesebbé vált, ezért 1950-ben harminchét évesen alijáztam. Hogy mi történt azután, az egy külön fejezete az életemnek...

Ben Gurion rejtélye

Gondolatok Herman Wouk „Én Istenem”⁴⁵ című könyvének olvasása közben

„*Ben Gurion*, Izrael bölcs, kemény építőmestere, azt kérdezte, amikor ábrándosan lebegő, fehér hajával, tábornoki állával fogadott az irodájában: Ti amerikai zsidók különböztök minden zsidóságtól, ami valaha is létezett. Nem vagytok idegenek, vagy másnál idegenebbek az országokban, hiszen Amerika csupa bevándorlóból áll. Oda tartotok és mindig is boldogulni fogtok. De hogyan fogtok fennmaradni mint zsidók? Gondolkodás nélkül feleltem: A vallásunk által. Az öreg szocialista rejtélyes mosollyal rám sandított, kezét egy barokk bőrkötésű könyvre téve: A Biblia itt van az íróasztalomon, és otthon az ágyam mellett is. Izrael országát a Bibliára fogjuk felépíteni. De ami a vallást illeti, az bizony megfoghatatlan rejtély” – írja Herman Wouk „Én Istenem” című, magyarul most megjelent könyvében.⁴⁶

Erről a rejtélyről szól a mű, s azokhoz beszél, akik az utat keresik, s akik kíváncsiak arra, hogyan járható be az az út, amelyet zsidóságnak neveznek. A szerző is tudatában van, hogy világszerte süllyedőben van a zsidó tudás, ezért célja, hogy érdeklődést keltsen a zsidó vallás iránt. „Az

⁴⁵ Megjelent a Chábád Lubavich – Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadásában, Budapest, 1993.

⁴⁶ Herman Wouk: Én Istenem (Chábád Lubavich – Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1993) 178. o.

olvasó észre fogja venni, hogy a zsidóság és a judaizmus vonzó és hatásos vonásaival foglalkozom. Minden nemzetekben túlzások és hazugságok tömkelege foglalkozott a zsidók hibáival, hiszen ők sem tökéletesebbek, mint a többi ember. E könyvben, amennyire tudok hitemről és népemről szeretnék szólni, s az igazat fogom írni” – vallja Wouk.⁴⁷ Fejezetcímeiben, egész könyvének logikus szerkezeti felépítésében végigjárja történelmünk évezredeit. Könnyed stílusával, párhuzamteremtő készségével, logikus okfejtésével megfogalmazza a bennünk is kimondva-kimondatlanul annyiszor felvetődött kérdést. Kik vagyunk egyáltalán, mi a „státusunk” a világban? Hogyan határozhatjuk meg önmagunkat, milyen módon identifikálódható a zsidóság?

Hallgassuk meg Woukot, mit mond ő, a vallásos életet élő, de világi ember, a zsidóság törvényeit óvó, de a Broadwayn is dolgozó világhírű szerző, a tradíciót nemcsak élő, de megélő, nemzetközi hírnévnek örvendő író: „Izraeliták vagyunk, utódai a kicsiny népnek, amely háromezer évvel ezelőtt a Sinai-sivatag felől érkezett Kánaánba, tarsolyában az egyiptomi fogságból való szabadulás emlékével, a Mózes nevű törvényalkotó és felszabadító vezetése alatt. Zsidóknak neveznek bennünket, örökségünket pedig judaizmusnak, zsidóságnak, mert nemzetünk politikai hanyatlása és bukása idején azt a törzset, amely legtovább kitartott, és – a *Tóra* jövődőlésének megfelelően – fennmaradt a száműzetésben élő töredékből, Júdának,

⁴⁷ I. m., 13. o.

Jehudának hívták.”⁴⁸ E népnek, vallásnak, kultúrának az ún. kiválasztottsága pedig abból áll, hogy Isten törvénye szerint kell élnie, s a „nemzet iránti odaadással őrizni Isten ismeretének és szeretetének lángját”.⁴⁹

Alapvetően fontos, hogyan viselkedünk embertársainkkal szemben, s helyzetünk a földön attól is függ, hogy bemutassuk a világnak, mivel gazdagítottuk az emberiséget. „Mi a Tórát tettük le a világ asztalára, a helyes életvitel és minden dolgok mózesi látomását. Ez a mi létünk: életünk tartalma. Míg őrizzük a lángot, úgy vélem, jogunk van népként fennmaradni Isten és ember előtt.”⁵⁰

Wouk roppant művelt, olvasott ember, aki jártaságra tett szert a zsidó stúdiumok tárgyköréből. Ennek köszönhető, hogy szemléletesen mutatja be a szombat jelentőségét, állandó időszerűségét. A tórai szöveg vonatkozó idézete mellett mindenképpen figyelemre méltó a pihenőnap lényegéről levont következtetése is.

A „Természetünnepek” című fejezetben a *peszách, sávuot, szukot* mezőgazdasági háttérének analízisét e jeles napok erkölcsi mondanivalója teszi árnyalttá. Hangsúlyozza a kivonulás tényének, tehát magának a szabadságnak, a kinyilatkoztatás misztériumának, tehát a törvénynek és a sivatagi vándorlásnak, azaz az állandó és biztonságot teremtő otthon megbecsülésének, örök időszerűségét.

⁴⁸ I. m., 16. o.

⁴⁹ I. m., 22. o.

⁵⁰ I. m., 35. o.

„Izraelben még a nem vallásosok számára is a legnagyobb nemzeti ünnepekké váltak. A szavak szárazak és unalmasak a kovászos keresés vagy a pálmaágas felvonulás cselekvő élményeihez képest. Száz előadást is meghallgathatunk, negyven könyvet is elolvashatunk a judaizmusról, mégis kevesebbet tudhatunk meg róla, mintha egyetlen évben megüljük az ünnepeket, a velük járó kötelezettségekkel és örömeikkel együtt”⁵¹ – írja Wouk.

A szerző szinte lírai húrokat penget, amikor a „nagyünnepek” (*ros hásaná* és *jom kipur*) fenségét ecseteli, bemutatva e napok drámaiságát, s az önvizsgálat és bűnbánat jelentőségét a hívő lélek életében. „De mivel bolygónkon a fennmaradás forrása a remény, higgyük: a zsidók talán az ősi nép bölcsességével ragaszkodnak a nagyünnepekhez, függetlenül attól, hogy a judaizmus többi aspektusával milyen viszonyban vannak. Mert jom kipur szelleme spóra, melyből ősi hitünk újra felépülhet: mert csíra, amely az egész struktúrát hordozza és halhatatlan.”⁵²

Az ún. kisebb ünnepek után az ima és a zsinagóga jelentőségének méltatása következik, s megtudhatjuk, vajon miért kell nekünk héber nyelven imádkozni. Felélevenednek az étkezés, öltözködés és a lakóhely jelképei, a kóserság szabályai, a hagyományhűség fokozatai. A törvény szellemében kapnak hangsúlyt a zsidó élet fontos fordulópontjai, mint a körülmetélés, a bár micvá, a bát micvá, a tradicionális házasságkötés, esetleg a válás,

⁵¹ I. m., 53. o.

⁵² I. m., 61. o.

majd az elmúlás. Wouk külön fejezetet szentel a halál fogalmának zsidó szempont szerinti értelmezésére.

A könyv harmadik része „A törvény” címet viseli. Itt kirajzolódik a Tóra fogalma, a halhatatlan törvényalkotó Mózes személye, az Írás lezárását követő felülmúlhatatlanul gazdag vallási irodalom a Talmud jogszabálygyűjteménye és ággáda-világa. Majd betekintést nyerhetünk a Talmud lezárásától, szinte napjainkig tartó szellemi fejlődésbe. Maimonidész életművébe, a *Joszéf Káró* szerkesztette, s a mai vallásos életet is meghatározó *Sulchán Áruchba*, s az elmúlt századok kommentár-irodalmába, s mindezek hatására mindennapi életünkbe. „Az Örökkévaló szolgálatát ma is Mózes törvényei írják elő számunkra. Nincs szankció, amely betartásukra kényszerítene. Mózes törvénye abban is egyedülálló, hogy ma is, akárcsak hosszú évszázadokkal ezelőtt, kizárólag erkölcsi hatalommal bír. Ez a hatalom – mert valóban az – őrizte meg életét és azonosságát annak a nemzetnek, amelyet zsidóságnak hívnak...”⁵³

Rendkívül érdekes és főleg tárgyilagos kép rajzolódik ki előttünk napjaink zsidó szellemi irányzatairól. Wouk szemléletesen mutatja be az ortodoxia gondolatának spirituális lényegét, a zsidóság fennmaradásában játszott elévülhetetlen érdemeit, s nem utolsósorban arra mutat rá, hogy e szellemi mozgalom s életforma lényege nem a „maradiság” hanem a hagyomány iránti feltétlen alázat. Megismerhetővé válik az új chászidok célkitűzése, embert

⁵³ I. m., 148. o.

és lelket mentő hivatása, s az a vonzerő, amely tízezreket kerít hatalmába. „A legismertebb és a legerősebb csoportot ma a Brooklynban élő lubavicsi rebbe hívei alkotják. Hagyományuk liberális; a mostani rebbe a Sorbonne-on tanult. Iskolahálózatuk modern tanítási eszközöket használ, és fejlett szakképzési rendszert alakítottak ki.”⁵⁴

Nem hiszem, hogy az elmúlt négy és fél évtized alatt megjelent Magyarországon könyv, tanulmány, cikk stb. amelyből ilyen – még ha érintőlegesen is – tárgyilagos képet kaphatna az olvasó a cionizmus születésének, fejlődésének, irányzatainak, ellenzőinek, megszállottjainak, harcosainak, megújuló törekvéseinek s napi időszerűségének történetéről. E progresszív, senki ellen nem irányuló szellemi mozgalom hazája, a modern kori Izrael, amelyhez elszakíthatatlan kötelékek fűzik a szerzőt. Az Ország élete, harcai sikerei, széthúzásai, geográfiai jellemzése, a több mint hetven országból érkezettek, a hazatértek kultúrájának, hitének, hitelenségének kavalkádja, s a roppant összetett izraeli lét igenlése a gáluti zsidó hitvallomásának is tekinthető. Hiszen az egész világ zsidósága büszke e térség egyetlen erős és szilárd demokráciájára, amely a maga nemében egyedülálló az abszolutizmus és a diktatúrák virágzásának régiójában.

„A fiam, aki a haditengerészetnél szolgált, s a körülmények szerencsétlen alakulása folytán kénytelen volt eljönni Izraelből, magával hozta az ország iránti olthatatlan szerelmét, a vágyat, hogy újra megpróbálja ott élni,

⁵⁴ I. m., 159. o.

és nem utolsósorban tüneményes izraeli mennyasszonyát. Egyszer azt mondta: Izrael nem más, mint az egész zsidó történelem egyetlen lézernyalábbá tömörítve. Nem is hangzik rosszul. De persze nem mindenki ítélkezik ilyen sarkosan. Az izraeliek beleszülettek ebbe: ételük és italuk az egészséges szemlélet. Nem mondom gyávának azt a néhányat, aki belefárad ebbe, és az emigrációt választja; azt gondolom róluk, hogy egyszerűen csak emberek. Tisztelem a többséget, amely tántoríthatatlanul követi ezt a sugárnyalábot, családot alapít és végzi a dolgát; jókedvű, ha oka van rá, és harcba száll, ha arra van szükség; akárcsak azokat a zsidókat, akik világszerte a visszatérők bátor csapataihoz csatlakoznak. A hit pedig a sebes változással járó féktelen csatározások ellenére is életben van ezen a földön. Úgy képzelem a hit és a föld ugyanannak az éremnek két oldala; azé a sékelé, amely Izrael minden egyes új szabadságot nyert gyermekét jellemezte a sinai-hegyi első népszámláláskor. Egy izraeli szólással zárom le ezt a pillanatképet az izgalmasan tündöklő Cionról: *Jihje b'széder!* – Rendben lesz!”⁵⁵

⁵⁵ I. m., 201. o.

Könnycsepp Nachsonért⁵⁶

Nachson Waschmannt álnok módon, lopott izraeli rendszámú gépkocsival, kipát viselő Hámász-terroristák elrabolták. Nachson, hogy időben hazaérjen, „trempelni”, magyarul stoppolni akart. A jeruzsálemi katonagyerek jesivát végzett, s alig néhány hónapja kezdte meg tényleges katonai szolgálatát.

A terrorista szervezet, a Hámász bejelenti emberei „hőstettét”, majd a világ egyik legismertebb hírügynökségén keresztül hírül adja követelését: Foglyukat kivégzik, ha... Ha Izrael kormánya nem teljesíti a képtelen feltételeket.

Az izraeli televízió szinte óránként mutatja be az azóta híressé vált videokazettát. Álarcos férfi – tudatosan nem használom a szót: ember – az igényeit sorolja, hogy kiket kell azonnal az izraeli kormánynak a börtönből kiengedni. Sorjázza a neveket. Mindnek vér tapad a kezéhez, bűnözők, gyilkosok. A kamera ezután Nachson arcát mutatja. Most értem igazán, miért lélektükör a szem. Szavai kényszer szülte szavak: „Ha nem bocsátják el a kért foglyokat – értsd a gyilkosokat – engem kivégeznek... Most még jól vagyok!” Nachson érzi, hogy mi vár rá. Tudja – hiszen itt nőtt fel – Izrael nem tárgyal terror-szervezettel, tömeggyilkosokkal.

⁵⁶ In: New York-i Figyelő, New York, 1993. 12. 8.

A következő képen a Waschmann családot mutatja a kamera. Az édesanya esdeklő, de mégis öntudatos szavait nem lehet könnyek nélkül hallgatni. „Közös az Istenünk! Isten nevében nem lehet gyilkolni, adjátok vissza ártatlan fiamat...” A horgolt kipát viselő édesapa arcát ápolt szakáll borítja. Izrael és az USA kormányához – Waschmannék kettős állampolgárságúak – és a világ közvéleményéhez intézi kérő szavait.

Telnek a drámai napok, a lélekölő órák... A tömegkommunikációs eszközök ontják a híreket, feltételezéseket. Nachsont valószínűleg a „Területeken” tartják fogva. Találj meg egy tút a szénakazalban! Újabb ultimátum. Amennyiben péntek este 9 óráig nem teljesítik a Hámász feltételeit, akkor...

Az egész ország lázban ég. Feszültség, izgatottság, remegés hatja át a levegőt. Háráv Jiszráél Lau, az országos áskénáz főrabbi felhívására mindannyian imádkozunk. Vallásosak és világiak. Ötvenezeren a Kotelnél, a Siratófalnál. Négy és fél millióan egy lélekért Izraelben, s ki tudja hányan szerte a világon.

Közeledik az ultimátum határideje. A máskor oly zajos, életteli teli városok, elcsendesednek. Mindenki a híreket hallgatja, a televíziót nézi, vagy a vallásosok, akik nem kapcsolják be sábbátkor a tévét, az ablakon keresztül remegve kérdezik a járókelőket:

„Kiszabadult már, mi van Nachsonnal?”

Ez nem krimi. Ez nem egy író álmodta túsztörténet. Ez az izraeli élet szilánkjá, fájdalmat okozó valóság.

Nem drámaian bonyolított, végkifejletben „minden ügyis jóra fordul” ízű történet, hanem a XX. század végi izraeli élet része. Izraelé, amely a világ zsidóságának szíve, jelene, jövője. Izraelé, amely a világon az egyik legdinamikusabban fejlődő ország. Izraelé, amely befogadja a szétszórásban élő zsidókat. Izraelé, amely óriási áldozatokkal és vérveszteségekkel járó diadalmas háborúk után, mérhetetlen önuralomról tett tanúbizonyságot az Öböl-háború idején. Izraelé, amely katonarvosokat és nővéreket küldött Ruandába, hogy mentse a biztos halál elől az embereket: gyermekeket és öregeket, a huszonéveseket. Huszonéveseket, mint Nachson Waschmann.

A Palesztin Felszabadítási Szervezet cáfol. A Nobel-békedíjas Arafat, aki szülőatyja az „intifáda” gondolatának, s aki még néhány hónappal ezelőtt is „Szent Háborúba” szólította népét, elítéli a „terror minden formáját”. Mindenki elítéli a brutalitást.

Elítéli? Ordít, ha kell? Tesz ellene?

Itt egy ember életéről van szó, de mindenki tudja, átérzi, nemcsak Nachsont kell megmenteni. Az emberi biztonság veszélyben van. A szélsőséges fundamentalizmus eszköztára kiismerhetetlen és végtelen. Ma Jeruzsálem, Tel-Aviv, Budapest, Buenos Aires, London, New York, s holnap?

Megbékélés, együttélés, megértés, tolerancia. Gyönyörű szavak, fenséges gondolatok. Istenem, mi lesz Nachsonnal? Hallgasd meg könyörgésünket, hallgasd meg Istenem!

A legelítőbb izraeli harci egységek egyike, a vezérkari főnök közvetlen irányítása alá tartozó terrorellenes kommandó, megrohamozza az épületet. Izrael nem tárgyal gyilkosokkal. Átlagon felüli szellemi és fizikai képzettséggel megáldott katonák az életüket kockáztatják társukért, Nachsonért. Izraelért. A világ zsidóságáért. Az emberiségért.

Falakat, vasajtókat törnek szét, előítéleteket zúznak darabokra. Az akciót irányító tiszt, akinek édesapja a jom kipuri háború hősi halottja, életét áldozza, kilencen megsebesülnek.

Nachson azonban már holtan, bilincsbe verve, több halálos lövéssel a testén találják meg. Újabb mártírjai vannak a „kiválasztott népnek”.

Temetés, zokogó emberek, a könnyeit már elsíró Waschmann anyuka arca. Felejthetetlen napok, tragikus végkifejlet. Fájó, lélekbe maró gyógyíthatatlan sebet osztó „győzelem” ez. Uram, meddig még?

Csuló⁵⁷

Berger István pécsi főrabbi emlékére

Csuló volt a ragadványneve. Soha senki, talán Ő sem tudta, hogy kitől kapta, ki adta neki ezt a furcsa elnevezést. A Csuló fogalom volt Magyarországon. Megtestesítője az illő rabbinikus szerénységnek, az enciklopédikus tudásnak, tudásvágyának, a segítőkészségnek, a kiválasztottak alázatának. A toleranciának, az elegáns fogalmazásnak, a humanista gondolkodásnak.

Gyerekként élte át a soát. Édesanyján kívül senkije nem maradt életben. A Mama volt mindene, még családot sem alapított. Minden szabad idejét vele töltötte; leste a gondolatát, örködött egészségén, vigyázta álmát. Amikor a Mama elment, Csuló – habár nagyon sok barátja volt – egyedül maradt.

Csuló a Zsidó Gimnáziumba járt, ott érettségizett, majd a Rabbiképzőben a korszak magyar zsidósága legnagyobbjainak tanítását hallgatta. A zsidó filozófia világába Szemere Samu vezette be, a T'náchot és a zsidó irodalmat Scheiber Sándor, a Talmudot Domán Ernő, a midrások világát Richtmann Mózes, a retorikát Benoschofsky Imre, a zsidó történelmet Schweitzer József tanította. Csuló hűséges tanítványuk, méltó követőjük volt.

Csulót – ha behunyom a szemem, s magam elé képzelem kedves személyiségét – csak könyvvel a kezé-

⁵⁷ In: ÚJ KELET, Tel-Aviv, 1994. augusztus.

ben lehetett látni. A könyvbe menekült, ha bánata volt. Vitte magával a pécsi zsinagóga szószékére, ha hivatásának tekintett rabbinikus pályáján híveihez szólt. Abból tanította a zsidóság gondolat- és érzésvilágát. Cion szeretetét, a héber betűk varázslatos világát. Vágyódott Jeruzsálembé, mindig áhítattal szólt a Szentföld világról és az általa csak újságokból ismert modern kori Izraelről.

Csuló anyanyelvén kívül héberül, ladinóul, jiddisül, németül, angolul, franciául, eszperantóul és olaszul beszélt. Viszonylag keveset publikált, egy dolgozatát mégis hadd emeljem ki: „Szarajevói ladinó közmondások, szólások és magyar megfelelőik”.⁵⁸

Berger István főrabbi heroikus küzdelmet vívott a gyilkos kórral. Ötvenhét évesen ragadta el a kíméletlen halál. Közössége megárvult, zsinagógájában nem hallik többé tanító szava, de kedves lényét, tudós egyéniségét őrzi az emlékezet. Fáradt meggyötört testét befogadta az anyaföld, s lelke már Teremtőjénél honol. Szívünkben mérhetetlen fájdalommal emlékezünk, gondolunk Rá, a Csulóra, Pécs elhunyt főabbijára.

⁵⁸ MIOK Évkönyv, 1977/78., 49–55. o.

„A Tóra mind nagyobb dicsőségére”⁵⁹

Köszöntjük a 80 éves Dr. Jólesz Károly főrabbit

„Tanított és tanít. Szószéken és katedrán. Előadásztal mellett és a rádió mikrofonján keresztül. A sajtó hasábjain és könyvei által. A nagy gyülekezet főrabbija sokágú gyakorlati munkássága mellett kiváló tudományos munkát végez, s amit ezzel egyenlő jelentőségűnek és értékűnek tart, vallási tanterveket készít, tankönyveket ír, a magyarországi nevelés és tegyük hozzá: vallásos nevelés kiemelkedő jelentőségű munkása” – írta dr. Jólesz Károlyról 1992-ben az Országos Rabbiképző Intézet főigazgatója. E méltató szavakhoz hadd tegyük hozzá, hogy a „jóleszi” életmű eredményei eljutottak a magyarul beszélő zsidó populációhoz Izraeltől az Egyesült Államokig, Ausztráliától Dél-Amerikáig.

Szeretettel és nagy megbecsüléssel köszöntjük a nagy tanítómestert nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Tiszteletünk jeléül szóljon a méltatás megjelent könyveinek annotált jegyzékéről, annak reményében, hogy Jólesz Károly exegetikai, szertartási cikkeinek retrospektív bibliográfiája mielőbb elkészül.

1. KISVÁRDA ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK TÖRTÉNETE
(Szerk. J. K., Tel Aviv, 1980)

⁵⁹ In: ÚJ KELET, Tel-Aviv, 1994. október 7.

A világ két országában – Izraelben és Magyarországon – tűzték ki célul a magyar nyelvterületen egykoron virágzó közösségek történetének megörökítését. Amíg Magyarországon a Rabbiképző néhai igazgatója dr. Scheiber Sándor professzor irányításával e munka megszervezése egy személyiség kezében koncentrálódott, addig Izraelben az egykori hitközségek megmaradottjai spontán módon készítettek, készítik el az ilyen jellegű monográfiákat. Az itteni megörökítő-átörökítő misszió dokumentális terméke Kisvárda és a közelében lévő huszonöt hitközség történetének megírása. A magyarul, héberül, angolul megjelent kötetben a szerkesztő bemutatja a közösségek múltját, kiemelkedő rabbijait, egyéniségeit, a holokauszt veszteségeit.

2. ZSIDÓ HITÉLETI LEXIKON (Budapest, MIOK, 1985 és Budapest, Korona Gt, 1987)

„Könyvem célja: megismertetni a magyar zsidóságot és a magyarul olvasó és érdeklődő közönséget a zsidóság közismert szokásaival, ünnepeivel, liturgiai és egyéb, a zsidó életben meggyökerezett vallási törvényekkel stb., lehetőleg úgy, hogy a szükségesnél többet ne mondjak – erre kötelez a könyv terjedelme. A lexikon – ezt hangsúlyoznom kell – nem a zsidóság vallásos rétegének íródott, hanem azoknak, akik a zsidóság lényeges fogalmait elfelejtették, vagy éppenséggel soha nem ismerték” – írja a könyv bevezetésében a szerző.

A kislexikon eddig megjelent kiadásai bizonyítják, milyen hiátust pótol e mű. Misztifikációkat oszlatott el, ismereteket gyarapított, s betekintést engedett egy Magyarországon hosszú évtizedekig tabuként kezelt világba. A szefárd és askenázi átírással betűrendbe szedett címszavak tömörségükkel, forrásmegjelölésükkel, áttekinthetőségükkel segítettek eligazodni a zsidó hitélet világában. Irodalmi forrásként megtalálhatók nemcsak a könyvtárak polcain, hanem az iskolák és otthonok gyűjteményében.

3. MÁSZEHET BRÁCHOT. AZ ÁLDÁSOK TÖRVÉNYEINEK TRAKTÁTUSA (Ford.: J. K., Budapest, 1989)

Kertész István a MIOK 1981/82-es évkönyvében „A Talmud magyarul” címmel dolgozatot⁶⁰ szentel a posztbiblikus zsidó irodalom legmonumentálisabb kodifikációjának. A tanulmányból kiderül, hogy Goldberger Izidor tervbe vette a *B'ráchot* traktátus kiadását pontozott héber szöveggel és fordítással. Ebből a Bloch Emlékkönyvben (Budapest, 1905) magyarul közli az első két fejezetet, de a teljes munka sohasem készült el. Widder Salamon tervezte az egész *Misna* lefordítását, azonban a héber szöveg nélküli, de kommentárokkal ellátott fordításnak csak a *Z'ráim* rendjének a végéig jutott el. A *B'ráchot* traktátusának harmadik, magyar nyelvű fordítása Jólesz Károly nevéhez fűződik, aki már a modern szédéstechnika vívmányait felhasználva egy bilingvis művet

⁶⁰ Kertész István: A Talmud magyarul. In: MIOK Évkönyv – 1981/82. pp. 262–287.

tett közzé. Jól olvasható héber szöveg, hiteles fordítás, nemes veretű fogalmazás teszi élvezetessé a *Misna* e részének olvasását, megértését.

4. MIÉRT? ZSIDÓ TÖRVÉNYEK ÉS SZOKÁSOK MAGYARÁZATA (Budapest, 1992)

A könyv tartalomjegyzékéből kiderül, milyen gondolatköröket kíván érinteni a szerző. Általános kérdések a zsidó létről. A köznapi élet, az egészség védelme és a gyógyítás, a házasságkötés szabályai, a gyász, a szombat kérdése áll többek között a vizsgálódás központjában. Természetesen a *ros hásaná*, *jom kippur*, *pészách*, *sávuot*, *szukkot*, *purim*, *chánuka*, a böjt és a böjtnapok fogalma is az érdeklődés fókuszában állnak. A sok évszázados múlttal rendelkező, úgynevezett *seélet utsuot* irodalom klasszikus hagyományait átvéve, de egyéni módon átalakítva akar választ adni az önmaga által felvetett, de közérdeklődésre számító kérdésekre. Hatalmas anyags ismeret, sok évtizedes rabbinikus gyakorlat, az érdeklődő olvasóban megfogalmazódó kérdésekre adandó, igényes válasz csendül ki a könyv minden sorából.

Dr. Jólesz Károlyt 1939-ben avatták rabbivá. Ötvenegy esztendő szellemi terméke még kiadásra vár. Megemlítjük Mózes öt könyvének teljes magyar nyelvű fordítását; „Kincsestárunk” című a Talmud és a chászid világ összegyűjtött ággádáit; a *ros hásaná* traktátus misnáinak magyar fordítását, publikálatlan beszédeit. Csak remélni lehet, hogy a művek mielőbb napvilágot

látnak. Amikor jubileumi születésnapján köszöntjük a Rabbit, Rechovot városának díszpolgárát, a Magyar Köztársaság Pro Cultura Hungarica kitüntetésével megtisztelt pedagógust, a slichutokban missziót teljesítő tanítót, hadd idézzük Dr. Schweitzer Józsefnek a „Miért?” című könyvéhez írt előszavának sorait: „Az áldott emlékű mesterek: Bernstein Béla, Guttmann Mihály és tanításaiknak hű követőjeként szenteli magát Jólesz Károly olyan művek megalkotására, amelyek a zsidó tudás és zsidó ismeretek útján mélyítik és növelik a zsidóság szeretetét és hűségét Tóránk szava és szelleme iránt. Értje el az illusztris szerző kitűzött célját, hasson a *löhágdil Tóra ulöhádirá*, a Tóra mind nagyobb dicsőségére.”

Villanás a modern Izrael életéből⁶¹

Etióp rabbik avatása

„Így szól az Örökkévaló: Tartsd vissza hangodat a sírástól és szemeidet a könnytől, mert van jutalma munkádnak, úgy mond az Örökkévaló, és visszatérnek az ellenség országából. És van reménye a jövőnek, úgy mond az Örökkévaló, és visszatérnek a gyermekek az ő határukba.”⁶²

Itt Izraelben is megjelent a legújabb statisztikai évkönyv. Eszerint az elmúlt esztendőben is az egykori Szovjetunió területéről alijázott zsidókon kívül, az Etiópiából érkezők számaránya volt a legmagasabb. Az afrikai országból jött zsidók beilleszkedése hosszadalmas, empátiát igénylő, az átlagosnál is több toleranciát feltételező, igen összetett folyamat. Ez érthető, hiszen olyan országból származnak, melynek életszínvonala fényévnyi távolságra van Izraelétől. A modern izraeli társadalomba való integrálódásukat szinte emberfeletti erőfeszítéssel segítik elő az élet szinte minden területén.

Az új olék már régen nem kapnak „ingyen lakást”, de az etiópok egy jelentős része azonban modern, összkomfortos faházhoz, úgynevezett „karavánhoz” juthat. Szakosodott pedagógusok nagy türelemmel, hozzáértéssel és tapintattal foglalkoznak gyerekeikkel, sőt az írástu-

⁶¹ In: EREC, 1995. október.

⁶² Jeremiás XXXI,15–16.

datlan felnőttekkel is. Ez utóbbi különleges probléma, hiszen generációs ellentétek sokaságát veti fel akár egy családon belül is. A gyerekek néhány hónap alatt már folyékonyan kommunikálnak, amíg a szülők kapcsolatteremtése állandó, sokirányú feladatot teljesítő tolmács munkáján alapul. A *Kol Jiszráél*, az izraeli rádió, *Reset Klitát Álijá* csatornája rendszeresen közvetít híreket, ad információkat, felvilágosításokat, kommentárokat az etióp zsidók nemzeti nyelvén, ámháriul.

Augusztus elején különleges eseménynek lehettünk szemtanúi a Jeruzsálemi Főrabbinátus épületében. *Háráv Jiszráél Lau*, az országos áskenázi és *Háráv Elijáhu Bak-si-Doron*, az országos szfárádi főrabbi jelenlétében tizenhárom, Etiópiában született, de már Izraelben, különböző jesivákban, nem kevesebb, mint hét évet tanult fekete bőrű báchurt avattak rabbivá. Az etióp zsidók részére új zsinagógákat építenek, s az eddig elfogadott vezetők, az úgynevezett „keszimek” mellett, tizenhárom új rabbi tanítja őket a vallási és erkölcsi élet törvényeire. E rabbik működése várhatóan nagy változást hoz az etióp zsidók életében, világlátásuk kiszélesítésében és gazdagításában. Hiszen olyan zárt közösségről van szó, ahol még ma is erős a sok száz éves patriarchális hagyomány.

E sokat vitatott, nem egységes, de a heterogenitásából adódó varázslatosan sokszínű, lokális tradíció tiszteletét módosítja, alakítja át e specifikus rabbinikus feladat. Hiszen az általánosan elfogadott zsidó értékrend a *micvák* szellemében neveli a gondjaikra bízottakat. Az etióp törzs

tagjai, szerény, szeretetéhes, tehetséges, a tudásra szomjas emberek. Megérdemelnek minden segítséget.

Bevezetőmben Jeremiást idéztem. Amikor fekete testvéreink – remélhetőleg – jó beilleszkedéséről, változó életük kihívásairól szólnak, ismét a próféta szavait idézem:

„Így szól az Örökkévaló, a Seregek Ura, Izrael Istene: Még mondani fogják e szót Jehuda országában és városaiban, midőn visszahozom foglyaikat: Áldjon téged az Örökkévaló, igazság tanyája, szent hegy! És laknak benne Jehuda meg mind a városai egyaránt, földművesek és a kik a nyájjal vonulnak. Mert megüdítettem az elbágyadt lelket és minden csüggedt lelket megelégtettem.”⁶³

⁶³ Jeremiás XXXI,22–24.

Tisa beávi gondolatok⁶⁴

Még néhány óra és szerte a világon, a zsidó közösségekben, az egyik nemzeti gyásznapi nap érkezik a zsidó naptár szerint. Izraelben *tisa beávnak*, a gálutban *tiso beovnak* vagy *tise bóvnak* mondják. A két fogalom között a zsidó hagyomány szerint apró különbség van.

A Rabbiképző egyik világhírű tudósa, Blau Lajos egyszer előadást tartott a Talmudról. Egy fiatal bócher nagy figyelemmel hallgatta Blau professzort, aki azt mondta, hogy *tise bóv* közeledtével a vallásos ember magába száll, és böjtöl. Ez a bócher odament a professzorhoz és azt mondta: Egy modern ember nem „használja” azt a kifejezést, hogy *tise bóv*, hanem azt mondja, hogy *tisa beáv*. Blau professzor így felelt:

„Két típusú zsidó van. A különbség közöttük annyi, hogy aki azt mondja: *tise bóv*, az böjtöl; aki azt mondja: *tisa beáv*, az ugyan tudja, miről van szó, de nem valószínű, hogy koplal.”

E napon a zsidó férfiak leülnek a földre a zsinagógában, és elmondják a Siralmak énekeit: „Milyen gazdag és sokszínű volt az a város, és ma olyanná vált, mint egy özvegyasszony.”⁶⁵

Teljesen üres. Ezt természetesen az egykori Jeruzsálemre értették. Sok évezreddel ezelőtt történt ez. Az

⁶⁴ Elhangzott 1999 júniusában Petách Tikván, a Hisztádrut dísztermében, a Magyarul Beszélők Klubjának évi ünnepi ülésén.

⁶⁵ Siralmak I,1.

első Jeruzsálemi Templomot i. e. 586-ban, a másodikat i. sz. 70-ben pusztították el. Gyakorlatilag a zsidó nép függetlensége 2000 évre megszűnt és majdnem kizárólag a gálutban éltek. Elsődleges feladatuk a *bniat hagálut*, a szétszórás építése volt. 2000 éven keresztül, ahová a zsidók kerültek, mindenütt építették a gálutot. De bizony egyedül maradtak ezek a közösségek, mert nagyobb részüket a fasizmus éve alatt elpusztították.

Ennek alátámasztására hoztam el a „Magyar Zsidó Szemle” egyik 1903. évi számát. E folyóirat a XIX–XX. század fordulója körül, és azt követően is az egyik legfontosabb zsidó tudományos folyóirat volt. Egyik főrovatának címe „Országvilág”. Ezekből a statisztikai listákból idézek, melyek három adatot közölnek: a város összlakosságát, a város zsidó lakosainak számát és ennek százalékarányát.

Egy Boutshany⁶⁶ nevű városban 1903-ban az össznépeség: 35 000 fő. A zsidó lakosság száma: 25 000. A zsidó lakosság aránya: 71,43%.

A második, arányában legnagyobb város Jasi⁶⁷ volt, össznépeség: 78 067 fő, zsidó lakosság: 45 000, a zsidók százalékaránya: 57,69%.

A harmadik helyen Odessza állt, össznépesége: 209 085 fő, zsidó lakosság: 120 000, a zsidók százalékaránya: 57,14%.

⁶⁶ Ma: Botoșani – Románia.

⁶⁷ Ma: Iași – Románia.

A hetedik helyen állt Jeruzsálem 1903-ban. 50 000 lélek, 23 000 zsidó, azaz csupán 46%.

A tizenkettedik helyen Varsó állt. 712 000 lélek, 255 000 zsidó, százalékarányuk: 35,82%.

Utána Vilna következik. 154 582 lélek, 50 000 zsidó, százalékarányuk: 29,08%.

Lemberg: 159 875 lélek, 40 000 zsidó, 25%.

Bagdad a következő város (nem is gondolná az ember): 145 000 lélek, 35 000 zsidó, 24,14%; majd Budapest következik: 732 322 lélek, 168 000 zsidó, 23,8%.

Országok szerint 1903-ban:

Palesztinában a legnagyobb a zsidók számaránya: 33,33%.

A második helyen Magyarország áll. 19 207 000 lakosból a zsidó lakosság száma 851 000, 4,43%; Ausztria 4,25%; Oroszország 4,13%. A 10. helyen az Amerikai Egyesült Államok áll 1,38%-kal; míg a 20. Franciaország 0,2%-kal.

Mi lett ebből a hatalmas gálutból, amit akkor szellemileg a zsidó világ közepének neveztek?

A második világháború pusztítása után az egész világ zsidó statisztikája átalakul, és vallási vagy történelmi szükségszerűség, hogy három évvel később, 1948-ban kikiáltják a modern zsidó államot. Átrendeződik a világ zsidó térképe, az egykori 16 millió zsidóból hatmillió odamaradt a soában.

Ki tudná megmondani, mennyi a tényleges különbség az 1940-es évek és a 2000-es évek között? Még min-

dig nem érjük el azonban a 14 milliót. Statisztikusok szerint kb. 50 év kell ahhoz, hogy ugyanannyi legyen a zsidó lakosság száma, mint ami egykor volt, a XX. század első felében. Ha az ember még abba is belegondol, hogy kik lehettek volna, akik meg nem születtek? Hányan találhatók volna fel a betegségek ellenszereit, a fegyverekét és minden mást?

A következő gondolat nem a pusztulás, hanem az építés. Mindenütt építünk. Építünk Izraelben és Izraelen kívül. Hódmezővásárhelyre hívtak pár héttel ezelőtt. Hódmezővásárhely 20-25 km-re lehet Szegedtől. 1975-ig Szegeden voltam rabbi. Hódmezővásárhely oda tartozik. A kulturális előadás előtt a temetőbe mentünk, ahol követ tettünk az áldozatok emlékhelyére. Odajött hozzám valaki, aki egy különleges sírhelyet mutatott meg nekem. Héberül az volt ráírva, hogy itt vannak eltemetve a szent tóráink, amelyeket meggyaláztak.

Az 1940-es évek elején, nemcsak embereket, épületeket, zsidó értékeket vettek el és tettek tönkre, hanem a tóratekercseket is. Zsidó szokás, hogy a meggyalázott tóratekercseket eltemetjük úgy, mint a halottakat.

Budán 10 évig voltam rabbi és emlékszem, hogy jobb oldalon a temetőben, Münz Mózes sírja mellett egy emlékmű őrzi az e temetőben eltemetett, meggyalázott tórák emlékét.

Pápán voltam pár hónappal ezelőtt. Egy nem zsidó ember odajött hozzám és megmutatta az eltemetett tóratekercseket. Ő látta, hová temették el a meggyalázott

tóratekercseket. Az oda zárandokló zsidók mindig tesznek oda követ, mintha egy hozzátartozójukról lenne szó. Egyik síron sincs annyi kő, mint a tóratekercseknél. Azt mondják, hogy az a sír mindannyiunké. Számunkra ezek a könyvek nagyon fontosak. Emlékszem, hogy csintalan gyerekkoromban, amikor elejtettem véletlenül a *Humást*⁶⁸, a rabbi azt mondta, hogy bocsánatot kell kérni a könyvtől, meg kell csókolni.

A 80-as évek közepéig voltam Buda rabbija. Az óbudai klasszicista stílusú gyönyörű zsinagógát 1823-ban építették. A zsinagóga külső falán volt (vajon ki tüntette el) egy márványtábla: 1843-ban kiöntött a Duna, és '47-ben újból. A táblán egy kéz volt ábrázolva, amely mutatta, hogy addig ért a víz. Fiatal rabbiként hallottam az idősektől, hogy a Duna egészen ellepte a zsinagógát. De magát a frigyszekrényt nem érte el. Az akkori rabbi – így regél a régi, a helyi hagyomány – bevezett csónakban a zsinagógába, odaevezett a frigyszekrényhez, kivette a Tórákat és kivitte a zsinagógából. Megrendítő. Először megmentették az embereket, és utána a Tórákat.

Nem oly régen megismerkedtem egy Marokkóból származó rabbival. A karja fura volt, tele égési foltokkal. Kérdeztük tőle, hogy hol égett meg. Azt a zsinagógát, ahol ő rabbiként funkcionált, felgyújtották. Az emberek kimenekültek, a rabbi segített nekik, de mielőtt összedőlt volna az épület, odarohant a frigyszekrényhez és kimenekítette a tórákat is. S ekkor égett meg az egyik karja.

⁶⁸ Mózes öt könyve.

A *Chevra Kadisának* Budapesten volt egy gyönyörű épülete, mozaik ablakokkal, és azon két kéz összefonódott. Alatta héberül: „Testvérünk vagy te.” Azóta e mondat beleivódott minden zsidó gondolatába, érzelmébe. Ő is az én testvérem, a szó nem fizikai, hanem lelki értelmében. Éljen Jeruzsálemben vagy New Yorkban, Budapesten vagy Moszkvában. Amikor a Tórát kaptuk, akkor ott voltunk mindannyian. Nemcsak a mi elődeink voltak ott, hanem a mi generációnk is.

Tisa beáv a gyász napja, a pusztulás napja. 24 óra csend a lelkekben és az izraeli városokban. Utána vidám hangulattal gondolunk a holnapra. Sajnos mindannyian gondokkal küszködünk. De úgy kell élnünk, hogy tudjuk, hogy mindig van holnap. Érdemes holnap is felébredni, hogy szóljunk a másikhoz. Embernek lenni egy, a minket körülvevő – néha – embertelen világban.

Az élő zsidó történelem⁶⁹

Gondolatok Dr. Yeshurun Élijáhu könyvének olvasásakor

Könyvtörténeti ritkaságot, Graetz és Dubnov írásait idéző, hiteles történelmi elemzést, monumentális tudásanyagot felölelő autentikus dokumentumot, s egyben lebilincselő olvasmányt tartottam kezemben. Ez volt Dr. *Yeshurun Élijáhu* „Az élő zsidó történelem” című könyve, melynek első kiadása – szinte hihetetlen – 58 esztendővel ezelőtt látott Magyarországon napvilágot. A mostani többszörösen bővített, az elmúlt évtizedek eseményeit a kortárs szerző szemszögéből analizáló könyv immár az ötödik kiadás.

⁶⁹ In: ÚJ ÉLET, 2000. október 1.

A mű írója kora ifjúságától kezdve aktív cionista. 23 éves korában a *Makkabea* elnöke, majd a *Cionista Szövetség* vezetőségének tagja volt. 1941–43 között rabbi funkciót töltött be Békéscsabán. 1944 elején munkaszolgálatra hívták be.

Yeshurun Élijáhu, alias Szabó Ödön, közvetlenül a II. világháború után alijázott, hazatért Izrael földjére. Azóta él *Erecben*, s rabbiként, történészként, pedagógusként a „magyar jisuv” egyik legtekintélyesebb személyisége.

Az Országos Rabbiképző végzettjeként mindig büszke arra az alma materre, amelyben a legnagyobbaknál tanulhatott. Scheiber Sándor, Jólesz Károly voltak osztálytársai. Az alsó évfolyamon elsősorban a jeles történész: Csetényi Imre; a felsőben a magyarországi zsidó tudomány fénylő csillaga: Heller Bernát formálta arculatát.

Natanja város díszpolgáraként, a Herzl-díj, a Nordau-díj, a háromszor kiérdemelt Roboz-díj birtokosaként, újból szülőföldjén publikálhatott. Így megkésve, de újból kézhez kaphatta e népszerű művet az Izrael története iránt érdeklődő. Az itt közölt fejezet Dr. Yeshurun könyvének egyik legmegkapóbb része, szubjektív, lírai vallomás. Idézem:

AZ ÖRÖK NÉP

Csaknem négyezer éve annak, hogy egy héber törzsfőnök családjával együtt elhagyta hazáját, a mezopotámiai Ur-Kasdimot, és elindult egy ismeretlen ország felé, amelyet az utódainak ígért az ő Istene.

Mi minden történt azóta a nagy néppé lett héberekkel!

A kiválasztottak áldást hoztak az emberiségnek. Mózesük a Tízparancsolatot, Dávid királyuk a zsoltárokat, prófétáik a szív parancsolta szeretetet, a szebb jövőbe vetett hitet adták az egész világnak. Nemzetek nőttek fel mellettük, és hullottak el mellőlük a történelem súlylesztőjébe. Ők maguk, Izrael fiai, a bibliai dicsőség fényében ragyogva, majd az irigyek és a gyűlölködők átkaitól kísérvé száműzöttek lettek. Vándor nép lett az örök nép. A sors változásait a sokat átéltek megértő mosolyával és szomorú tekintetével vette tudomásul a zsidó. De ember maradt a fenevadak közt is. Istené a bosszú – volt vigasza és mentsége egyaránt. Mert nemegyszer szégyellte ember voltát és az ebből fakadó gyengeségét. Az idő vasfoga, az emberek farkasharapásai nem hagytak nyomot testén és lelkében.

Fiatalos lendülete, alkotókedve töretlen maradt. Az újkor piros hajnalán fönixmadárként kelt új életre. Gondolkodói, művészei, vállalkozói új eszmék kovácsai, a prométheuszi tűz fújtatói lettek. De elfáradt, s meg akart végre telepedni a népek közt. Az emancipáció lidércfénye jobban vonzotta, mint az „ősújországnak” hamu alatt szunnyadó, hívogató, melegítő parazsa.

És ez lett a veszte. Az új idők gazdasági és politikai válságainak árát ő fizette meg. Nemzetek haragjának, osztályok nyomorúságának kipróbált bűnbakja.

De Auschwitz borzalmai sem törték meg. A lecsonkolt törzs új hajtása sudárba szökkent az ősi földön.

A zsidó fiatalság fegyverrel harcolta ki függetlenségét az angoloktól, és hőiesen verte vissza az arab agressziót. Viszonylag rövid idő alatt kialakult a harmadik zsidó ország, egy modern állam minden tartozékával, a szellemi és anyagi világ minden ágában.

Izrael újra elfoglalta helyét a szabad népek családjában. Politikai jelentősége nagyobb, mint azt parányi területe és csekély számú lakossága révén igényelhetné. De fennmaradását elsősorban katonai erejének, fiai elszántságának köszönheti. Az örök béke gondolatát adta a világnak, és ezt hirdeti ma is – állandó hadi készültségben, állig felfegyverezve.

És itt fel kell vetni egy kérdést, amely a kérdések kérdése!

Vajon a társadalom, amely az új hazában kialakult, az a szellem, amely áthatja Cion népét, igazolja azt a várakozást, amellyel a világ és a zsidóság Izrael újjászületése elé tekintett?

Vajon mondhatják az ősök Bibliájával dicsekvő utódok, hogy államuk a „népek világossága”, a felebaráti szeretet és a társadalmi erkölcs szimbóluma? Vagy falhoz szorítva, azzal kell védekezniük, hogy nem rosszabbak másoknál. De ezt az érvet elveti Isten és ember egyaránt.

Mert ha az izraeli polgár nemcsak azért forgatja a Bibliát, hogy nemzeti hiúságát legyezze vele, úgy tudnia kell a Könyv örök tanulságát: Minden ország támasza és talpköve az emberiség és becsületesség – de Izraelnek a léte, a pusztá fennmaradása ehhez a feltételhez van köt-

ve. Az öncélú zsidó állam kétszer is elbukott. De nem állja meg a helyét a fenn említett érvelés a „valóság”, a politikai realitás terén sem.

A nemzetek azért járultak hozzá 1947-ben Izrael megalakulásához, mert szégyellték azt, amit tettek, és azt, amit nem tettek a hatmillió ártatlanul elpusztított, védtelesen zsidó emberért. Ez az Izrael azóta csak bajt és nehézségeket okoz (akaratán kívül) a világ politikusainak. Ezt csak egy esetben tűrik el: ha ez az állam más, mint a többiek. Mint annyiszor a múltban, úgy most is a zsidónak kell bizonyítania. Nem iparával, épületeivel, településeivel, íróival és katonai ütőerejével, helyesebben nemcsak ezekkel. Ki tudja fog-e valaha is Izrael versenyezni ezen a téren nagyobb, gazdagabb országokkal? Ha nem, azon a téren kell kiválnia, amely sajátosan zsidó, amelyen valaha nagyot alkotott, és amely téren a világ elvárja, hogy különb legyen, mint mások. A társadalmi igazság terén, az embernek emberhez való viszonyában. Ez a tényező sokkal többet nyom Izrael nemzetközi helyzetének mérlegén, mint az anyagi eredmények, amelyekkel büszkélkedik.

És utoljára, de nem utolsósorban:

Mit adhat Izrael a világon szétszórt zsidóságnak? Lehet-e ideálja, büszkesége, olthatatlan vágyakozásának tárgya egy állam, melynek népe olyan, mint a többi nép? Az utolsó százötven évben meglazult a szétszórt népet összetartó testvéri lánc, megbénult a szellemi alkotás, a Tan megkövesedett. A cionizmus felszította a hunyó pa-

razsat. Auschwitz rémségei, a jisuv harca önállóságáért, az állam megalakulása lángra lobbantották a már kialvó zsarátnokot is. De ezt a tüzet táplálni kell, még hozzá Izraelből. A gálatnak az a kötelessége, hogy konzerváljon, nem az, hogy újat adjon, hogy fejlesszen. S a vonzerő nem az anyagiakban rejlik. Gazdaságnál, biztonságnál jobban csábít a tudat, hogy van távol egy kicsinyke ország, ahol boldogabban élhetsz, amelyre büszke lehetsz, amelyről érzed és tudod, hogy az a tied. Ahol kisebb a falat, de azt szívből adják, ahol kevesebb a lakos, de több a testvér, ahol alacsonyabbak a házak, de a szellem magasan szárnyal, ahol ritkább a kitüntetés, de azt az érdemek kapják. Hogy van távol egy kicsinyke ország, ahol talán ellenfelekre is találsz, de ellenségre soha, ahol szó a kimondott szó, ahol csak a test fárad, de a lélek megpihen.

Önzetlen, jó szándékú vezetők igazságos törvényei példaadó társadalmat alakíthatnak ki Izraelben. Olyan társadalmat, mely kedves lesz Isten és ember szemében. És akkor az „ősújorszag” talajában kalászba fog szökkeni az elvetett eszmék magja, és nem marad el a dús aratás. Az örök nép, örök otthonra talál honában.

„Mert e parancsolat, amelyet Én a mai napon parancsolok neked, nem megfoghatatlan előtted, és nincs távol tőled. Nem a mennyben van, hogy azt mondanád: kicsoda hág fel érettük a mennybe, hogy elhozza azt nekünk; hogy teljesítsük azt. Nincs a tengeren túl, hogy azt mondanád: kicsoda megy át érettünk a tengeren. Sőt fe-

lette közel van hozzád ez ige, a te szádban és szívedben van, hogy teljesítsed ezt.”⁷⁰

⁷⁰ M.V. XXX.,11–14.

„...És száll tovább a könyörgés...”⁷¹

A 80 éves Dr. Menáchem Meron főrabbi köszöntése

„És száll tovább a könyörgés Testvéreim, újból és újból az égi esőért. Mert más szárazság is veszélyezteti népünk életét. Zsidó emberek tömegeiben kihalt az ősi hit, a zsidó érzés, elszáradt, elfásult lelkük a zsidóság iránt. Mázkirra járnak, de nem él bennük az ősök gondolkodása, utódokért aggódnak, de nem látják meg a jövőnek útját. Nem látják, és nem tudják, hogy az itt élő zsidóság sorsa is Erec Jisráélben dől el. A mindennapi élet sodrában, a jelennek fárasztó életében nem értik meg, hogy a zsidó népnek mint zsidóságnak való fennmaradását csak a cioni eszme biztosítja...”

E fennkölt szavakat fogalmazta meg 54 évvel ezelőtt az akkori újpesti rabbi: dr. Murányi Miklós, aki az egykori Országos Rabbi Egyesület Értesítőjében egycionista világszemléletű, hagyományőrző, a zsidó és az egyetemes emberi kultúrát is kiválóan ismerő rabbi ars poeticáját foglalta össze.

A CSALÁD

A szombathelyi születésű főrabbi alijázása után *Menáchem Meron*ra hebraizálta nevét. A szigorúan ortodox családi neveltetés vallási elkötelezettségének elindítója és meghatározója volt. A jesivákban eltöltött évek új

⁷¹ In: ÚJ ÉLET, 2001. április 1.

életformát mutattak számára, melyet az újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumban eltöltött esztendőik színesítettek és tettek még árnyaltabbá. Az Országos Rabbiképző Intézetben igazán nagy mestereknél – példaképpen megemlítjük Róth Ernő, Kálmán Ödön, Scheiber Sándor nevét – tanult. Tőlük tudást kapott, s megértést. Elsajátította a pedagógia eszköztárát, a felelősségtudat s az alkotás igénye lett legjellemzőbb emberi tulajdonsága. Mély istenhite átsegítette élete legnehezebb megpróbáltatásain. Egyetemünk kiadásában megjelent kötetének előszavából idézünk:

„Dr. Meron peszáchról szóló elmélkedésében leírja, hogy az 1945-ös széder-este Bergen-Belsenben érte, ahol akkor őszinte hittel várták a peszáchi csodát, a felszabadulást. Járt tehát a halál árnyékában, így annál inkább megbecsüli az életet.”

Kongeniális hitvese, művelt, karizmatikus egyéniségű felesége, mai napig igazi társa. Gyermekei, unokái szeretetétől övezve alkot, ír, dolgozik ma is Herzlián. Nyolcvanadik születésnapjára rajongásig szeretett családja az ünnepelt nevét viselő, önálló weblappal lepte meg.

A RABBI

Budapest IV. kerületében 1946–1950 között töltötte be a rabbi tisztségét. A mártírhalált szenvedett Dr. Friedmann Dénes szószékét örökölte. A nemrégiben még 18 000 lelket számláló közösség nagyobb része mártírrá lett, csak egy kis töredék érte meg a felszabadulást. A mintegy 1500-2000 lelket számláló közösségben Meron újjá-

szervezi a hitéletet, vigasztalja a gyászolókat, gyógyítja a sebeket. „Szabad Újpesti Zsidó Élet” címen felekezeti újságot indít. Még építi a gálatot, de életszemlélete, világlátása alijázásra inspirálja. Cionista tevékenységéért az ÁVO a letartóztatására készül, ő azonban megszökik, s kalandos körülmények közepette érkezik meg álmai földjére: Izraelbe. Harminckét évvel később, látogatóban, visszatér Magyarországra. A Konzervatív Világszövetség sáliáchjaként a Rabbiképzőben – két évig – vendégprofesszorként tanított. A hallgatók csüngtek ajkán, amikor Talmudot, Szentírást magyarázott, vagy amikor a retorika rejtelmeibe vezette be diákjait. Órákat adott a Gödöllői Egyetemen, rovata volt a Magyar Rádióban, ahol „Szórákoztató Biblia” címmel 20 részes előadássorozatot tartott. Egyszer a Bolyai Katonai Akadémián 300 tiszt hallgatta az Izraelben élő, magyar ajkú rabbi tanítását. Nyolc évvel ezelőtt nagyünnepi szónoklatát élvezték a Dohány utcai zsinagógában, s két alkalommal is – 1996-ban és 2000-ben – a Debreceni Hitközségben.

AZ IZRAELI PEDAGÓGUS

1950-ben érkezett Izraelbe. Először egy tel-avivi gimnáziumban oktatott Talmudot, Szentírást és irodalmat. Két évvel később került Bát Jámába, megalapítva ott a – később országos hírűvé lett – helyi gimnáziumot, melynek harminckét évig állt az élén. Tanítványai mindenütt megtalálhatók az országban, több mint kétezer diák érettségizett igazgatása idején. Kiváló szellemi vezetőnek, kon-

cepciózus intézményirányítónak tartották. Bát Jám városa díszpolgári címmel jutalmazta életművét. Hosszú volt az út szülővárosától, Szombathelytől Bát Jámig...

Munkásságának szerves része az informális oktatás. Korábban Bát Jámiban, majd elköltözése után Herzlián is Biblia-kört szervezett. Irányítója, szervezője, oktatója e kurzusoknak, melyekre az izraeli tudományos élet jeles tudósait és képviselőit is meghívta előadónak. Ma is tanít, érthető, hiszen ez a küldetése. Szinte nincs olyan jelentős város Izraelben, ahol ne terjesztette volna a Tant. A gyermeki, ifjúí álom a modern Izraelben ölt testet. A Szentírás és a Misna ihlette modern héber nyelven beszél a több mint 100 országból hazatért népnek. A hagyomány szavának modern kori interpretációjával oltja a tudásra vágyók szomját.

A TUDÓS

Doktori disszertációja: „A zsidó vallás átélése gyermek- és ifjúkorban”. Egyetemista kora óta folyamatosan publikál. Négy héber nyelvű kötete látott napvilágot. Lebilincselő módon értekezik a hetiszakaszokról. „*Befichá, ubilevávchá láászot...*” címmel biblikus tárgyú értékes gondolatait osztja meg az olvasóval. A nagy sikert aratott, Talmudról írott és „A világ népei és Izrael kapcsolata a Biblia tükrében” című munkáit tankönyvként használják.

Évek óta a *Kol Jiszráél* rádió magyar adásának Tóra-kommentátora. Veretes magyarsággal elmondott, a klasszikus hagyományokat feltételező, de a modern kutatáso-

kat is ötvöző magyarázatai heti rendszerességgel az Új Kelet hasábjain is napvilágot látnak. Megtiszteltetés e sorok írójának, hogy Meron professzor első magyar nyelvű könyvének, az ünnepek világát és a *párását hásávuákat* analizáló „Az élő Bibliá”-nak szerkesztője lehetett. Kommentárjai igazi bestsellerré váltak. Egyetemünk honlapján – így a világhálón – állandóan olvashatók tömör, de annál gazdagabb gondolati tartalmat sugárzó írásai. Most gondozzuk legújabb, magyar nyelvű kötetét.

Scheiber Sándor a „hálás tanítványok leghálásabbikának, a hűséges tanítványok leghűségesebbikének” nevezte. 1948. október 31-én ő iktatta be az újpesti zsinagógába. Mikor szeretettel és nagyrabecsüléssel köszöntjük Dr. Meron Menáchemet 80. születésnapja alkalmából, hadd idézzünk közös Mesterünk – immáron nyomtatásban is megjelent – egykori beiktató beszédéből:

„A Te buzdító munkád segítségével épült meg az Újpesti Hitközség új korszakának minden példamutató alkotása. Pasztorális tevékenységed kiterjed minden hívedre, a szószékről és az iskolában sűrűn hangzik vallásnevelő szavad. Haladj tovább az úton, világítsa be pályádat a kiválasztottaknak járó isteni ősfény, hogy sugarai távolabbi körökbe is behatolhassanak.”

Ákédát Jichák – Izsák megköltözése⁷²

Adalék egy szentírási motívum ikonográfiájához

Májmúni, Maimonidész, Rámbám/RÁMBÁM.⁷³

Tündöklő csillaga a zsidó történelemnek. Tibériáson zsidók, keresztények és muzulmánok egyaránt felkeresik nyugvóhelyét, s ott imádkoznak.

A második világháború előtt az Országos Rabbi-képző Intézetben működött egy filozófiai kör, amely a Maimonidész nevet viselte. 1977-ben az Intézet fennállásának centenáriumi évfordulóján Moshe Carmilly Weinberger professzor jubileumi kötetében külön összegyűjti azt a publikációs jegyzéket, amelynek tételeit az Intézetben végzett egykori hallgatók szentelték Májmúni életének.⁷⁴

Maimonidész klasszikus munkáját, a *Misné Torát* 1180-ban fejezte be Kairóban. 1980-ban jelent meg elő-

⁷² In: REMÉNY, 2001. augusztus 23. 4. évf. 3. szám, 87–90. o.

⁷³ Scheiber Sándor, a magyarországi zsidó tudományosság egyik huszadik századi atyja, tanulmányok sokaságát szentelte a témának. Lásd pl.: Maimúni Magyarországon. In: *Jewish Studies in Memory of Michael Guttman I.* (Bp., 1946) 389–412. o.

⁷⁴ *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977.* Edited by Moshe Carmilly Weinberger (New York, 1986).

A Májmúniival kapcsolatos magyar nyelvű irodalom bibliográfiájának kiegészítése Babits Antaltól: Guttman–Husik–Scheiber, Maimonidész. *Zsidó filozófia. Zsidó és skolasztikus filozófusok a középkorban* (Logos Kiadó, Bp., 1995) 189–203. o. Valamint Turán Tamástól: *A középkori zsidó filozófia kutatásának hungarika-bibliográfiája.* In: Colette Sirat: *A zsidó filozófia a középkorban a kéziratok és nyomtatott szövegek alapján.* (Logos Kiadó, Bp., 1999) 401–428. o.

ször Budapesten. A Májmúni kódex ma már kuriozitás-ként értékelendő mű. Ez magában foglalja a Budapestre került kézirat hatvannyolc legszebb oldalát. A válogatást két rész egészíti ki. Az egyik Scheiber Sándor bevezető tanulmánya, amelyben a rámbámi életet foglalja össze. A másik Sed-Rajna Gabriella művészettörténeti analízise.⁷⁵

A Scheiber, illetve Sed-Rajna Gabriella nevével fémjelzett különleges kiadvány a Magyar Tudományos Akadémián lévő *Misné Torán*ak egy olyan változata, amelynek – kvázi – jubileumi évfordulója van. 5056. elul hó 8-án, a polgári időszámítás szerint 1296. augusztus 8-án, tehát hétszáz évvel ezelőtt készült el a Budapesten őrzött kézirat.

Feltételezések szerint Franciaországban láthatott napvilágot a mű. A kolofonból kiderül, hogy ki volt a scriptor és illusztrátor. Neve: *Nátán bár Simeon Hálévi*. Így ír önmagáról:

„A király és emberei nyomába merészkedik munkájában kicsiny és fiatal. Én Nátán b(ár) Simeon Hálévi ezt a könyvet sógorom a nemes R(abbi) Ábrahám b(en) Beráchjá részére másoltam...”⁷⁶

A kolofon végén így fogalmaz: „*Lichtov, ligmor, veliszmon...*” – „Én írtam a könyvet, én fejeztem be, és én illusztráltam...” A „*liszmon*” terminus technicusból vonja le a következtetést Sed-Rajna Gabriella, hogy Nátán bár

⁷⁵ A Májmúni kódex. Mose Májmúni törvénykódexe. A budapesti „*Misné Torá*” legszebb lapjai. A válogatás és bevezető tanulmány Scheiber Sándor munkája. A művészettörténeti tanulmányt és képmagyarázatokat Sed-Rajna Gabriella írta (Magyar Helikon-Corvina, Bp., 1980).

⁷⁶ I. m., 17. o.

Simon volt az, aki a megfelelő részeket színekkel, formákkal megjelölte. Talán így ő lehetett az illusztrátor is.⁷⁷

A budapesti Májműni kódex XLIV. táblájáról (III. kötet, 81. levél) így ír a magyar származású, Franciaországban élő világhírű művészettörténész: „A kódex tizedik könyve a tisztaságra és a tisztátlanságra vonatkozó törvényeket foglalja össze. A címtámla aszimmetrikus osztású. (...) A lap aljára indasávok közé a művész bibliai jelenetet festett: Izsák feláldozását. Az illusztrációt a címlapot megelőző oldal szövege kívánta meg, ahol Májműni az áldozatbehelyettesítést tárgyalja: ezt a törvényt a bibliai kommentárok a Mózes első könyve XXII,13-nál idézik. A tunikába öltöztetett Izsák imára kulcsolt kézzel az oltáron kuporog. Ábrahám a hajánál ragadja meg a gyermeket, és készen az isteni parancs végrehajtására feje fölé emeli kardját. A felhők közül előtörő dicsfényben az angyal egyik kezével a levegőben elkapja a kardot, a másik kezével egy kosra mutat, amelyik szarvánál fogva fennakadt a bokorban. Ábrahámnak fia helyett ezt a kost kell feláldoznia.”⁷⁸

A budapesti Májműni kódex „Izsák feláldozása” című kompozíciójának jobb megismeréséhez hozzájárulhat, ha kiemelünk egy-egy archetípust, amely része, esetleg elindítója vagy formálója volt az ákeda-illusztrációk hatalmas sorozatának.⁷⁹

⁷⁷ I. m., 30. o.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Ákédát Jichák = Izsák feláldozása. Maga a szó nem pontosan azt jelenti, hogy feláldozás. Ákédá = megkötözés.

Ákédát Jichák ábrázolásának három, vallási ideológia szerinti megközelítése: zsidó, keresztény és muzulmán. Három világ találkozása az ákédát Jichákkal kapcsolatban.

Így szól a közismert tórai textus, a szentírás hagyomány:

„És történt ezek után, hogy Isten megkísértette Ábrahámot és szólt hozzá: Ábrahám! És ő felelt: Itt vagyok. És szólott hozzá: Vedd egyetlen fiadat, Izsákot, akit szeretsz, és menj el Mória földjére és áldozd fel őt égő áldozatul a hegyek egyikén, amelyet majd mondok neked.”⁸⁰

Az áldozat nem történik meg, felhangzik az isteni parancs: „...,ne nyúlj a gyermekhez...”. Isten nem kíván emberáldozatot. Ugyanakkor a *Midrás Rábbá* M.I. XXII. fejezetének e mondatait a megbocsátással és a megváltással összefüggő értelmezéseként értékeli.⁸¹

A keresztény teológia az Ószövetséget az Újszövetség prefigurációjaként tekinti. Az *ákédát Jichákot* Jézus kereszthalálának előképeként is értelmezik. S ezért már

⁸⁰ M.I. XXII,1–2. Fordítás: Zsidó Biblia. Mózes öt könyve és a Háftárak (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996).

⁸¹ Lásd: *Midrás Rábbá*: 56,9.

A témára vonatkozó rendkívül gazdag vallási, exetikai irodalomból hadd emeljünk ki:

- Mikráot gedolot. Hámisá humsé Torá. Vááléhem Onkelosz... (Jerusálajim, 1992).
- Az „ákédá” témájának vallási, vallásfilozófiai, szépirodalmi fejlődéstörténetének analízisét nyomon követhetjük: Gávriél-Chájim Kohén: Szifrut keesnáv látorá / Kriát ákédát Jichák. (Üniverszitat Bár Ilán, 1995).
- A modern héber irodalomban is állandóan visszatérő téma M.I. XXII. fejezete. Lásd: Michael Brown: *Biblical Myth and Contemporary Experience. The Akedah in Modern Jewish Literature*. Judaism 31. (New York, 1982).

az első és második századi ábrázolásokon így jelenik meg a keresztény síremlékeken.

E motívum belső fejlődéstörténetét analizálva Jutta Seibert így ír: „Ábrahám az Úr parancsára fel akarja áldozni Izsákot. A képzőművészetben a dráma csúcspontját szokták megjeleníteni. Az áldozati oltárnál térdelő Izsákra Ábrahám már-már lesújt kezével, amikor egy angyal vagy a felhőkből kinyúló Isten keze megakadályozza ebben. Végül Izsák helyett egy, a szarvánál fogva a bozótban vagy egy fán fennakadt kost áldoz fel, amelyet a keresztfán függő, feláldozott Krisztus előképének tekintettek, ugyanúgy, mint Izsákot.”⁸²

Hadd említsek meg egyet a korai emlékek közül. A Petrus és Marcellinus temetőkből megmaradt I. századi falfestmény ábrázolja az *ákédát Jichák* jelenet fő motívumait. Középen Ábrahám görög, még hellenista hatást mutató tógában, jobbra az isteni kéz. Jobb oldalon a gyermek Izsák, amint hátán – a tórai leírás szerint – viszi a rőzsét. A keresztény teológia interpretációja szerint itt keresztény üzenetről beszélhetünk.

De nemcsak az első századokban, s nemcsak a keresztény környezetben, hanem zsidó emlékeken is találkozunk az *ákédát Jichákkal*. A harmadik században a mai Szíria területén, közel Irakhoz állott egy nagyon fontos város: Dura Europos, amely a korabeli nagy szellemi

⁸² A keresztény művészet lexikona. Szerkesztette: Jutta Seibert (Corvina, Bp., 1986).

mozgalmaknak, így a zsidóságnak, a kereszténységnek és a hellenista ideológiáknak volt a centrumában.

Dura Europosból a XX. század húszas-harmincas éveiben rendkívül sok emlék került elő, ezek közül is kiemelkedik a Dura Europos-i zsinagóga, az egyetlen olyan zsidó templom az ókorból, ahol az épület fala illusztrációval, falfestményekkel van teli. Ezen szintén megjelenik Izsák feláldozási jelenete. A kompozíciósorozat hiteles másolata Tel-Avivban van, a Bét Hátfucot Múzeumban.⁸³

A második zsidó ábrázolás, amelyet ma ismerünk a VI. század elejéről származik Bét Álfáról⁸⁴, a mai Izrael területéről. Ez a leginkább épségben megmaradt mozaikrendszer, amelynek alsó egységében ábrázolták az *ákédát Jichák* kompozícióját. Nagyon egyszerű, a gyermekrajzok naivságát tükröző elbeszélés, amelyen nemcsak a személyeket lehet azonosítani.

Középen a kéz fölött, ugyanúgy, mint a keresztény ikonográfiában, feltüntették Ábrahám nevét. Kicsi, ormótlan gyerekecske mellett szerepel az újabb héber személynév: *Jichák*, tehát Izsák.

⁸³ A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának kompozícióiról s ezen belül az Izsák feláldozása jelenetről lásd: Schöner A.: Figurális ábrázolás és a zsidó művészet. A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának freskósorozata. In: MÚLT ÉS JÖVŐ, Budapest, 1993/1.

⁸⁴ Az elmúlt évszázad archeológiai kutatásai nyomán, a Szentföld területén száznál is több zsinagógát tártak fel. Lásd: Cvi Ilán: Bate Kneset ke-dumim beerec Jiszráel (Jerusálajim, 1991).
Bét Alfa mozaikrendszeréről lásd: N. Ávigád: Ricpát bét hákneset Bevét Álfá umekomá beománut hájehudit (Bét Seán, 1982).

A héber nyelvű eligazító szöveget két újabb tórai idézet egészíti ki:

„...íme a kos”, s „...ne nyúlj a gyermekhez”. Tehát 1400 évvel ezelőtről megmaradt egy olyan illusztráció, amelyen szentírási motívum van, és a szentírási jeleneten a mai napig olvasható héber betűs szöveg.⁸⁵

E tanulmány készítése közben a Ciporiban, a Misna egykori kodifikációjának színhelyén olyan mozaikrendszert tártak fel és rekonstruáltak, amelyen egész sor bibliái jelenet, többek között egy erősen sérült, *ákédát Jichák* kompozíció körvonalazódik ki.⁸⁶

Az iszlám látásmód egy harmadik világképet vetít elénk. A szöveg nem analóg a Mózes I. könyvében közöltekkel. Így ír a Korán:

„És hírt adtunk neki egy szelíd fiúról. És miután annyira felserdült, hogy vele serénykedhetett (Ábrahám), azt mondta neki: »Fiacskám! Azt láttam álmomban, hogy feláldozlak. Fontold meg hát, mi a véleményed!« »Apácskám – mondta ő – Tedd azt, mire parancsot kaptál. Ha Allah is úgy akarja, állhatatosnak találsz majd az állhatatosak között. «”

A Simon Róbert gyűjtötte Korán exegézis-kompiláció a 37. 101-hez a következőket fűzi: „Nem egyértelmű, hogy ki is az a »szelíd fiú«... Mivel Izsák

⁸⁵ Az Izraelben található és beazonosított héber és arameus nyelvű szöveg- emlékekről lásd: Jozsef Náve: Ál pszifász váeven. Háketuvot hááramijot veháivrijot mibáté hákneszet háátikim (Tel-Aviv, 1978).

⁸⁶ Azóta már az első publikáció is megjelent: Zeév Vájsz-Éhud Necer: Hávtáchá ugeulá. Peszifász bét hákneszet miCipori (Jerusálájim, 1999).

csak a 112. versben bukkan fel, kézenfekvő lenne Ismáelre gondolni.”

A különböző interpretátorok feltételezik, hogy korábban Izsák szerepelt a Koránban, s csak később váltotta őt fel, a jelentőségében erősen felértékelődött Ismáel. Felvetődik a kérdés: ezek szerint Ábrahám nem Izsákot, hanem féltestvérét akarta feláldozni? Az általunk ismert muzulmán kultúrkörből származó kompozíciókon azonban mindenütt Izsákot és nem Ismáelt ábrázolták.⁸⁷

⁸⁷ A muzulmán művészet szentírási vonatkozású jeleneinek analizéséről lásd: Náámá Bros: Szipuré háTánách becijur hámuszlemi (Jerusálájim, 1991).

**„...még édes a fény, melynek napsugarait időnként
eltakarják a terror árnyai”⁸⁸**

Imával szálljon fohászunk az Egek Urához az életért,
hogy újból együttesen mondhassuk el a klasszikus szava-
kat: Áldott legyen az Örökkévaló, a világ alkotója,

שהחיינו וקימנו והגינו לזמן הזה

aki életben tartott bennünket, s megengedte számunkra,
hogy megérjük ezt a mai napot.

Ismét eltelt egy év, a háttérbe került sok-sok ese-
mény, s a szívünkben, a lelkünkben a legmélyebb pontig
odaégette nyomát a XXI. századi történelem első polgári
esztendeje.

Sok mindent tanultunk, tapasztaltunk, talán még is
több bennünk a kérdés. Kaptunk még egy évet itt a földi
életben, ugyanakkor elvesztettünk hozzátartozót, barátot.
Gazdagodtunk életismeretben, talán némileg bölcsesség-
ben, miközben szertefoszlott sok remény a világban.

A mai napon, ros hájáná beköszöntek a tanítás
központi gondolata: a felelősség.

אחריות

Kiért tartozunk felelősséggel? Csak önmagunkért?
A másiekért? A világért?

Több, mint 5700 éves zsidó történelmünk is azt ta-
nította, hogy a felelősség nagyon összetett s mindig aktu-

⁸⁸ Elhangzott a Debreceni Zsinagógában 2001. (5762) szeptember
18-án, ros hájáná napján.

ális fogalom. Mi, a felelősség népe, vallása voltunk és vagyunk, azonban mások nem mindig viseltettek felelősséggel irántunk Sok évezred tengernyi megpróbáltatása idején, amikor kellett volna egy segítő kéz vagy szó, talán imádság, a világ úgy tett, mint az az ismert kis kínai szobor, amelynek figurája odatette a kezét a szemére, hogy ne lásson, a fülére, hogy ne halljon s a szájára, hogy ne kelljen beszélnie.

Szerte a világon, az ókori Izraeltól napjaink történelméig, gyakran láttuk és látjuk ma is, hogy problémáink mellett elmennek, nem éreznek együtt velünk, nem hiszik, hogy mással is megtörténhet ugyanaz, ami velünk. A közömbösség mindennapossá válik?

Jó pár hónappal ezelőtt a modern kori Izrael egyik fényesen fejlődő városában, Kefár Szavában, a város szívében levő főzsinagógába mentem imádkozni. Az istentisztelet alatt hatalmas robbanásszerű hangot hallottam. A zsinagógától néhány méterre felrobbant egy autóban az első, majd három perccel később egy második pokolgép, szétzúzva magukat az autókat s a környező házak ablaküvegeit. Emberéletben, Istennek hála, nem esett kár, csak a lelkekben. Immár Isten házából pár méterre is terrorcselekményeket hajtanak végre az Iszlám Dzsihad tagjai. Úgy tűnik nincs vége az erőszak tobzódásának, sőt...

Egyszer Budapesten a repülőtérre tartó oroszországi zsidók, másszor más népek fiai ellen Tokióban, Moszkvában, Londonban, Belfastban stb., majd most

New Yorkban. Több, mint nyolcvan ország mártírjai a romok alatt. Nemcsak az épületek dőltek össze...

Végtelenül tobzódik az erőszakhullám, és mindannyiszor azt kérdezzük, hol van az ember felelőssége. Vajon úgy kell-e élni, gondolkozni, mint az ismert kínai figurának? Nem látunk, nem hallunk, nem beszélünk? Nem velünk történik?

Ilyenkor, ros hásáná napján „minden teremtmény odajárul Isten elé, hogy megítéltessék”. Nem az áll a hagyományos irodalomban, hogy csak a zsidók, hanem minden teremtmény, minden ember, nemre, vallásra, életkorra való tekintet nélkül, megítéltetik a mai napon.

Hogyan és miképpen tovább? Hogyan és miképpen az új évszázadban? Vajon zsidó ember állhat-e közömbösen és némán, ha ártatlan embereket mészárol le a tomboló, gyilkos őrület? Mindannyiunkat megviselt a két héttel ezelőtt történt New York-i esemény, amikor öngyilkos repülőgép-eltérítők lerombolták a modern világ szimbólumait, a World Trade Center tornyait. Látva, hogy védtelen emberek ezrei halnak meg egy gyűlölködő fundamentalista ideológia következtében, felmerül a kérdés: mi a teendő?

A mai izraeli vallási élet egyik tekintélyes reprezentása, *Háráv Elisá Ávinér* a tragédia hatása alatt így ír:

מעשי ידיו של הקב"ה טובעים בים של דם, בים של אש, ברזל וביטון, וכיצד לא נבכה! מי שיש לו לב יהודי, נשמה יהודית איננו יכול בימים אלו לגלות אדישות כלפי האנושי.⁸⁹

„Isten teremtményei a vér tengerében pusztulnak el, a tűz, a vas és a beton tengerében, és vajon mi zsidók akkor ne sírjunk? Ne szóljon imánk, ha emberek ezrei pusztulnak el védtelenül? Akinek zsidó szíve, zsidó lelke van, nem maradhat csendben e szörnyű esemény láttán!”

וכך כותב הראי"ה קוק, "אהבת הבריות צריכה להיות חיה בלב ובנשמה אהבת כל האדם בייחוד, ואהבת כל העמים כולם, הפך עילויים ותקומתם הרוחנית והחומרית".⁹⁰

A cikk szerzője hivatkozik *Ráv Kookra*, a XX. század egyik nagy zsidó gondolkodójára, aki ekképp fogalmazott:

Az emberek és a népek iránti szeretet ott kell, hogy legyen minden zsidó ember lelkében. A demokratikus, a szabadon gondolkodó világon alapvető fogalom a tolerancia és együttérzés, mert akkor várhatjuk csak el, hogy a világ megérti azokat a megpróbáltatásokat és szenvedéseket, amelyeket a mi népünk élt vagy él át a mai napig. Akkor nem lesz közömbös az iránt, amikor Jeruzsálemben felrobbantanak egy pizzériát, ahol 30-40 ember – gyerek és idős – mártírhalált hal. Vagy amikor a Kotelhez imádkozni induló vallásos ifjakat hátulról leszúrják, akiknek nem pisztoly volt a kezükben, hanem

⁸⁹ <http://www.maale.org.il>. 2001. 09. 15.

⁹⁰ מידות הראיה עמ" צד

tálit, az imaköpeny, s nem gépfegyver, hanem t'filin, az imaszíj.

Szerte a világban, ahol ilyen eseményeket látunk, vagy ilyen hangokat hallunk, a zsidó ember szívében rossz érzések, félelmek, az egykor átélt borzalmak kavarnak.

A zsidó ember nem maradhat közömbös mások szenvedése iránt, de elvárja, hogy más se legyen közömbös az ő sorsa iránt. Mert mit akar a zsidó? Csendben élni, békében, nyugalomban teremteni, alkotni, kutatni, tanítani, felnevelni gyermekeit. Nyugodtan felülni egy repülőre, s nem attól félni, hogy fegyverként használják azt.

Az ókori Szentélyben a kohén hágádol, a főpap szolgálatát a *Tóra* és a *Talmud Joma* traktátusa alapján rögzíti, s örök értékű fennkölt imáját adaptálja a nagyünnepi liturgia. E költői szavakat idézzük.

יהי רצון מלפנין ה" אלוקנו ואלוקי אבותינו שתהא השנה הזאת הבאה עלינו לטובה, ועל כל עמך ישראל. שנת אוצרך הטוב תפתח לנו. שנת אוסם, שנת ברכה, שנת גזרות טובות מלפנין...

„Oh legyen a Te Akaratod, Istenünk és Őseink Istene, hogy ez az év, amely következik, javunkra legyen és Izrael házának javára. Olyan esztendő legyen, amelyben javaid kincstárát megnyitod. Bőség éve. Áldás éve. Szerencse éve. Gabonának és mustnak éve. A boldogság és a Szentély diadalának éve. Öröm, derű éve. Jó élet éve. Harmat és eső, termékenység és verőfény éve. Olyan esztendő legyen, amelyben a zamatos növények édessé

érlelik gyümölcsüket. Olyan esztendő, melyben, a bűnbocsánat tisztaságában élünk.”⁹¹

E poétikus sorok után különleges fordulatot vesz a főpapi imádság:

ועל אנשי השרון היה אומר, יהי רצון מלפניך ה' אלוֹקנו ואלוֹקי אבותינו שלא יעשו בתיהם קבריהם...
... אבותינו שלא יעשו בתיהם קבריהם...

„A Sáron mély völgyében lakókért pedig így imádkozott: Legyen a Te kegyelmes akaratom, Istenünk és Őseink Istene, hogy házaik ne váljanak sírjaikká...”⁹²

Sáron völgye földomlásokkal, földcsuszamlással fenyegetett terület volt. Így különösképpen érthető a kohanita fohász בְּרִיָּהֶם קְבֵרֵיהֶם שְׁלֹא – házaik ne váljanak sírjaikká.

Az otthon, a munkahely ne legyen sírrá! Az otthon maradjon a családi élet oázisa, a munkahely pedig a hivatás gyakorlásának, az élet fejlődésének-fejlesztésének helyszíne!

Uram! Add, hogy ne boruljon fel az Általad teremtet világ rendje!

קול חרדה שמענו פחד ואין שלום.

„Ijedtség és rettegés szavát hallottuk, mert nincs béke.”⁹³

Az egész világ feszültséggel, aggodalommal s várakozással teli. Vajon mi lesz holnap? Lesz-e holnap?

⁹¹ Hevesi Simon fordítása.

⁹² Jeruzsálemi Talmud: Joma. V.2.

⁹³ Jeremiás XXX,5.

Én hiszem teljes hittel, hogy lesz holnap, hogy még édes a fény, melynek napsugarait időnként eltakarják a terror árnyai. Építünk tovább otthon és munkahelyet, közösséget és közös értéket. Amikor az 5762. zsinagógai évet köszöntjük, idézzük a nagy próféta szavait.

ואתה אל חירא עבדי יעקב נאום ה" ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך

...מרחוק.

„És te ne félj szolgám Jákob, úgymond az Örökkévaló, és ne rettegj Izrael, mert én megsegítelek távolból...”⁹⁴

Benne bízunk, aki kegyelemmel és szeretettel, irgalommal viseltetik az alázatos lélekkel, és meghallja fohászunkat, s békét ad Izraelnek s az egész világnak. E gondolatokkal köszöntelek Benneteket, kérve rátok a rabbinikus áldás szavait.

⁹⁴ Jeremiás XXX,10.

**„Minden nemzedékben felkeltek, támadtak
ellenünk...”⁹⁵**

Szolidaritás Izrael Államával

„Elmondjam-e sok átkunk, szenvedésünk?

Hisz ismeri az egész világ!

Ki tudja számát elmúlt sok csapásnak?

S a sok bajnak, mely nyomukba hág?”

Hájim Náchmán Bialik, a modern kori zsidó költészet kiemelkedő személyisége ihlette e gyönyörű szavakat, melyeket Patai József fordításában idéztem. Négy sor, egy-egy gondolat. A vers címe: A madárhoz.⁹⁶ Döbbenetes igazságot, kétkedést, félelmetes mélységet, napjaink igazságát is megfogalmazza a bialiki poézis.

Tegnap világszerte említettek egy fogalmat. Említettek és emlékeztek.

Jom hásoá vehágevurá, a holokauszt és a hősiesség napja. Izraelben egy percre megállt az élet, sziréna hasított a beszédes némaságba. Az autókból is kiszálltak az emberek, s csendben, összezárt szempillákkal emlékeztek. Néhány pillanatban összesűrűsödött az átélt vagy a megtanult történelem, amikor leszeggett fejjel, de egyenes gerinccel emlékeztek hatmillió európai és hatszázezer magyar zsidóra, akiket megöltek a II. világháború poklá-

⁹⁵ Elhangzott Budapesten, a Dohány utcai zsinagóga előtti Herzl téren 2002. április 10-én.

⁹⁶ אל הציפור

ban. A mártíriumra és a hősiességre való tegnapi emlékezés még élénken él a szívünkben a mai napon, az Izrael Állam melletti szolidaritás óráján. Riasztó párhuzamra asszociál a ma élő zsidó ember. Védtelen hozzátartozóinkat ölték akkor, és ártatlan polgári lakosok, testvéreink életét oltják ki ma.

חזק ונתחזקה בעד-עמנו ובעד ערי אלוקינו.⁹⁷

Hadd emlékeztessenek néhány városnévre, ahol az utóbbi másfél év borzalmi kitörülhetetlen fájdalomt égettek szívünkbe. Néhány városról szeretnék szólni, s megosztani a jelenlévőkkel az asszociáció inspirálta gondolatokat.

NETÁNJÁ

אין עם, אומה או עדה בעולם, אשר נלחם ושפך את דמו במשך אלפיים שנה בעד החרות, כמו עם ישראל.⁹⁸

Nem is olyan régen volt a zsidó vallás egyik legfontosabb ünnepe: peszách. Peszách mindig gyönyörű, családi ünnep. Közösségi ünnep, amikor egyek vagyunk, együtt vagyunk valamennyien. Lélekben, érzelemben és gondolatban egyaránt. Izrael szívében, egyik dinamikusan fejlődő városában, Netánján is széderre készülődött, ugyanúgy, mint mindenütt Izraelben és szerte a világon minden család. Megünnepelni az egyiptomi kivonulás napját, a peszáchot, a szabadság ünnepét. Minden esztendőben, ilyenkor a széder-estén, közösen olvassuk a

⁹⁷ Krónika I. XIII,19.

⁹⁸ דוד שמואל לוינגר: מעבדות לחרות, 1947.

Hággádát. Ebből a könyvből idézek egy örök időszerűséggel bíró mondatot:

אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו.

„Minden nemzedékben felkeltek, támadtak ellenünk, hogy elpusztítsanak bennünket.”

Sok-sok évszázaddal ezelőtt, fogalmazódott meg ez a keserű ténymegállapítást érzékeltető gondolat, de minden évben érezzük, hogy van napi aktualitása. Az a néhány család, aki Netánja egyik kedvelt szállodájába ment, hogy együtt ünnepelje a szabadságot, már nem mondhatta el ezt a mondatot. Mielőtt elkezdték volna a szédereztét, az értelmetlen gyilkos terror kioltotta az életüket. Többek között azokét is, akiknek magyar volt az anyanyelvük. E pillanatban meggyilkolt barátaimra is gondolok. Egyikük nemrégén Arany János versét idézte nekem:

Kél és száll a szél viharja,
Mint a tenger vése;
Fájdalom a boldogságnak
Egyik alkatrésze;
Az örömnök levegőjét
Megtisztítja bánat,
A kizajlott búfelhőkön
Szép szivárvány támad.⁹⁹

Netánjá, az egyik legszebb izraeli város neve. Anynyit jelent: Isten adománya. Isten adományának ezt a helyét kísérelték meg megsemmisíteni a fundamentalista eszmeiség szellemében, a gyilkos terrorral.

⁹⁹ Arany János: Enyhülés.

TEL-AVIV

ואבוא אל-הגולה תל אביב.¹⁰⁰

Tel-Aviv neve azért is kuriozitás a magyar zsidók számára, mert az az ember volt a névadója, aki itt született és élt, a mai Zsidó Múzeum helyén egykoron állt házban, *Binjámín Zeév Herzl*, azaz Herzl Tivadar. Tel-Aviv az 1991-es iraki támadás alatt a „megszakítás nélküli város”¹⁰¹ nevet kapta. A dinamizmus városa. Az egyetemkéé, a kultúráé, a kitartó szorgalmas dolgos munkáé. Olyan találkozási pont, ahol a különböző kultúrákból odaérkezett zsidók – és a város integráns részében a bibliai Jaffóban – arabok dolgoznak, építik a gazdaságot, színesítik a földközi-tengeri mozaikot. Ez az a város melynek kosárlabdacsapata a legjobb lett tavaly Európában, melynek futballistái a kontinens legjobbjaival rivalizáltak.

Tel-Aviv a modern kori Izrael egyik szimbóluma. S a tenger által ölelt Tel-Aviv is ismételten – immáron sokadszor – a gyilkos, örületes terror áldozata lett. Nem olyan régen felhőtlenül szórakozó fiatalok között robbant a bomba. Az öngyilkos fanatizmus terrorja ártatlan fiatalok életét követelte. S ismét bekövetkezett a fájdalmas temetés, amikor édesapa mondta gyermekéért a káddist. Megelégedettség és rémületet keltő izzás a meg-

¹⁰⁰ Jechezkél XV,3.

¹⁰¹ עיר ללא הפסקה

bízást adó palesztin terrorista vezér szemében. Azt sugallja: Dzsihad!

S a világ már nem „hallgat”, a világ ismét Izraelt vádolja. Ismert eszköz a történelem kezében. A bűnös az ártatlanság álarcában tetszeleg, az áldozat pedig vádlottá léssen. A gúnyos mosoly felerősödik, és torz vonássá változik szeptember 11-e manhattani arcán. Mintha azt mondaná: az ember igencsak feledékeny... Szelektív az emlékezete?

HAIFA

¹⁰². בחיפה סובלנות זו לו רק סיסמה. בחיפה הסובלנות היא דרך חיים.

Vajon ki ne ismerné, aki járta a Szentföldet. Haifa ott díszleg a Karmel szívében. Ahol *Élijáhu* (Illés) legyőzte az „importált” idegen istenek hamis prófétáit, és helyreállította az igazi egy Isten hitét. Haifán békében éltek hosszú, hosszú generációkon keresztül keresztények, muzulmánok, drúzok, cserkeszek és zsidók. Alig száz évvel ezelőtt egy szerényen meghúzóódó halászfalu mindössze. Majd megépült kikötőjének karja itt ölelte magához a soá túlélőit. Ma már nemzetközileg jegyzett ipari, tudományos, szellemi centrum. Kecses lankái tetejét két csodálatos épületegyüttes koronázza. Az egyik a Technion, a másik a Haifa Egyetem. Utóbbiban jómagam sok éven át tanítottam. Nem kérdezték ott soha, ki zsidó, ki muzulmán, ki keresztény, ki drúz. Csak tanítványok

¹⁰² ראש העיר חיפה, עמרם מצנע

voltak, akiket szerettünk tanítani. Artisztikumra, tudományra, egyetemes és lokális kultúrára.

Néhány nappal ezelőtt ott, a Földközi tenger partján ismét tombolt a kamikaze terror. E csodálatos harmóniát árasztó városban, ahol ölelkezik a zöld tenger és a kék ég, legutóbb egy arab étteremben robbantottak a terroristák. Megszámlálhatatlan áldozat. Megint a gyilkos terror. Terror és terror mindenütt. Mintha nem kísértene már az elmúlt polgári esztendő szeptember havának 11-i átka. A New York-i szörnyű merénylet. Az ikertornyok és az álmok lerombolása. Mintha nem lenne összefüggés az események között. Ám a terror nem ismer határokat, a terror nem ismer országot.

JERUSÁLÁJIM

אם אשכחך ירושלם תשכך ימיני תדבק לשוני לחכי אם-לא אזכרכי
אם-לא אעלה את-ירושלם אל ראש שמחת¹⁰³.

Jeruzsálem a béke városa. Modern világvallások elindítója. Mindannyiunk számára szent helyekkel és emlékekkel. Ha Tel-Aviv Izrael szíve, akkor Jeruzsálem Izrael lelke. Jeruzsálem a főváros, „a teljesség városa”¹⁰⁴. A béke városa immáron nemcsak álmainkban, reményeségünkben.

1991 januárjában – pontosan emlékszem – ott voltam Jeruzsálem szívében, amikor több ezer kilométer távolságról Irakból lőtték a Scud-rakétákat. Kiszolgálta-

¹⁰³ Zsoltárok CXXXVII,6–7.

¹⁰⁴ עיר שלם

tottan, halálfélelemmel ültünk egy kicsi szobában, s vártuk, mi lesz a sorsunk. A kiszolgáltatottság a legszörnyűbb érzések egyike. Izraelt akkor passzivitásra készítették. Akkor ehhez a magatartáshoz kellett a hősiesség és embert próbáló önuralom. Az egykori Szentélytől légvonalban nem messze, Jeruzsálemben is izzik a szörnyű Izrael-ellenes gyűlölet. Az emberek lassan nem mernek kimenni az utcára. Nem mernek beülni egy étterembe. Hogyan tovább? Mi lesz tovább? Lesz-e holnap?

Jeruzsálem a béke városa volt, és reményeink szerint Jeruzsálem a béke városa lesz. A Ben Yehuda utcáról, a kávéházzal, a pizzériáról beszélek, azokról a helyekről, ahol már százával haltak meg zsidó testvéreink, ártatlan izraeli áldozatok, idősebbek és fiatalabbak, gyermekek és kisdedek, férfiak és nők. És persze a Méá seárim elleni merényletekről. Az efráti, a gilói félelemkeltésről, a XXI. század vallási fanatizmusba öltöztetett öngyilkos merénylőiről. E robbantások szétszakították az Isten képmására teremtett embert, s ez az újabb attak már-már nevetségessé váló naivitásunkat is megrendítette. A remény csírája is elveszett? Már csak a *Hátikvá*, a remény himnusza maradt?

A terror nem ismer népet, nemzetet, vallást, a terror nem ismer semmit. Csak gyűlöletet. Nekünk nem kell gyűlölet! Nekünk nem kell terror! Nekünk egy szó kell, amivel köszöntjük egymást: שלום – Béke!

Öt évig voltam ennek a mögöttünk magasodó zsinagógának, a Dohány templomnak a rabbija. Öt évig

hirdettem itt vallásunk értékeit, a tolerancia zsidó aspektusait, az ima erejét, a megbékélést és a zsidó nép szolidaritását. Nagyon jól emlékezem, 1989-ben ebben a zsinagógában *Jom Háácmáut* napján, első alkalommal volt lehetőségünk elhelyezni az izraeli zászlót a magyar zászló mellett. Néhány nappal ezelőtt azt láttam, hogy az izraeli zászlót egy Izrael-ellenes tüntetésen újból elégették. Félelmet kelt, amikor zászlókat égetnek. Félelmet kelt, amikor égetnek. Könyvet, Tórát, kultúrát és – nagyon jól tudjuk mi valamennyien, magyarországi zsidók – embereket. Félelmet kelt, amikor történelmet hamisítanak.

„Izrael elpusztult, írmagja sincs többé.” E sokak számára ma is fenyegető mondatot nem napjaink politikus, nem a hősiesség álcájával kevélykedő terrorista mondta, hanem Merneptah fáraó több mint háromezer évvel ezelőtti győzelmi énekéből idéztem. S mégis, mindek ellenére:

עם ישראל חי.

„Izrael népe él és élni fog!”

E szolidaritási demonstráció célja: kifejezni együttérzésünket Izrael népével. Mély aggodalommal és együttérzéssel, a jövőbe vetett hit óvatos reményével követjük a közel-keleti eseményeket. Legyen békessége mindenkinek! Izrael gyásza a mi gyászunk, fájdalma a mi fájdalmunk és reménysége a mi reménységünk is.

Támogatjuk Izrael heroikus küzdelmét, amelyet az egész művelt világ civilizációs és kulturális értékeinek

megőrzéséért folytat a fundamentalizmus és a terroristák ellen.

Veszélyben érzi az országot, az egyetemes békét és a kultúrát. A fájdalom tengerét okozó alattomos terror a sok évszázados, évezredes zsidó, keresztény és muzulmán értékrend alappilléreit, a civilizált együttélés alapjait rendíti, rendítheti meg. Ez az erő a demagógiából építkezik, s az ártatlan életet, életek százait oltja ki.

אבינו שבשמים צור ישראל וגואלו!

„Mennybéli Atyánk, Izrael szirtje és Megváltója! Áldd meg Izrael Államát, megváltásunk virágba borulásának elsejét, óvd-védd meg az országot, s terjeszd ki rá a béke sátrát!”¹⁰⁵

Befejezésképpen Jesája, a „nagy titkok tudójának” szavait idézem:

כי-אם-שישו וגילו עדי-עד אשר אני בורא כי הנני בורא את-ירושלם
גילה ועמה משוש.¹⁰⁶

„Hanem örvendezetek és vigadatok mindörökké azzal, amit teremték (szól az Örökkévaló). Mert íme, én teremtem Jeruzsálemet vígsággá és népét örömmé.

És vigadok Jeruzsálemen, és örvendek népemen.

És nem hallik többé benne sírás hangja és jajkiáltás hangja (...)

Építenek házakat, és laknak bennük, ültetnek szőlőket, és eszik gyümölcsüket.

¹⁰⁵ Ima Izrael Állam békéjéért. Részlet az Imakönyvből.

¹⁰⁶ Jesája LXV,18.

Nem azért ültetnek, hogy más egye munkájuk gyümölcsét.

Mert mint a fának napjai, olyanok az én népem napjai, és kezük munkáját elfogyasztják az én választottjaim.”¹⁰⁷

¹⁰⁷ Jesájá LXV, 18–19 és 21–22.

„És készíts színarany lámpatartót...”¹⁰⁸

Gondolattöredék a Kneszet-kert menórájának analizéséhez¹⁰⁹

T'rumá hetiszakaszában olvashatjuk a címben foglalt idézetet, abban a fejezetben, amely a Szentély, a pusztai sátor részletes leírását tárja elénk. Ez a gondolat ihleti meg a modern kori zsidó szobrászat reprezentánsát,

¹⁰⁸ M.II. XXV,31.

¹⁰⁹ Elhangzott a „Testvéreinket keressük” Nemzetközi Konferencián Debrecenben, 2002. május 24-én.

akinek műve jelkép és történelmi krónika, s egy ország szimbóluma egyszerre.¹¹⁰

Mai előadásom témája: *Menorát hákneszet*, a Knezzettel szemben lévő menóra, illetve a rajta található reliefek. Azok a domborművek, amelyek a zsidó történelem kiemelkedő fejezeteit, mondhatnánk úgy, fundamentumait dolgozzák fel. Nem tudom, hogy a jelenlévők közül mindenki volt-e már Jeruzsálemben? Aki nem volt, az

¹¹⁰ A Szentélyben egykoron használatos világítóttest a Menóra. Aki elkészítette, ő az első zsidó művész: Becálél, akit Isten megáldott – b'chochmá, bit'vuná, uv'dáát – bölcsességgel, értelemmel és tudással. A későbbi korban a Menóra a Jeruzsálemi Templom megszentelt tárgya lett, s amikor i. sz. 70-ben Vespasianus császár hadvezér fia, Titus elpusztította a fővárost, megsemmisülnek, illetve eltűnnek a Szentély kegytárgyai is. Vajon mi lett a Menóra sorsa? Az ókori zsidóság tanítása szerint a menóra nem más, mint a zsidóság egyik identifikációs tényezője, függetlenségünk és azonosság tudatunk szimbóluma. Amikor megvizsgáljuk elődeink köibe vésett dokumentumait, a sírköveket, a menorák jelzik a zsidóság jelenlétét. Már az ókori zsidó ország területéről számos menoratípust ismerünk, de Izrael területén kívül is megjelenik e motívum. Talán legautentikusabb az i. sz. 83-ban elkészült Titus diadalív, amelynek belső reliefjén a diadalittas római katonák vállukon viszik a Szentélyből elrabolt szent tárgyakat. Titus elpusztította az ókori zsidó országot, felégettette a Szentélyt, s az ókori Róma sárba akarta taposni a zsidó nemzetet, s a zsidó szellemiséget. Titus fejezte be a Colosseum építését, amely a mai napig jelzi a korabeli Róma nagyságát. Játszi könnyedséggel tiporta el a korabeli kultúrákat s ideológiákat. E korszak tárgyi dokumentumaiból hadd emeljünk ki még néhányat. Rómából az I–II. századból maradt reánk az ún. Randini szarkofág, a III. század első feléből a Dura Europos-i zsinagóga freskósorozata, a III. századi esztergomi kő, a szintén III. századi, Rómában levő, Via Appia-beli katakomba, a IV–V. századból, a törökországi Szardiz városából való sírkő, a IV. századi Tunéziából, Hamman városában talált mozaik. Mind-mind menorát ábrázolnak. A későbbi évszázadok során a szétszórásban élt zsidó nép a lelkében vitte magával a menorát, illetve a menóra eszméjét. A középkortól kezdve a menóra és a chánukija a független gondolkodási rendszernek, a lelki autonómiának, az önálló szellemiségnek, s a megváltásba vetett hitnek lett kifejező jelképe.

képzelve el a világ talán legszebb vagy egyik legszebb városát, nagy világvallások elindítóját, több ezer éves történelem őrzőjét. Ebben a városban, amelyet háromezer esztendővel ezelőtt Dávid király alapított, szinte alig van szobor, érthető módon, hiszen a tízparancsolat egyike arra tanít bennünket: „Ne készíts magadnak faragott képet...” Létezik-e tehát zsidó művészet, figurális ábrázolás? A kérdés így nem adekvát. A menóra a zsidóság talán legismertebb és legelfogadottabb szimbóluma az egész világon. Beszélhetünk persze más szimbólumokról is: *mágén Dávidról, etrogról, lulávról*, de talán a legősibb szimbólum a *menóra*. Kialakulásának forrása Mózes második könyvében, az Exodusban található. Szól az Örökkévaló, s azt mondja Becálélnak, az első iparművésznek, hogy készítsen a Szentély számára, megfelelő kultikus műveket. Ezek közül az egyik, a tiszta aranyból, egy darabból készült menóra. Égett benne az olaj huszonnégy órán keresztül, fényt, melegséget sugárzott. Valamilyen transzcendentalitást, közvetített az ember és alkotója között. A menóra végigkíséri tulajdonképpen az egész zsidó történelmet, hiszen a pusztai Szentély után az első és a második jeruzsálemi Templomban egyaránt betöltötte hivatását. Hogy mi lett a Menóra sorsa? Csak hipotéziseink lehetnek. Reményeink szerint egyszer talán mégis megtalálják, illetve hívő emberként teljes hittel azt vallom, hogy, majd amikor eljön a *Mesiách*, a Megváltó, akkor újból a régi pompájában és az eredeti helyén fog állni a Templomban.

MENORÁT HÁKNESZET

A Kneszettel szemben álló menórának hat, illetve a közepén található egy plusz ággal hét ága van, ahogy a Bibliában elő van írva. Mi köze az ókori Menórának, ehhez a mai menórához? 1877-ben, Németországban született *Benjámín Elkáná* szobrászművész. A németországi zsidóüldözések elől Angliába költözött, ahol elismert művésszé nőtte ki magát. Zsidó ember lévén, valami olyat szeretett volna alkotni, amelyben benne van a zsidó történelem. Az álom megvalósulni látszott. 1952-ben a londoni parlament alsó házában képviselőcsoportja Izraelben járt, s a képviselők azt kérdezték a Kneszet akkori elnökétől, hogy ők, angolok, mit adhatnának kompenzációként, ajándékképpen Izrael Államának. A felvetésre a válasz egy modern kori menóra volt. Egy olyan menóra, amely valamilyen formában szellemi örököse az egykori jeruzsálemi Templomban állott Menórának.

Az angol képviselők hazatérésük után fél évvel megbízást adnak Elkánának, aki megtervezi, majd 1956-ban elkészíti, és bronzba önti ezt a szimbólumot, amelyet azóta úgy hívunk: „A Kneszet menórája”. A Kneszet menórája azóta is ott tündököl az izraeli parlamenttel szemben: a jobb és bal oldalon három-három karon és a közepén lévő oszlopon kirajzolódik a zsidó történelem legfontosabb eseménysorozata.¹¹¹

¹¹¹ A művész 1877-ben született Dortmundban. Gyermekkorában kapott zsidó neveltetése egész életére szólt. Fiatalkorában kereskedőként élt Antwerpenben, a művészettel csak később kezdett el foglalkozni. Először Münchenben tanult, majd Párizsban és Rómában élt néhány évig. Amikor 1934-

Jesája (bal oldali első kar, első dombormű)

A menórán megjelennek reliefek, és olvashatók interpretációs, üzenetértékű szövegek. *Zechárja* próféta klasszikus mondata a jobb oldali karon kezdődik, majd a bal oldali karon folytatódik. Magyarul annyit jelent: „Nem hadsereggel és nem hatalommal, hanem szellemmel, így szól az Örökkévaló, a Seregek Ura.”¹¹²

ben Németországból emigrálnia kellett – alkotásait szülőföldjén elpusztították – Londonban telepedett le, s itt élt 1960-ban bekövetkezett haláláig. A szobrászat több ágával is foglalkozott, munkái között medáloktól kezdve emlékművekig sok mindent megtalálunk. Korának több híres személyéről – Churchill, James Rotschild – készített mellszobrot. A jeruzsálemi menóra elkészítésére 1952-ben kapott megbízást. A mű 1956-ban készült el 4,57 x 3,65 m méretben. A menóra előtt már Elkáná két hasonló reliefekkel díszített gyertyatartót készített, ahol azonban csak vallási tárgyú motívumokat alkalmazott. A menóra 1966-ban – a Kneszet elkészültekor – került mai helyére. Korábban az Izraeli Parlament King George utcai portálja előtt állt. E monumentális alkotás több mint négy tonna súlyú, s 29 reliefet tartalmaz.

¹¹² Zakariás IV,6.

A három bal oldali kar közül a legszélsőről szólok most. Újból egy klasszikus idézet, ezúttal Jesája próféta mondata: „És lakozik a farkas a báránnyal, és a párduc a gödölyével heverész, és a borjú s az oroszlánkölyök és a hízóbarom együtt lészen. És egy kisleány vezeti őket. Tehén és medve legelésznek, együtt heverésznek kölykeik, és az oroszlán pedig, mint azt ökör, szalmát eszik.”¹¹³

Ennek az idézetnek a megvalósítása az első kompozíció, melynek háttérében papi lepelben Ézsaiás (*Jesája*) próféta látható, aki két kezével mutat az állatokra, amelyek a jesájai szövegben szerepelnek, és jobb oldalon a kicsi gyerek, aki őket vezeti, irányítja, és óvja békeességüket.¹¹⁴

Johánán ben Zakkáj (bal oldali első kar, második dom-bormű)

Rábbi Johánán ben Zakkáj legnagyobb tanítómestereink egyike, *Hilél* és *Sámáj* iskoláinak folytatója, talán zsidó történelmünk egyik legzseniálisabb alakja. Nevéhez

¹¹³ Jesája XI,6–7.

¹¹⁴ Jesája ben Ámoc Jeruzsálemben született. A hagyomány szerint unokaöccse volt Ámácjának, Júda királyának. A királyi udvarban is nagy tekintélynek örvendett. Próféta működése kb. 4 évtizedet ölel fel i. e. 740–700 között, Júda királyságának legmozgalmasabb és legválságosabb évtizedeiben. Asszíria ekkor éri el hatalmának a tetőpontját. Egymás után foglalja el a szomszédos államokat és i. e. 702 körül Júdát is csak a Gondviselés menti meg a pusztulástól. A katartikus politikai és szellemi áramlatok korában hirdette újra Jesája az Isten szentségét, mindenhatóságát. Szenvedélyes hévvel, hivatástudattal törekedett népe szívébe átültetni a gondviselésbe vetett hitet.

sok minden fűződik. A menórán ábrázolt klasszikus történet arról szól, hogy a rómaiak elfoglalják Jeruzsálemet,

elpusztult. A mester látja a szénné égett Jeruzsálemet, s akkor megfogalmazza a híres mondatot: „Add nekem Jávne városát, s bölceit...”¹¹⁵ A zseniális Johánán ben Zákkáj ugyanis érzi, hogy elpusztult az ókori Jeruzsálem, az ókori Izrael, de lesz valami olyan, amelyet úgy neveznek, hogy spirituális Jeruzsálem, amely elpusztíthatatlan. A zsidó szellemiség, amit nem lehet elvenni. Köveket el lehet hordani. Házakat el lehet pusztítani, de a belül lévő szellemiséget nem. A kép bal oldalán Johánán ben Zákkáj széttárt kezekkel a magasságok felé imádkozik, lent pedig

¹¹⁵ Talmud: Gitin 56b.

a későbbi Jávneben tanuló emberek láthatók. Ezen a kompozíción három elem vegyül. A felső sávban lehet látni Jeruzsálem pusztulását, a bal oldalon Johánán ben Zákájt, aki fohászkodik és kéri Jávne városát és a bölcsüket, a bölcsességet, a pedagógiát, s alul pedig a mestereket, akik még tanulnak, majd tanítani akarnak.

A spanyol aranykor (bal oldali első kar, harmadik dombormű)

Két ember, két személyiség. Aki valaha látott Rámbámról, Izrael egyik legnagyobb filozófusainak egyikéről portrét, rögtön megismeri azt az ominózus turbánt, amely ott van a bal oldali ember fején. Jobb oldalon egy másik, a lírának, a költészetnek a szimbóluma. Maga a relief speciális nevet kapott, a spanyol zsidóság XII–XIII–XIV. századi aranykorszaka. Vannak a zsidó történelemnek kiragadott különleges csomópontjai, melyeket

nem borít árnyék, hanem fényesség hatja át. Az egyik ilyen tündöklő korszak a spanyol aranykor. A spanyol zsidóság aranykorának zseniális gondolkodói közül kettőt emel ki Benjámin Elkáná. Az egyik *Rámbám*, a filozófus, a másik *Júda Hálévi*, a költő. Rámbám azaz Májjúni vagy Maimonidész életművéből a művész, a zseniális gondolkodó *Jád háházáká* című 14 kötetes zsidó törvénykönyvét ábrázolja.¹¹⁶ A görög filozófiából Arisztotelész nevét emeli ki. A klasszikus zsidó hagyományt egye-síti a görög bölcsesség erejével, az arisztotelészi elmélettel, s mind a kettőn ott pihen a rámbámi áldó kéz. A másik oldalon a poétika szimbolikus figurája látható. A költészet reprezentánsa, *Júda Hálévitol, Slomo Ibn Gavirolig*, akik a középkori Spanyolországban megte-remtik a modern kori költészet, ha úgy tetszik, vallásköl-tészet alapjait.¹¹⁷

¹¹⁶ A nagy gondolkodó, kinek neve az elmúlt 700 év alatt mindvégig meg-tartotta közismertségét, s hatást gyakorolt mind a zsidó, mind a keresztény vallásfilozófiára: Rámbám, vagy ismertebb néven: Maimonidész (1138–1204) volt. Blau Lajos, a Rabbiképző néhai rektora, a zseniális tudós szerint a rámbámi életmű a XI–XII. századi irodalmi virágkor csúcspontjának és befejezőjének is tekinthető, mivel halálával hanyatlás állt be. Kompetens történészek véleménye szerint élete szimbolikusan megosztott a Kelet és Nyugat között. Cordovában született, de 1148-ban az almohádok betörése és zsidóüldözése miatt el kellett menekülniük. Fezben telepedett le, ahonnan 1165-ben kellett elmennie. A korabeli Egyiptom fővárosában, Fosztátban telepedett le, és Szaladin szultán udvarának orvosa, valamint a zsidó közös-ség ismert és elismert vezetője lett. Amikor meghalt – a hagyomány szerint – zsidók és arabok egyaránt meggyászolták. Földi maradványait elvitték a Szentföldre és T’vejrá városában helyezték örök nyugalomba. Sírját, a „keve-er ávot” jegyében, ma is tömegek látogatják.

¹¹⁷ Júda Halévi (1085–1140) Toledóban született. Először Mose ibn Ezra figyelt fel rá, s dicsőítő verset intézett hozzá. Talmud-tudását Jichák Alfazi

Bábel folyóinál (bal oldali első kar, negyedik dombormű)

Ha az e karon lévő utolsó képre nézünk, klasszikus jelenetek juthatnak eszünkbe: „Bábel folyóinak partján ültünk és sírtunk. Könnyeink potyogtak, amikor emlékeztünk Cionra.”¹¹⁸ *Migdál Bável* = Bábel tornya. Bábelnek városában, a folyó partjainál ülve siratják Ciont. Büszkén emelkednek a magasba az idegen kultuszt terjesztő repre-

iskolájában szerezte, és ifjúkorában bejárta a régi spanyol zsidó kultúra központjait is. Patai József, immár klasszikussá nemesedett antológiájában, gyönyörű héber verseit ültette át magyarra. Kaufmann Dávid szerint Jehuda (Júda) Halévi a „számkivetés látnoka” volt. Élete utolsó szakaszában minden vágyakozása Cion felé fordult, halhatatlan himnuszokat, imákat írt, amelyek beilleszkedtek a zsidó istentisztelet tisá beávi imarendjébe. A nemzeti eszmét énekelte, Izrael nagyságát a múltban, szenvedéseit a jelenben, reményeit a jövőben. A költő idős korára elhagyta családját és Jeruzsálembé indult, bár azt sohasem érte el. Egyesek szerint C'fátban temették el, a legenda szerint egy arab vagy kereszties lovag taposta el, miközben Jeruzsálem városát dicsőítette.

¹¹⁸ Zsoltárok CXXXVII,1

zentatív épületek. A statikus falak, a klasszikus formák a hatalmat és a nagyság érzetét sugallják. Előttük hömpölyög az örökkévalóságot és az állandó változatosság diszharmóniáját jelképező folyó. Tarajos hullámai szinte a szív ritmusában pulzálnak. S a folyó hordalékában elsodródik az épülettörmelék, a szennyáradat, az emberi verejték és a fájdalom gyümölcse, a könny. A medáليون előterét három figura uralja. Egyikük arcát kezébe temeti, a második görnyedő mozdulata és alácsukló feje a végtelen fájdalmat s a reménytelenséget tükrözi. A profilból ábrázolt harmadik személy a magasságok felé emeli áhítatot rejtő tekintetét. I. e. 586-ban Babilónia királya, Nebukadnecár elpusztította Jeruzsálemet. Őseink száműzetésbe kerültek. A gáluti életben sem vesztették el azonban hitüket. A totális asszimiláció csábításának ellenállva híven őrizték az ősi föld hagyományait, élt bennük a remény, hogy egyszer visszatérhetnek az egykori határok közé. A Bábelbe elkerült hívek tudták, gondolták, hogy meghallgattatik az ima. Közel a Jeruzsálembe való visszatérés ideje. Közel az óra, amikor mindez nem marad fohász, hanem beteljesedik az álom.¹¹⁹

¹¹⁹ Hává Oszfeld-Szárá Bác: Má meszáprim hátávlitim (Jerusalajim, 2002).

Te érted...¹²⁰

Egyik nagy mesterem, Buda egykori főabbija: Benoschofsky Imre. A jelenlévők közül talán sokan ismerik a nevét. Három évtizedes pályafutását követően „Harminc év után...” címmel összefoglalta élete addigi alakulását.

Januárban volt harminc éve, hogy rabbivá avattak. Szabadjon – három évtized után, Benoschofsky tanítványként – nekem is áttekintést adni eddigi munkáimból. Ez az ötödik olyan kötetem, amelyben megkísérlem bemutatni ars poétikámat, s a körülöttünk levő világot. Az első gondolat: Miért „Te érted...” a kötet címe?

A sok stúdium közül, amit az elmúlt években alkalmam volt hallgatóimnak tanítani, az egyik, a *Talmud* különböző ágááinak magyarázata. Már együtt volt a gyűjtemény, mintegy negyven tanulmány, amelyet úgy éreztem, már meg lehet jelentetni, már érdemes közzé tenni. Tanítottam hallgatóimnak – mint említettem – a talmudi szöveget, s éppen *Megilá* traktátusát, az egyik legszebb és viszonylag a „legkönnyebben” olvasható szövegrészt magyaráztam:

תרגום של תורה – אונקלוס הגר אמרו מפי רבי אליעזר ורבי יהושע
תרגום של נביאים – יונתן בן עוזיאל אמרו מפי חגי זכריה ומלאכי.
ונודעוזה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, יצתה
בת קול ואמרה: מי הוא זה שגילה סתריי לבני אדם?

¹²⁰ Elhangzott a „Te érted...” című könyvem bemutatóján, 2004. június 17-én az Alexandra könyvtárházban, Budapesten.

עמד יונתן בן עוזיאל על רגליו ואמר: אני הוא שגיליתי סתריך לבני אדם. גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא, אלא לכבודך עשיתי שלא ירבו מחלוקת בישראל, ועוד ביקש לגלות של כתובים יצתה בת קול ואצרה לו: דייך!¹²¹

Az első ismert fordítás Onkelosz, a prozelita nevéhez köthető. A hagyomány alapján fordította le az ősi szöveg első egységét, a *Tórát*. Utána jött egy másik tudós, név szerint *Johánán ben Uziél*, aki a próféták – *Chágáj*, *Zecharjá* és *Máleáchi* – tanítását átvéve, lefordította a szent szöveget, arameus nyelvre.

ונזדעזעה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה...

Erec Jiszáél megremegett négyszázszor négyszáz mérföldön keresztül. Ekkor megszólalt egy égi hang, és így szólt: Ki az, aki felfedi a titkomat, és lefordítja az Írást más nyelvekre? Jochánán ben Uziél válasza: Én vagyok az Uram, aki felfedtem ezt a titkot minden ember előtt. Egyértelmű – folytatja a talmudi szöveg –, hogy nem magam miatt, nem az én dicsőségemért tettem. Nem is atyám házának a dicsőségéért fedtem fel a Szent Iratokat, a zsidó kultúra ősiségét, hanem Te érted tettem ezt Örökkévaló.

Amikor ehhez az idézethez értem, úgy éreztem, megtaláltam könyvemhez a megfelelő címet. Te érted tettem Örökkévaló! Ugyanakkor a szójátékkal élve, Te – kedves olvasó – érted, hogy mit akarok tanítani, miről szeretnék beszélni.

¹²¹ Talmud: Megila 3a.

Tisztelt Jelenlévők!

Ez a könyv a zsidó kultúráért íródott annak reményében, hogy elolvassátok, mit szándékoztam eddig tanítani életem különböző őrhelyein.

Sokat gondolkodtam, hogy hatvan esztendővel a soá után, milyen választ lehet adni a gondokkal, problémákkal, kételyekkel küszködő ember számára. Van, aki a nemzeti identitást keresve Izraelben találja meg otthonát. Van, aki a diaszpórában él, és keresi a maga gyökereit, pluralista identitását. A soát átélte és az utána született első emberöltő is keresi saját azonosságtudatát, a történelem hozta megpróbáltatásokból való kiutat. Rabbiként, oktatóként e kötet tartalmával kíséreltem megadni az egyik lehetőséget. Feleletet?

Ez a könyv! *Te érted...*! Ez az én válaszom: Annak reményében élek, ha elolvasod ezeket az ősi tanításokat, benne megtalálod (?) a mindenkori üzenetet.

Teérted szól – nem a harang, hanem – az Írás.

Herzl Tivadar és a soá¹²²

A nagykőrösi zsidóság emlékére

„És legyen néktek örök törvényül...”¹²³ – így szól az Örökkévaló, az Égi Seregek Ura Izrael népéhez az ezen a héten felolvasandó heti szakaszunkban, *szidránkban*.

A zsidóság egyik nagy küldetése volt, hogy a törvényt, az igaz törvényt adta önmagának, majd az egész emberiségnek. Azokat az igéket, amelyeket a nagy történelmi egyházak teológiájában tízparancsolatnak neveznek. 10 igé, amely az erkölcsi világ fundamentumát képezte, és képezi a mai napig. Benne olyan törvények, amelyek *bén ádáam lemákom*, azaz az ember és az Isten közötti parancsolatok; és olyanok, amelyek *bén ádáam lechávero*, azaz az ember és ember közötti relációt szabályozzák. Az utóbbiaknak – az ember és ember közötti parancsolatok tiltó igéinek – egyike így hangzik héberül: *Lo tircách!* Magyarul: Ne ölj! Majdnem minden zsinagógában fellelhető a tízparancsolatot jelképező két kőtábla imitáció. Az igéket Mózes hozta a Szináj magaslatáról, és adta övéinek, és az egész emberiségnek. Azaz, az életet Istentől kapjuk, és kizárólagos joga elvenni is csak Istennek van. Az embernek tilos. Vajon ha megtartották volna a tízparancsolat igéit, milyen lehetett volna az emberiség történelme?

¹²² Elhangzott 2004. június 20-án, a nagykőrösi zsinagógában.

¹²³ M.III. XXIII,14.

Így mondják, s ez igaz, a történelemtudomány nem ismeri azt a fogalmat: „ha” és „volna”. A történelemben csak tények vannak, amelyek a múltról beszélnek, és amelyekből próbálunk következtetéseket levonni az elkövetkezendő időszakra. Talán nem lett volna rasszizmus, talán más lett volna a világ arca. Talán nem lett volna antiszemitizmus, talán nem lett volna ember ember által való megkülönböztetése.

Azt azonban tudjuk, hogy mi volt. S annak ellenére, hogy volt néhány olyan ember, aki szinte megérezte, hogy mi fog történni, és aki felhívta a figyelmet: vigyázzatok, mert bekövetkezik! Ezekre a lángeszű gondolkodókra nem hallgattak, hangjukra nem figyeltek, gyakran kinevették őket. Látnokoknak, hírnököknek tartották, vagy egyéb más „kifejezéssel” illették őket. Ezen nagy gondolkodók egyike pontosan 100 esztendővel ezelőtt halt meg, s a korszak egy ismert, akkor nagyon vitatott személyisége volt. Ma már kevésbé az!

1903-ban interjút adott egy korabeli közismert magyar folyóiratnak, az Egyenlőségnek. Az 1884-ben alapított „Egyenlőség” akkori főszerkesztője, a korszak egyik kiemelkedő nagysága, Szabolcsi Miksa volt. Szabolcsi az emancipáció és a teljes mértékű asszimiláció híve, minden ellen felemelte a szavát, amely visszás volt, vagy ami éppen neki nem tetszett. Ez a *másik* ember, akiről beszéltem, ez a látnok, szerte a világon hirdette az ígét, hogy a zsidóság veszélyben van. Párizsban mondta, ahol tudósítóként dolgozott a Dreyfus-per idején: „Félek, hogy átter-

jed az egész világra, s akkor sok-sok Dreyfus-per lesz szerte a világon.”

És ez az ember hirdette a modern kori megváltás egyik lehetőségét, visszatérni a Szentföldre. Találkozott hatalmaságokkal: II. Vilmostal, Németország császárával; X. Leó pápával; az Ottomán Birodalom szultánjával. És először fogalmazta meg azt, amit később, sokkal később a következő bibliai mondattal aposztrofáltak: „Engedjétek el a népem, hogy tudjatok engem, mármint az Örökkévalót, szolgálni”.¹²⁴

Ezt az embert két oldalról támadták. Támadták az ortodoxok, mert a megváltás csak akkor jön, ha a Messiás ideje elérkezik. „Ne figyeljetek szavára!” – mondták. És támadták a neológok. „Mit akar ez az ember, hiszen mi ennek az országnak vagyunk a polgárai? Franciaországban franciák, Németországban németek, Magyarországon magyarok. Miért mennénk el? Maradunk!” Szinte kitagadták őt. Ezzel a személyiséggel készített interjút Szabolcsi Miksa 1903-ban, és a pontosság kedvéért ebből az interjúból idézek néhány mondatot. Így tette fel a kérdést Szabolcsi Miksa e látnoknak:

„Miért beszél annyit a zsidók Szentföldre történő vándorlásáról?”

A válasz: „Magyarországon nemsokára olyan anti-szemitizmust kapnak, hogy a miénk mellette meg se kottyán.”

¹²⁴ M.II. VII,16.

Kinevették, kigúnyolták őt. Ezt az embert, aki Pesten született 1860-ban, ezt az embert, aki Pesten járt reál-gimnáziumba, ezt az embert, aki a pesti evangélikus gimnáziumban érettségizett, de már Bécsben doktorált, úgy hívták, hogy HERZL TIVADAR. Ő adta ezt az interjút Szabolcsi Miksának, amely újra megjelent a „Múlt és Jövő” folyóirat 10 évvel ezelőtti különszámában, Patai Rafaelnek a publikálásában: „Cionizmus, előfutárok, alapítók, ellenfelek” címmel.¹²⁵

Herzl 40 esztendővel a soá előtt elmondta, hogy bekövetkezik a pusztulás. Látnok volt? Nem tudom. Izraellel kapcsolatban így fogalmazott: „*Wenn ihr wollt, ist es kein Märchen!*” – „Ha akarjátok, nem mese!”¹²⁶

És néhány évtizeddel később megalakult *Medinát Jiszráél* – Izrael Állam. Ebben a hónapban, támuz hónapban, 100 esztendővel ezelőtt hunyt el *Binjámin Zeév Herzl*, a modern Izrael megálmodója! *Zichrono livráchá!*

Szabadjon visszatérnem az első mondatra.

„És legyen néktek örök törvényül.”

A törvényt nem tartották be, és nem hallgattak azoknak a szavára, akiket már megérintett Tiszaeszlár vérvádjának a szele. Igaz, hogy a mi testvéreink Pesten és a nagyvárosokban, és a kicsikben építettek, építettek és építettek. Önmagukat, közösségeket és városokat, múzeumokat, ipart, tudományt, szellemiséget. Részt vettek az első

¹²⁵ Múlt és Jövő. IV. 1993/4. szám.

¹²⁶ Herzl Tivadar 1897-ben, a bázeli Cionista Kongresszus résztvevői előtt. Forrása magyar nyelven: Dr. Herzl Tivadar: *Ősújországnak*. (Fordította: Márkus Aladár. Magyar Zsidó Irodalmi Könyvkiadó Vállalat, Bp., 1929).

igazi nagy szabadságharcban 1948-ban, majd az első világháborúban, és büszkén viselték a megérdemelt kitüntést, hiszen ők háborús veteránok voltak. És ugyanarra a helyre néhány évtizeddel később egészen más került. Sárga csillag. „Jutalomként” letépték róluk a kitüntetést, mely bizonyította, hogy védték a hazát, és „cserébe” sárga csillagot kaptak. A megkülönböztetés és a megszégyenítés jelét.

Azokban a városokban, ahol ezrével éltek zsidók, talán néhány száz, ha még van. Azokon a településeken, ahol százak éltek, legfeljebb 10-15 zsidó lélek él. S ahol 15-20 lélek élt, ott egyetlen emlékhely van: a temető. A márvány sírköveket ellopták, csak az anyagukban kevésbé értékesek maradtak meg. Néha, a mai napig, ráírnak valami megszégyenítő mondatot, pl. „többen jöttetek vissza, mint ahányan elmentetek”, vagy ráfestik a horogkeresztet, hogy azért „ne felejtünk”.

Alig élnek már az akkori generációból, de hála Istennek vannak még. Vigyázzunk rájuk, óvjuk őket, szeretetünkkel és sok-sok odaadással vegyük őket körül, és próbáljuk megadni nekik azt, hogy békességben halhassanak meg! Ne legyen bennük szorongás, ne riogassák őket, ne tegyenek célzást! Ne legyenek félreérthető mondatok, mert ez a generáció nagyon érzékeny. Ennek a generációnak minden fáj. Ez a generáció mindentől fél. A hangos szótól, a gyilkos „összekacsintástól”, az antiszemita célzásoktól, a cigányozástól. S amikor elhangzik több ezer to-

rokból a stadionban, hogy „indul a vonat Auschwitzba”, attól fél hogy nemcsak kiabálni fogják...

Ez a generáció fél. Joga van félni! Azonban a mi generációnk már semmitől se retteg! A követő generációk meg már azt sem fogják tudni, hogy mi a félelem. Mert Istennek hála, más világba születtek, más világban élnek, és hitem szerint, már soha nem fogják tudni, hogy mi a félelem. De fontos feladat emlékezni a 600 000 magyar zsidóra. 6 000 000 európaira, és ha úgy tetszik, arra a 402 „kőrösire”, és arra a sok-sok mártírra is, akiket a környékről vittek el, és akiknek talán a nevét sem tudjuk.¹²⁷

Befejezésképpen még egy gondolatot ajánlanék figyelmetekbe. Hozzávetőlegesen 600 000 mártírja van a magyarországi zsidóságnak, vagy ahogy ma mondják, s igazuk van, a magyar történelemnek. Hiszen a soá nem zsidó ügy kizárólagosan, hanem a magyar történelemé. Így igaz. Azt mondani, hogy a németek tették: igaz. De nem egyedül, mert ott álltak mellettük azok, akik segítettek őket, akik nem voltak igaz magyarok. Mert az igaz magyar védte, védi azt, aki annak a hazának a polgára. Vallásra, világnézetre való tekintet nélkül. Védi a bajban állampolgárait. Akkor bennünket senki nem védett. Nem védett a törvény, hanem ellenkezőleg, diszkriminált. Numerus claususszal, numerus nullusszal, első, második és harmadik zsidó törvénnyel... Tönkrementek, megszűntek a közösségek, lerombolták épületeinket, meggyilkol-

¹²⁷ Lásd: Novák László Ferenc: A zsidóság Nagykőrösön (Nagykőrös, 2002).

ták szeretteinket, apákat, anyákat, gyermekeket, védte-
leket, kiszolgáltatottakat. Fiúkat, leányokat, csecsemő-
ket, olyanokat, akik még beszélni sem tudtak, akik még
kérdezni se tudtak. Akik semmit nem éreztek a világból,
csak talán édesanyjuk illatát, mégis elvitték őket. Másfél
millió gyermeket öltek meg Auschwitzban. Az egész
ország gyászolta azt a szerencsétlen magyar katonát, aki
pár nappal ezelőtt hősi halált halt idegen földön. Joggal.
Természetesen mindannyian gyásztunk. De vajon min-
ket akkor ki siratott? Talán még van néhány közösség,
ahol emlékeznek rájuk, de arra nincs időnk, hogy egy
percre megálljunk és felálljunk az emlékükért. Mindenki-
ért egy percre?

Kiszámítottam:

600 000 védtelen kiszolgáltatott zsidóért, ha egy
percet állnánk fel az 600 000 perc lenne.

600 000 perc az 10 000 óra.

10 000 óra pedig 416,6 nap.

416,6 nap, az 59 hét.

59 hét, az 13 hónap.

13 hónap, az egy év és egy hónap!

Ha minden egyes zsidóra egy percig emlékeznénk,
akkor egy évig és egy hónapig állna az élet! Mindenkiért
nem tudunk egy percre felállni! Talán 400 emberért, 400
zsidóért érdemes! Összesen egy percet a négyszázért, a
helybeliekért! Öregéért és fiatalokért. Férfiakért és
nőkért. Gyermekekért és kisdedekért. S a meg sem szüle-
tettekért.

Mennyei Atyánk, Világ Alkotója nézz le reánk és áldd meg a te közösségedet! Add meg nekünk a bele nyugvás képességét, hogy elfogadjuk az elfogadhatatlant, hogy hozzunk megbékélést az embereknek, belátást, önmagunkba szállást, hogy a holnap szebb legyen, mint a tegnapi volt, hogy a holnapután még szebb legyen, mint a holnap! Add meg a túlélőknek a csendes imádkozás lehetőségét, szóljon értük szívünk mélyéről szóló imádság a Világ Alkotójához, az Irgalom Atyjához:

Él málé ráchámim...

A Carlebach legenda¹²⁸

Közeleg a rabbi születésének nyolcvanadik évfordulója

Pár évtizeddel ezelőtt zsúfolásig telt meg az akkori Rabbiképző Intézet díszterme. Fiatal, erejük teljében lévő zsidó ifjak várakozó tekintettel keresik egymást és az ismeretlen vendéget. Abban a világban már a jelenlét is kiállítás volt a zsidóság mellett. Vállalása a zsidó identitásnak.

E régi falak között lépett a „pódiumra” egy tüzes tekintetű, aurával rendelkező chászid külsejű rabbi, gitárral a kezében. Látszólag egyszerű dallamokkal imaszövegeket recitált. Fülbemászó dallamok voltak ezek, olyanok, amelyek szívtől szívig szólnak. Mi, akkori fiatalok úgy éreztük, mintha hallottuk volna már ezeket a dallamokat. Ősiség villant elő belőlük, valami tradíció iránti nagy elkötelezettség, ihlet és mélység.

A nevét akkor még nem ismertük, kicsit furcsán csengő név volt: *Slomo Carlebach*. *Háráv hámerákéd*, azaz a Táncoló rabbi. Több mint kétezer dalt komponált, több száz koncertet tartott.

Később egyre többet hallottunk róla, megtudtuk, hogy rabbi, aki New Yorkban tanul és tanít. A beat korszakában ráérezett valami különlegesre, hogy gitárral a kezében embereket lehet meghódítani. Olyanokat, akik számára a vallás korábban nem sokat jelentett. De a szöveg és a zene különleges varázsa, kivételes elegye maradandó

¹²⁸ In: Emberbarát, 2004. december 3.

nyomot hagy a lelkükben. Soha nem felejttem el, amikor szinte önfeledten hallgattuk a *Lechá dodí* közismert versszakának a Jeruzsálemről, a királyi városról írt gyönyörű dallamkölteményét. Azóta is fülemben cseng ez az ősi dallam. Carlebach híre hatalmas lendülettel tört előre.

Nem volt olyan szegmense a világnak, ahová nem ment volna el, ahol nem jelent volna meg jellegzetes alakja: szakállas, kerekded arca, villogó, csodálattal teli tekintete, ahogy tapsra inspirálta a jelenlevőket. Százakat és ezreket vonzott, míg végül világhírré tett szert. A 90-es évek legelején, amikor már Jeruzsálemben laktam, 40 000-es tömeg előtt hallottam őt utoljára. Férfiak és nők elkülönítve. A tér közepén ott állt Carlebach, a technika vívmányait kihasználva. Egy kivetítőn tízszeres nagyításban jelent meg, és énekelte a péntek este dallamait gitárral úgy, mint korábban. És a szombatiakat, és az ünnepeket, és Jeruzsálemről, és Izrael szeretetéről. Mind-mind ősi szöveg, ismert mondatok, könnyen megjegyezhető dallammal. Fereteges siker. Jeruzsálem főutcáján a '90-es évek közepén találkoztam vele, kezét fogtunk, felejthetetlen élmény volt. Ez volt az utolsó személyes találkozásom vele.

Hatvanas éveiben járt, hirtelen odakapott a szívéhez, amely azonnal megszűnt dobogni. Az egész világ gyászolta őt. Neve fogalom és a zsidósághoz való visszatérés egyik szimbóluma lett. Nagyon sok zsinagóga van a világon, ahol az ő dallamait éneklik péntek este, persze nem gitárral, hiszen a hangszer használata a hálácha szerint tilos szombaton.

Izraelben gyakran vendége vagyok a „Carlebach is-tentiszteleteknek”. Jó külsejű, hosszú hajú fickók és repre-zentatív külsejű lányok, asszonyok ülnek elkülönülten, de együtt éneklik a dallamokat. Jeruzsálemben, Tel-Avivban, Kefár Szábán, Kárnéi Somronban és szerte az országban.

Az ima alatt nem a rabbié, nem a kántoré a „fősze-rep”, hanem a közösségé. Átszellemülten élik át a mo-dern kori kabbalisztikus üzenetet: soha nem felejtünk el Jeruzsálem, Izrael. Benned élünk, veled élünk a jelenben és a későbbiekben egyaránt.

Beszéd alig hallik, kedves kézfogás a köszöntő üze-net, a zsoltárok megszentelt mondatai, a szombatköszöntő áhítata, mind-mind Carlebach zenei vénáját dicséri. A dal-lamokban fogalmazta újra a lélek mélyén szüntelenül izzó szeretetet. A közös imádság néha már monotóniába hajló, állandóan-folyamatosan dübörgő áhítata, a zsigerek mé-lyéig hatoló üzenete gondolkodásra inspirál, érzelmeket táplál. Felébreszti a szunnyadó önérzetet. A totális asszi-miláció felé hajló kisebbségi érzést szinte játszi könnyed-séggel söpri el. Az áhítat légköre lengi körül a mindensé- get, az istenhit erősödik, acélosodik, mint a nemes fényű gránit. Az ima megszépít mindent, s átfogja, átöleli az univerzumot. Csend, zene és áhítat költözik a lelkekbe.

Sábbát sálom!

Gut sábesz!

Szép szombatot!

Villanások Bné Brákról¹²⁹

Néhány hete az egyik legismertebb izraeli televíziós adón, a 10-es csatornán megkezdtek egy sorozat ismétlését, amelynek a címe: *Hachácér*, az udvartartás. A nemzetközi divatnak megfelelő telenovella ez, rendezője Daniel Pauk. Pauk vallásos ember (dái), a nem ultravallásos (chárédi) kategóriába sorolható író, rendező. Jelenleg az Oxford Egyetem irodalom tanszékének tanára. Elismert nemzetközi szakember, kiváló tollú író. A *Hachácér* a vallásos, chászid közösségek kapcsolatait és ellentmondásait, pozitívumokat és negatívumokat, intrikákat, őszinteséget, a formalitásokból való kitöréseket és az áhítattal teli legőszintébb vallásosságot, szeretetet és gyűlöletet, mondjuk úgy, hogy az élet különböző relációit is magába foglaló világát mutatja be.

A történet játszódhatna akár Bné Brákban is.

APROPOS BNÉ BRÁK

A Szentírás szerint Bné Brák Dán törzsének területén volt. Józsuá könyvében, a 19. fejezet 45. versszaka alapján tudjuk identifikálni az egykori bibliai települést. A tanaita korból jól ismert *Rabbi Akiva* lakóhelye volt itt. Az ókori világ polgári időszámítás szerinti II. évszázadában Bné Brák fontos helyet tölt be a zsidó világban. A Bar Kochba-lázadás egyik fókuszának számított: „*Rabbi*

¹²⁹ <http://www.rabbi.hu/dvar/dok/dokdalap.htm>. 2005. január 17.

Eliezer, Rabbi Jehosua, Rabbi Akiva és Rabbi Tárfon együtt ültek Bné Brákban és tanulták a *Tóra* szavát, mindaddig, míg eljöttek a diákok és mondták: Mestereink! Eljött a *S'má Jiszráél...* elmondásának, a *sáchárit* imádság elmondásának ideje.”¹³⁰

A modern Bné Brákot 1937-ben nyilvánították önálló közigazgatási egységgé. A Tel-Aviv melletti városok közül az egyik legnagyobb. Ma mintegy 140 ezer lakosa van Izrael egyik legszínesebb, legsűrűbben lakott városának. Bné Brák a modern zsidó állam egyik meghatározó topográfiai egysége.

A ma embere, aki végigsétál Bné Brák főutcáján, azt láthatja, hogy megelevenedik a 2000 éves zsidó történelem. Karizmatikus külsejű és megjelenésű emberek járnak az utcán. Úgy tűnik, az egyik pillanatban az egykori Talmud korabeli mesterek, az amoriták alakja rajzolódik ki. A következő percben a különböző, a XVI–XVII. századi galíciai, lengyelországi, oroszországi jesivák világával találkozhat az odalátogató. A legmagasabb tisztsgű és képzettségű rabbik, az „admorim” hosszú köntösben mennek végig az utcán, és követik őket hűséges embereik, híveik hosszú sorban. A város jótékonyágáról és szociális érzékenységéről is ismert. A szeretet gyakorlásának fogalma mindennapi valóság, testben, lélekben egyaránt érezhető. A városban igen sok az idősek otthona, a kórház. Dinamikus elsősegély-szolgálat van, és a betegek szervezett meglátogatásának a rendje is minden-

¹³⁰ Peszáchí Hággádá.

napos valóság. A városban több mint 50 ezer bócher hallgatja a Tóra szavát. Ez a szám 3-4 ezer fővel emelkedik évente. A térség egyik legdinamikusabban fejlődő része vallásoktatási szempontból. Bné Brák a *jesivák* fellegvára. A nap 24 órájában hallgatókkal tele az osztályterem. A XXI. században újjáélesztik a Bialik költeményében leírt, átélt világot, ahogy előre és hátra hajlongva görnyedt háttal, az egyedi dallamvilággal mormolják a szöveget. A hallgatók tanulmányaikat befejezve szétszélednek a világban, és hirdetik a Talmud bölcsességét és tudományát.

A PONYEVICI JESIVA

Itt található a világ egyik legnagyobb jesivája, a *Jesivat Ponyevic*, melyben 1000-1500 hallgató tanul. Ide kötődött az elmúlt évszázad egyik legmarkánsabb vallási vezetője, a litvániai mozgalom három évvel ezelőtt elhunyt kiemelkedő személyisége: *Háráv Sach*.

Háráv Elázár Menáchem Man Sach

Hárav Sach (1894–2002) különleges képességű ember volt, akinek az emlékét a hallgatók lelkületén és a könyveken kívül utcanév is őrzi. Már életében elismert, autentikus személyiség volt. Neve valóságos fogalom. 1938-ban alijázott Erecbe. Pályája egyenesen ível a ponyevici jesiva vezetői tisztségéig. A hetvenes években bekapcsolódott az izraeli politikai életbe. Két vallásos párt megalakítása is nevéhez fűződik. A *Sász* és a *Degel HáTorá* alapítója. A jeles izraeli szerző, *Ávisáj ben Chájim* könyvben mutatta be az elmúlt évben.

Címe: אידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך – A Hárav Sach képviselte *chárédi* ideológia.

A Rabbi Akiva és a Ráv Sach utca sarkán található a város egyik leghíresebb, legérdekesebb és legegységibb építménye, az úgynevezett „Itzkovits Shul”. Az „Itzkovits” egy fogalom, állítólag egy magyar zsidó által alapított épület, ahol két szinten a nap 24 órájában megállás nélkül, folyamatosan van istentisztelet. Ez az a hely, ahonnan nem lehet „elkészni”. A földszinten négy-öt gyönyörűen berendezett kis imateremben imádkoznak egy időben! Közülük az egyikben az áron hákodes, a frigszekrény körül a fal nincs bevakolva, emlékeztetve arra, hogy épületeink, lakásaink soha nem lehetnek „készen”, amíg a *Mesiách*, a Megváltó nem jön el. A be nem fejezett fallal is érzékeltetjük hitünket: még várnunk kell Rá! Szinte tízpercenként hangzik a „minche, minche” hívó szava a kora délutáni imára; vagy később ugyanazzal a hanglejtéssel „májrev, májrev”. Az imára vágyó fekete

ruhába öltözött chászidok bevonulnak az épp üres imate-rembe, hogy ott mély áhítattal, beszélgetés nélkül, csendben mondják az imákat, melyeknek központjában mindig a *S'má Jiszráél...* gondolata áll.

Az imádkozás után a Bné Brák-i kavalkád kellős közepén találjuk magunkat. Az üzletek elképzeltetlően gazdag árúbősége még késő este is hívogatja a vásárlókat. Itt fekete kaftános, nagy kalapos fiatalok válogatnak maguknak új Talmud fóliánsokat, ott egy ötgyerekes állapotos asszony vesz pizsamát négy nagyobb és egy babakocsiban ülő csemetéjének. Az egyik oldalon középkorú parókás nők turkálnak az utcára kirakott zöldségekben, a másikon pedig hosszú szoknyás tini lányok csevejétől hangos a cipőbolt. Szóval zajlik az élet, rohannak az emberek a járdákon és az úttesten egyaránt, az autók pedig szüntelenül dudálnak. Még azért is szólnak a dudák, hogy ha zöldre vált a lámpa, gyorsabban induljon az első! A dudaszó vijjogása azonban nem hallik be a jesivákba, ahol még éjjel is égnek a lámpák, hirdetvén a tanulásból soha nem elég.

Péntek délután azonban elcsendesedik a város. Adigra bezárnak az üzletek, tulajdonosaik tisztaságot és rendet hagynak maguk után. Az autók a garázsokba kerülnek, a várost a szombat áldott, nyugodt légköre lengi körül. Autó nem jár, hiszen ide, sábeszkor tilos behajtani. Bné Brák határánál többnyelvű tábla hívja fel az emberek figyelmét: szombaton és ünnepen e városba nem mehet be jármű! Péntek este, az ablakokból pislákoló gyertya-

lángok látszanak, az utcákon pedig elegáns feketébe öltözött férfiak sietnek az imaházakba, hogy időben ott legyenek a t'filánál. Majd otthon, a sokgyerekes családokban köszöntik a szombatot. Az asztalok gazdagon megpakva, többfogásos vacsorát kínálnak, majd z'mirot, azaz közös éneklés, végül az asztali áldás, a bencsolás következik. Elcsendesül a zajos város. Az áhítat ihletét sugallja a szél.

Gut sábesz! Szép szombatot Bné Brák! Vigyázzatok továbbra is a hagyományra!

Évezredek őrzői, sábbát sálom!

בית שערים – Bét Seárim¹³¹

A hasmoneusok korától a Misna és a Talmud koráig, tehát a polgári időszámítás III. és IV. századáig, már jól ismert zsidó város Bét Seárim, amelyet a tragikumokkal változatos történelem az érdeklődés középpontjába helyezett. Az abban az időben a korszak egyik szellemi centrumának számító Bét Seárim Haifától 20 km-re található. Az úgynevezett Emek Jiszráel része, közel Kiryat Ribonhoz. A Bét Seárim elnevezés talmudi gyökerekre vezethető vissza, sőt egyes tudósok egy Jeruzsálemből elmenekülő, hasonló nevű család hatásáról szólnak, akiknek neve beépült volna a település ősi és mai elnevezésébe. Amikor Júdeából a Gálilba telepedett át a zsidóság vallási elitje, az elpusztult Jeruzsálem helyett e város adott otthont a *Szánhedrin*nek. Annak a grémiumnak, mely abban a korban is az ókori zsidóság legfelsőbb irányító testülete volt. Itt találta meg helyét *Rabbi Jehudá Hánászi*, a tanaita kor ötödik nemzedékének vezető személyisége. Itt tanította Tórára hallgatóit, a követő generáció mestereit. Ezen a helyen kezdett a Szóbeli Tan, azaz a *Tóra sebeal pe* egyik legértékesebb egységének: a *Misnának* kodifikálásához.

Bét Seárim már a korai időktől fogva temetkezési központtá vált. Sőt, amikor elpusztult a II. Szentély, és Jeruzsálem „tiltott” várossá lett a zsidóknak, a tanítás,

¹³¹ <http://www.rabbi.hu/dvar/dok/dokdalap.htm>. 2005. február 7.

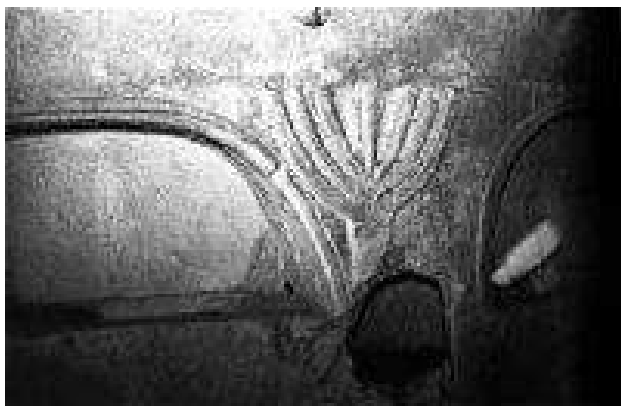
illetve a temetkezés központjának számított. A történelem viharainak következtében 352-ben megpecsételődött a sorsa, habár a bizánci időben a város némi fejlődésnek indult, de újjászületésére a XIX. századig kellett várni. Tizenöt évszázaddal később, a mai Bét Seárim néhány kilométerre található az egykori spirituális központtól.

Oroszlán motívum a szarkofágon

Az ásatásokat 1871-ben kezdték el, azonban a valódi feltárás 1936-ban történt, majd 1953–1957 között folytatódott, de a mai napig nem fejeződött be a kutatások sorozata. Az archeológusok szeme előtt egy kultikus barlangrendszer rajzolódott ki, melyben újabb és újabb meglepetések érték őket. Nyomaiban, sokszínűségében kirajzolódik az ókori történelem. Szarkofágok sokasága került elő, és különböző feliratok ékesítik az egymást követő korszakokat. A feliratok jelentős része héberül, görögül és arameusul fogalmazza meg a tények és infor-

mációk sokaságát. Falfestmény töredékeket is felfedezhetünk Bét Seárimban. E kísérletinek tekinthető próbálkozásokat a primitív illusztráció kategóriába sorolják. Az egyes attribútumok között szentírási motívumok és zsidó vallási szimbólumok egyaránt megtalálhatók. Ismerős formák rajzolódnak ki. A kék-piros-sárga színek különböző árnyalatai és az eltérő plasztikus reliefek nyűgözik le az odalátogatót. Bét Seárim városát nekropoliszként, temetővárosként tartották nyilván. A sírokat a mai napig magába rejti a föld. Az itt talált ábrázolások sokaságából hadd emeljem ki a vallásos kegytárgyakat, mint pl. a hétágú menórát, az áron hákódest, a sófár vagy az etrog jelképét.

Menóra a földalatti katakombákban

Egyes helyeken olyan jelentős, mindennapi motívumok, mint hajók, állatok, sőt emberábrázolások nyomai fedezhetők fel. Geometriai formák, virágok és gyü-

mölcsök alakjai kerültek elő. A helyi szarkofágkert legnagyobb belső tere Bét Seárim temetőrendszerének közepében van. Itt több mint 130 szarkofág őrzi az egykori hittestvérek földi maradványát. A szarkofágok túlnyomó többsége motívum nélküli. Bét Seárimban olyan zsidókat is eltemettek, akik Tibériásból vagy más, távolabbi településekből, a föníciai tengerparti városokból vagy Szíriából származtak.

מעשה ברבי ורבי אלזר, שהיו מהלכין בפליי שמחוץ לטבריה,
ראו ארון של מת שבא מחוץ להיקבר בארץ ישראל.
אני קורא עליו ונחלתי שמתם לתועבה. בחייכם לא עליתם ותבואו
ותטמאו את ארצי¹³²

Még a korabeli Mezopotámiából vagy még távolabbi tájakról is jöttek ide temetkezni az emberek. Több mint 300 felirat tanúskodik az egykori kultikus centrumról. Feltüntették az elhunyt származási helyét, egykori foglalkozását, tisztségét. Példaképpen megemlítem, hogy két, klasszikus görögséggel megfogalmazott epigramma is előkerült a múlt homályából. Az egyiknek mauzóleum-szerű építészeti konstrukció adott helyet. Itt nyert említést a Josephus Flavius műveiből is ismeretes Bét Seárim görög neve: Bisar. A több száz éves sírfelirat magyar fordítása:

„Itt pihen Leontus San Sapo Justus, aki tehetséggel és bölcsességgel lett megáldva. Szülei és testvérei siratják.”

Nem messze a katakombáktól egy ókori zsinagógának a körvonalai látszódnak, melyet – a korabeli építé-

¹³² B'réšit Rabba: 96,5.

szeti egységekhez hasonlóan – bazilikatípusú zsinagógának tartanak. Az épület egyszerre volt közösségi ház, illetve lakhely és természetesen az imádság otthona. 1959-ben a térséget nemzeti parkká nyilvánították. Az ott talált építészeti emlékek alapján megállapítható, hogy az egykori bazilikális belső tér mintegy 40 m hosszú lehetett, és benne a faragott kőoszlopok, oszlopfejek nyomai a mai napig értékes leletek.

Motívum egy szarkofágon

Feltételezhető, hogy az oszlopok szabdalta zsinagógai belső tér, az egymás mellett lévő „hajók” több száz embernek is helyet adhattak. Jeles tekintélyes gondolkodók szerint ez volt a korabeli *bét-din* ítélezési helye is. A zsinagóga a II. század körül épülhetett, és mintegy kétszáz évig teljesítette hivatását. Valószínűleg a IV. században pusztították el. Maga a szakrális tér „keletelve” volt, azaz Jeruzsálem felé nézett, mint az összes Galileá-

ban lévő zsinagóga. Talán itt is imádkozott hosszú éveken keresztül *Rabbi Jehudá Hánászi*, aki utolsó 17 évét nem Bét Seárimban, hanem Ciporiban töltötte, ahol kodifikálta a Misnát. Kívánsága az volt, hogy Bét Seárimban temessék el. Sírja ma egyértelműen nem azonosítható.

A környező településekről mintegy 1200-1500 érme is előkerült, melyek 350 körül készülhettek. Ezek újabb leletek, amelyek más szemszögből mutatják be Bét Seárim múltját. Apró sugarak ezek is, amelyek fényt vetnek a „sírok és szarkofágok városára”. A nyári hőségben, ha megtekinted a nagy ősök sírját, a hűvös falak között megérint az ókori történelem. A hagyomány láncolata.

Égszínkék¹³³

ועשית ללאת תכלת על ספת היריעה האחת...

„És készíts kékbíbor hurkokat az egyik szőnyeg szélére...”¹³⁴

Az elmúlt heti tórai olvasmányban (*szidra*), a hetiszakaszban szerepel először a pusztai sátor, a Szentély szőnyegeinek leírásánál Szentírásunk egyik legérdekesebb kifejezése: kékbíbor. A modern, mai héberben e szó jelentése: égszínkék. A kommentár-irodalom számos alkalommal magyarázza a hagyományos, de nem mindig egyértelmű fogalmat, a *tchéletet*. Idézzünk két meghatározó gondolkodót, *Rásit* és *Ibn Ezrát*.

A pusztai Szentély építését így kommentálja minden idők legnagyobb magyarázója: *Rási*. *Rási*, azaz *Rabbi Slomo Jicháki* (1040–1105) Troyes-ban (Franciaország) élt Szentírás- és a Talmud-komentátor, nyelvész.

רשי: צמר צבוע בדם הלזון וצבעו ירוק.

„Színes gyapjúszövet, a hilázonból nyerték, és zöld színű.”

Rabbi Ábrahám Ibn Ezra (1094–1264) Zaragozában született. Szentírásunk legtöbb könyvéhez írt kommentárt, azonban csak a Tórához, az öt megillához, Jesá-

¹³³ <http://www.rabbi.hu/dvar/dok/dokdalap.htm>. 2005. február 14.

¹³⁴ M.II. XXVI,4.

ja könyvéhez, a 12 kisprófétához, Jób és Dániel könyvéhez írt magyarázatai maradtak fenn.¹³⁵

„Ibn Ezra a nagy rabbik véleményét osztja, azaz a *tchélet* nem más, mint gyapjúanyag, zöld színárnyalattal.”¹³⁶

A szemléltető, a *cicit* parancsolatánál Ibn Ezra az ég színéhez (égszínké) hasonlítja a *tchélet*-et. E szín identifikációja tehát nem egyértelmű.¹³⁷

Most a *tchélet* két eltérő formáját is bemutatjuk. Kicsit érzékeltetve, hogyan kelnek életre s alakítanak sajátos fejlődési pályát egyes szentírás-fogalmak. Más formában, más konnotációval.

ARUC TCHÉLET – „TCHÉLET” TELEVÍZIO-CSATORNA

Izraelben, mint mindenütt a világon, a televízió az egyik legnagyobb „hatalom”. Több mint 500 csatorna fogható, szinte minden nyelven, nemcsak világnyelveken, hanem kisebbségek nyelvein is. Bibliai nyelven nézheted a műsort, vagy beletekinthetsz a szaúd-arábiai, kuvaiti, jordániai, katari vagy egyiptomi műsorokba is. Úgy gondolom, és ebben talán nincsen ironia, hogy nem a kölcsönösség elve alapján működik. Magyarul is nézheted a magyar kettest, illetve a Duna tv-t. Héberre szinkronizált műsor nagyon kevés van. A helybeliek gondolkodása

¹³⁵ Jechiél Cvi Moskovits: A Biblia hagyományos kommentárjai (Budapest, é.n.).

¹³⁶ אבן עזרה: אמר יפת שהוא כדמות שחרות, כי הוא תכלת כל הצבעים. והכל ישובו אליו והוא לא ישוב במעשה אדם לעולם. ואנו נסמוך על ר"ל שהוא ירוק והוא צמר.

¹³⁷ אבן עזרה: ושעם תכלת, בעבור שהוא כעין השם

alapvetően nagyon más. Mindent eredeti nyelven adnak, és annak olvasható a kulturált és könnyen érthető héber fordítása. Néha még a héber szöveget is az elmondottak alapján feliratozzák héberül, hogy az írott és a hallott szó szinkronja beégyjen az ember lelkébe, szívébe és gondolataiba. Érdekes világ. Racionális gondolkodás, a praktikumot is szolgáló nyelvgyakorlat.

Egy ország, melynek kb. 80%-a világi, kb. 20%-a vallásos. A vallásos társadalomnak eddig nem volt saját műsora. Egy hónappal ezelőtt indították el, a címe: *Aruchélet*. Olyan programot sugároz, amelyben Tórát tanítanak az autentikus oktatók, például I. M. Lau, volt izraeli országos askenázi főrabbi. Bemutatják a világ legnagyobb és legérdekesebb zsidó közösségeit, vallásunk örök értékű tanításait, aktuális filmsorozatokat. Érdekesként megemlítem, hogy a programot az interneten is meg lehet tekinteni. Igen érdekes, értékes időtöltést ígér. A kommersz tévéadók világában valódi oázisnak tekinthető. Előnyben részesíti az igazi, komoly kultúrát.

TCHÉLET – AZ IZRAELI GONDOLKODÁS FOLYÓIRATA (AZ ANGOL VERZIÓ CÍME: AZURE)

A *Tchélet* című izraeli periodika a zsidó ország és a tágabb értelemben vett zsidó „világ” filozófiai, esztétikai, kultúrtörténeti periodikája. Héber és angol nyelven lát napvilágot. Legfontosabb számukra az intellektüel érdeklődését kielégíteni, de távolabbi céljaik között a legszélesebb rétegek figyelmének a felkeltése is felmerült a

szerkesztőkben. Helyet adnak a vallási kérdések tudományos elemzésének, a közel-keleti politikai kérdések objektív analízisének, a XX. század vége és a XXI. század eleje pedagógiai kérdéseinek, és a sokszínű erec jisráéli gondolkodás gyakran konfrontálódó világlátásának. A *Tchélet* folyóirat egy időben jelenik meg Jeruzsálemben és New Yorkban. Eddig 18 szám látott napvilágot, az első 1996 nyarán, a legutolsó pár nappal ezelőtt.

A legutolsó szám tartalmából hadd idézzek néhányat: *Yishai Haetzni* tanulmányt közöl *Naomi Shemerről*, aki a 67-es háború idején komponálta a *Jerusálájim sel záháv*, azaz az „Arany Jeruzsálem” című dalt, amely a *Hátikvá* mellett Izrael második nemzeti „himnuszának” számít. Claire Berlinski, a franciaországi több milliós muszlim közösség helyi és globális gondolkodását, tevékenységét helyezi górcső alá. Külön érdeklődésre tarthat számot az antijudaista és antiizraeli propagandára való figyelemfelhívás. Európa is új kihívás előtt áll! *Meir Soloveichik* a zsidó és keresztény gondolkodást mutatja be, analizálандó a szeretet kérdését. Hat fejezeten keresztül a különböző szent iratok idézetével fogalmazza meg a szerző a különbözőségeket és a közös pontokat.

Külön érdeklődésre tarthat számot a *Tchélet* folyóirat levelezési melléklete. A legutolsó szám a bibliai archeológia legutolsó kutatási eredményeiből ad ízelítőt.

Moshe Stern főkantor köszöntése¹³⁸

Moshe Stern a Nagyfuvaros utcai zsinagógában, 2005

Mindig vonzódtam a zsidó liturgiához. Az ima Isten szeretetéhez visz közelebb, s a sok évszázados szövegre komponált, a zsidó lelkiséget tükröző dallamvilág az áhítat misztériumának másik komponense. Gyerekkoromban a budapesti Kazinczy utcai ortodox főtemplomban, a tragikus sorsú Fisch főkántort hallgattam. Középsiskolásként a Nagyfuvaros utcai zsinagóga zenevirtuózának, Stern Lászlónak imádkozásában gyönyörködtem, aki méltatlanul elfelejtett alakja az elmúlt öt évtized egyetemese zsidó zenekultúrájának. Szomorú tény, hogy az egykor körülrajongott, zseniális kantor hangját egyetlen lemez őrizte meg. Vajon miért? Most testvére az egykori

¹³⁸ In: Emberbarát, 2005. április 1.

orsós felvételt digitális módon tette az utókor részévé. Köszönet érte, s persze az egész Stern családnak!

Az elmúlt száz esztendőben a magyarországi kántorok méltán szereztek világhírnevet. Átérezték, hogy a kántor nem más, mint *sliách cibur*, azaz a közösség küldötte, alázatot követelő szolgálat. Josele Rosenblatt, Quartin vagy Lineczky, Bornstein vagy Ábrahámsohn Manó, Kovács Sándor vagy Feleki Rezső, Tordai Zsigmond vagy Sirota Sándor az előimádkozó tisztét a művészet rangjára emelte. Napjaink legnagyobbjai közül hadd említsem meg az előadásban és kulturáltságban is sugárzó Naftali Herstiket; a Miskolc környéki hagyományokat még jól ismerő, briliáns előadó Jacov Motzent; vagy az operairodalomban is maradandót alkotó, csoda tehetségű Sándor Gyurit. Előadásmódjukat, zenei szöveginterpretációjukat, a tradicionális dallam tisztelete és a magasan kvalifikált zenei képzettség szimbiózisa jellemezte. Szerete a világon a mai napig érzékelhető hatásuk mind a nívós istentiszteletek hangulatán, mind a pódiumra komponált, nagyzenekari kísérettel előadott, ún. „bravúrszámokon”. A *cházánut* ma a zenei kultúra integráns része, a világ zenei kultúrájának egyik megbecsült eleme.

E nemes hagyomány méltó örököse, világszerte elismert művésze Moshe Stern, a Jeruzsálemben élő főkántor, a bevezetőben említett Stern László öccse. Nagy múltú kántorcsalád sarja. Csodagyerekként tűnt fel. Édesapja – aki majd öt évtizeden keresztül volt elismert *cházán* Budapesten – irányította első lépteit. Már akkor nyilvánva-

lívá vált rendkívüli zenei tehetsége, a *cházánut* iránti fogékonysága, művészi előadó képessége. Gyermekként élte át a soát. A felszabadulás után családjával együtt alijázott *Izraelbe*. A jeruzsálemi jesivabeli évek után zenei konzervatóriumot végzett, ahol művészete kiteljesedett, és a bibliai atmoszféra világában csillaga egyre magasabbra emelkedett. Húszévesen a rehovoti Központi Zsinagógába invitálják, majd az újonnan avatott Jeruzsálemi Nagytemplom főkántora lett. Öt esztendővel később Johannesburgot hódítja meg. A következő állomás az Egyesült Államok egyik legtekintélyesebb és legnagyobb közössége: a Borough Parkban lévő Bét-Él Zsinagóga. Itt mintegy tíz esztendőn keresztül imádkozik elő. Moshe Koussewitzky, minden idők egyik legnagyobb kántorának pulpitusát öröklő. Nincs a fejlett világnak olyan országa, ahol zsinagógában vagy koncertteremben nem mutatta volna be egyedülálló művészetét. Csodálatos tenorja, hangjának fénye, az előadott mű pontos zenei értelmezése, koronáris hangjainak fensége, mindig lenyűgözte, lenyűgözi hallgatóit.

Tizenhat esztendővel ezelőtt a Haim Wiener vezette The American Society For Advancement of Cantorial Art küldöttsége Budapesten vendégszerepelt. A kántor delegáció tagja volt az azóta már elhunyt Gigli-növendék: Louis Danto; a népszerű amerikai rádió- és televíziósztár, a briliáns hangú Los Angeles-i cházán: Pinchász Rabinovitz. Eljött a magyar fővárosba az „aranyhangú”

montreali David Bagley; a *CÁHÁL* bársonybariton hangú főkántora Ári Braun és Moshe Stern.

A magyarországi koncertsorozatok egyikére meghívtam az akkori államelnököt, a parlament elnökét, a miniszterelnököt, a kormány tagjait, parlamenti képviselőket, a diplomáciai testületek reprezentánsait, az egyházak püspökeit, a Tudományos Akadémia elnökét, a szellemi élet kiválóságait. A díszvendégeken kívül mintegy ötezen hallgattuk a kántorművészet nagyjait, akik a zene, a *cházánut* erejével eltérő gondolkodású emberekkel ismertették és szerettették meg a zsidó lelkületet.

Nagyfuvaros utcai zsinagóga: Tóth Emil, Neumark Zoltán, Moshe Stern, Weisz Ferenc, Zucker Immánuel és Klein Ervin

Amikor Moshe énekelt, megremegtek a falak s a lelkek. Amikor a kálói rebbe dalát, a „Szól a kakas már”-t adta elő, szem nem maradt szárazon. Felejthetetlen, életre szóló emlék volt. Néhány nappal ezelőtt a Nagyfuvárosban adott emlékkoncertjét a Magyar Televízió is rögzítette, sőt már láthattuk az „Utódok reménysége” című műsorban.

Az idén hetvenedik születésnapját ünneplő énekest a legtekintélyesebb zenetörténész, Akiva Zimmerman szavaival s méltatásával köszöntjük: „Moshe Stern a világ zeneszerető közvéleményének népszerű személyisége. Megérdemelten, mert ő minden idők egyik legnagyobb kántora.”

Chámát T'verjá¹³⁹

Chámát T'verjá mintegy mérföldnyi távolságra található a Kineret tó melletti települések leghíresebbjétől T'verjától, ismertebb nevén Tibériástól. Méltán jogos lehet az a feltételezés, hogy már a polgári időszámítás szerinti I. században Chámát városában – a város nevét egyébként Józua könyve már említi¹⁴⁰ – működött zsinagóga, és archeológiai bizonyítékok állnak rendelkezésünkre, hogy a VII. században zsidó templom volt e helyen. Jelenleg a város centrumában két zsinagóga maradványai tanúskodnak a letűnt korról. Az egyiket „visszatemették”, s talán eljön majd az idő, amikor az archeológiai kutatások – a régészeti társtudományok bevonásával – rekonstruálhatják az egykori épületet.

A másik, a mai napig megtekinthető azonban az a feltételezhetően a III. századból származó templom, amelyet „Severus zsinagóga” néven ismer az irodalom.

A zsinagógában háromnyelvű felirattöredékek emlékeztetnek az „aranykorra”, amikor Galileában a legnagyobb mesterek tanítottak, s amelynek atmoszférájában kodifikálták a Misnát.

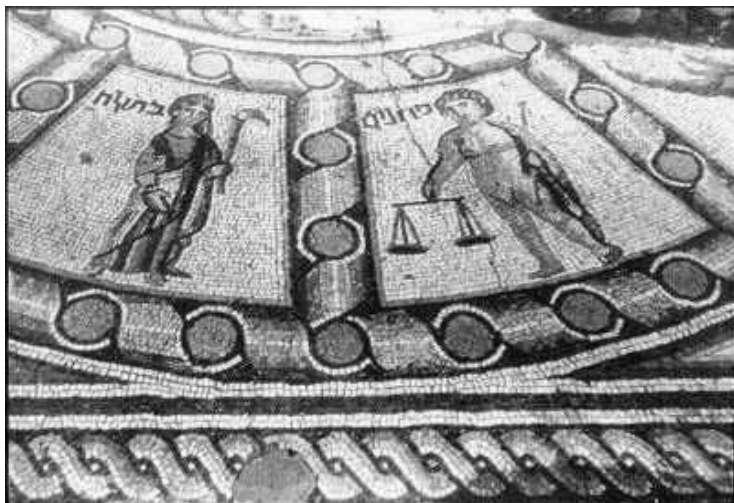
a. Görög nyelvemlékek: a donátorok nevei.

b. Arameus nyelvemlékek: áldáskérés.

¹³⁹ Elhangzott Debrecen és határon túli testvérhitközségei „Te érted” elnevezésű VII. Nemzetközi Tanácskozásán, Debrecenben, 2005. május 27-én.

¹⁴⁰ Józua XIII,5.

c. Héber nyelvemlékek: zodiákus képek feletti szövegek, valamint az évszakok elnevezései.

A Mérleg és a Szűz csillagkép

T'verja, amely az ókor első századainak egyik szellemi központja volt, szomszédságában található a ma már nem önálló közigazgatási egységben működő Chámát település. A szó etimológiájából eredően valószínűleg itt forrásvizek, hévizek buzogtak. Logikusan következtethető, hogy az ilyen jellegű helyeken megpezszdül az élet, szinte a semmiből kinőnek a házak, és létrejön a szó legszorosabb értelmében az agglomeráció. Az egykori chámáti zsidó közösség létének ékes bizonyítéka, hogy ma is megtekinthető – rekonstruált formában – az egykori rituális fürdő, a mikve. A Severus zsinagóga 286–337

között működhetett. Ez a korszak IV. *Gámliel* pátriárka korának utolsó periódusa, egyes feltételezések szerint *Júda Hánászi* korához köthető. Elfogadott művészettörténeti tanulmányok által alátámasztott tény, hogy a zsinagógákban bővelkedő Galilea és a hatalmas történelmi múlttal rendelkező Golán fennsíkjának legmeghatározóbb és legattraktívabb épülete volt a még romjaiban is komoly esztétikai élményt sugárzó chámáti zsinagóga.

Az „ősz” évszakának jelképe

Az épület maga strukturálisan megmaradt ugyan, azonban a zsinagóga korai időszakában megkonstruált főbejárata, a központi portál az enyészetté lett. Három később épített kapun juthatunk a zsinagóga belső terébe, pontosabban az előtérbe, ahol a bimá (a Tóra-olvasó asz-

tal) állhatott és a zsinagóga jelleget egyértelműen kidom-
borító áron hákodes, azaz a frigyszekrény.

A zsinagóga belső terének minden kétséget kizáró-
an legattraktívabb része az a padlózati mozaikrendszer,
melyet méltán tekinthetünk nemcsak a Szentföld, hanem
a közel-keleti szakrális építészet egyik legszebbjének.

A mozaikpadlózat első szerkezeti egységében,
amely maga egy téglány alakú geometriai forma, két
oroszlán néz reánk. Az oroszlán mint bibliai szimbólum
ugyancsak közismert, de az internacionális művészettör-
ténethen is korszakokon túlmutató és sokszínű jelentéssel
bíró attribútum. Az oroszlánok mellett rajzolódnak ki a
szöveggé összeolvadó görög betűk, amelyek e korszak
históriájának informatív tájékozási pontjai.

Nyolc személy neve említettik meg, közöttük
Severusé. A történettudomány hipotetikus álláspontja
szerint Severus nem volt zsidó, hanem egy felszabadított
rabszolga, majd jó sorba került adományozó volt, aki e
cselekedetével nemcsak korának kiemelkedő szponzorai
közé sorolható, hanem olyan személyiségnek is tekinthe-
tő, akinek neve mintegy 1700 esztendő távlatából is
fennmaradt. A zsinagóga építetői közül többnek ismert
még a neve, azonban érdemes megjegyezni, hogy sehol
nincs megemlítve, hogy a különböző donátorok milyen
nagyságrendű összeggel járultak hozzá az épület létreho-
zásához. Az adományozók közül hadd emeljük ki – a
szintén görög nyelven megörökített – Maximus, Passifas,
Abudymos, Kalynikos vagy Jortasis nevét. A nevekből

ítélve az adományozók között nem volt zsidó, s a zsinagóga építését elősegítő adományozók, mint láthatjuk, vagy görög vagy latin nevet viseltek. Ezek a filológiai tények juttatták Lea Roth-Garsont, a korszak kiváló szaktekintélyét arra a következtetésre, hogy a zsinagóga építetői nem Izrael házából származtak.

Két felirat különösen megragadja a kutató érdeklődését. „Julus a vezető fejezte be a munkálatokat.” Julus neve ismert a korabeli forrásokból. Többek között említést nyer a Chámát településtől légvonalban nem olyan távollévő Nááran zsinagógájának feliratai között is. A második görög nyelvű idézet a következőképpen szól: „Severus, aki előkelő és nemes családok házában nevelkedett (Nesziim) építette ezt a templomot, és részesüljön sok-sok áldásban.” Hadd idézzük e helyen a korábban már citált Roth-Garson mondatait, aki a következőképpen fogalmaz: „Severus feltehetőleg nem zsidó rabszolga lehetett korábban, aki a Tibériásban székelő *Szánhedrin* vezetőinek házában nevelkedhetett. Ennek tulajdonítható neveltetése és a zsidóság iránti elkötelezett pozitív életérzete és hozzáállása. A későbbiek során ennek tudható be, hogy a zsinagóga egyik főtámogatója, és az újjáépítési kísérletek főinspirátorának számíthatott.”

Az előbb említett adoráló szöveget egy arameus nyelvű textus zárja le melynek magyar fordítása a következő:

Az arameus nyelvű áldás

„Legyen áldás mindazokon, akik a közösség ügyeivel foglalkoznak, ezen a szent helyen, és a közösség gondjait szívükre veszik az elkövetkezendő időben is. Legyen valamennyiük osztályrésze a béke, és a béke adassék meg számomra is.”

ZODIÁKUS KÉPEK

A chámáti zsinagóga mozaikrendszerében a középső panel négy sarkán a négy évszak (*tekufá*) héber nyelvű betűi rajzolódnak ki, s a szöveg alatt egy-egy női alak szimbolizálja az év adott egységét. A négyzetekkel sarkosított koncentrikus kép közepén büszkén tartja maga elé triumfálásának szimbólumjegyeit Hélios, a Napisten. Az igencsak erőteljes bizánci hatást mutató kompozíció egyáltalán nem ismeretlen a térségben, hiszen ilyen jellegű képi megformálást láthatunk a polgári időszámítás első századaiban épült galileai zsinagógák egy részében. Például: Bét Alfán, Náárámban vagy Ciporiban. Külön tanulmányt érdemelne, hogy a figurális ábrázolás egyáltalán hogyan kerülhetett az ókori zsinagógák sok-sok artisztikumot felvonultatott kelléktárába, s nem utolsósorban a legadekvátabb kérdés, hogy engedhették meg

több mint másfél évezreddel ezelőtt – nyilván már akkor is az asszimiláció felé kacsintgató eleink – a figurális ábrázolást.

Héliosz profilban ábrázolt figuráját tizenkét egység öleli, a zodiákus, tehát a csillagkép közismert és internacionális motívumaival. Ami különleges érdekességre tarthat számot, hogy az ismert zodiákus jelek (mint például mérleg, szűz, bak, ikrek stb.) fölött e fogalmak héber nyelvű megfelelője – illetve kvadrát betűkkel – mozaikdarabokból felépülő héber nyelvű elnevezés teszi egyértelművé az építető célját, neveltetését, világlátását.

Héliosz

A harmadik szerkezeti egységben a Bét Alfa-i zsinagógából jól ismert klasszikus szentírás motívumok

fordulnak elő. Tehát a frigyszekrény, a hétágú menóra, sófár, luláv, etrog és máchtá. *Cvi Ilán*, a XX. századi izraeli archeológia kiemelkedő személyisége talmudi forrásokra hivatkozik, amikor azt írja: „Nem kizárt annak a valószínűsége, hogy az ókor századaiban számos zsinagóga működött e térségben is, különösen T’verján és Chámáton, s Chámát-T’verjá zsinagógája építészettörténeti, kultúrtörténeti művelődéstörténeti, filológiai és vallási szempontból egyik legfontosabb és legkarakterisztikusabb emlékünkné.”¹⁴¹

¹⁴¹ FELHASZNÁLT IRODALOM

Ancient Synagogues in Israel. Third-Seventh Century C.E. Proceedings of Symposium, University of Haifa, May 1987, ed. Rachel Hachlili, Oxford: B.A.R., 1989.

Die Architektur der Synagoge. ed. Hans-Peter Schwarz, Stuttgart: Klett-Cotta, 1988.

Synagogues Without Jews = Rivka and Ben-Zion Dorfman, *Synagogues Without Jews and the Communities that Built and Used Them*, Philadelphia. The Jewish Publication Society, 2000.

The Synagogue: Studies in Origins = *The Synagogue: Studies in Origins. Archaeology and Architecture*, ed. Joseph Gutmann, New York, 1975.

יונה אבי: רצפות פסיפס בבתי כנסת ובכנסיות נוצריות בארץ ישראל ידיעות, תמוז תרצ"ד עמ' 9-15, תל אביב
שובה, מ' "בית הכנסת בקיסריה ובכתובותיו", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו יורק, תש"י, עמ' תלג-תנ.

דותן, מ.בתי כנסת בחמת טבריה, קדמוניות א', תשכ"ט, עמוד 116-123

צבי אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, ירושלים, 1992

אבי-יונה, מ. "הארכיטקטורה של בתי-הכנסת הקדומים בארץ ישראל ובתפוצות"

האמנות היהודית / בעריכת ב' נרקיס, רמת גן 1974, עמ' 55-69

<http://www.rabbi.hu/resp/soner-hamat2005.htm>

Képeslapok Erecből¹⁴²

Zsidó olimpia, avagy a 17. Maccabi Játékok Izraelben

Ebben az évben öt kontinens 55 országából mintegy 6000 résztvevő érkezik Izraelbe, a Maccabiadára, azaz a zsidó sportolók olimpiájára, hogy 33 sportágban mérjék össze erejüket. A négyévenként megrendezésre kerülő sportesemény ünnepélyes megnyitóját 2005. július 11-én tartják a Ramat Gan-i stadionban. A többezres sportolói karneválnak nagyon sok magyarországi résztvevője is lesz. Magyarország képviselői 1989 óta részesei e világjátéknak, amely a nemzetközi versenyek között is kiemelkedő helyet tölt be.

A Maccabiada gondolata – az 1912-es stockholmi olimpia hatására – egy 15 éves zsidó fiatalember, *Joszéf Jekutiéli* agyából pattant ki, aki Oroszországban született és 12 éves korában alijázott Erecbe. Szinte megszállottan kezdett hozzá a szervezéshez, és húsz esztendő fáradhatatlan munkája eredményeképpen, 1932-ben, *Erec Jiszáélben* megnyílt az első zsidó olimpia. A megnyitó éve pontosan a Bar Kochba-szabadságharc 1800. évfordulójára esett. Ekkor 18 országból 390 sportoló versenyzett, közöttük Szíria és Egyiptom zsidó sportolói is. Azóta minden negyedik évben, mindig a nagy olimpiát követő évben Izraelben tartják a játékokat. Az új izraeli repülőtéren (Ben

¹⁴² In: Emberbarát, 2005. július 8.

Gurion International Airport) szinte óránként landolnak a sportolókat szállító gépek. Az átlagosnál is nagyobbak a biztonsági intézkedések. Maga a légikikötő méreteiben és technikai felszereltségében lenyűgöző, vetekszik a világ bármely repülőterével. E hatalmas terület szinte minden szegletében reklámok hívják fel a figyelmet a zsidó olimpia közeledtére.

Áriél Sharon Izrael Állam miniszterelnöke nyílt levélben fordult pár nappal ezelőtt a verseny potenciális résztvevőihez és a világ zsidóságához. Felhívta figyelmüket, hogy a zsidó olimpiai játékok egyike azon tényezőknél, melyek összekötik Izrael és a szétszórtság, a gálut zsidóságát. Az ősök földje iránti szeretet és a szabadság iránti elkötelezettség is megnyilvánul e sporteseményen. Megerősíti abbéli hitünket, hogy biztonságban és békében élhessenek testvéreink Izraelben és a világ minden részén.

Az esemény iránti érdeklődők angol, spanyol és héber nyelven percre kész információkat kaphatnak a www.maccabiah17.com honlapon.

Zsinagóga-mozaik a „Gálil fővárosában”, Ciporiban

A mai Izrael területén található, mintegy hetven ókori zsinagóga történetét foglalja össze *Cvi Ilán*, a fiatalon elhunyt kiváló archeológus-régész kitűnő könyve. Lenyűgöző munka, lélegzetelállító teljesítmény.¹⁴³

E sokszínű világból most egyet mutatok be, az 1993-ban rekonstruált és mintegy tíz évvel később az eredeti helyére visszaállított Ciporiban lévő zsinagógát.¹⁴⁴

E kicsi zsidó imaház a maga varázslatos hangulatával betekintést enged egy különleges kor atmoszférájába. Kultúrák találkozási pontja volt ez, ahol tetten érhető az egymást követő, vagy az egymásra rakódó kultúrák színes-beszédes kavalkádja.

Ciporit a Galil fővárosaként tartották számon, amely a Földközi tenger és a Kineret tó között félúton található. A várost a – Talmudon kívül – már Josephus Flavius is említi.¹⁴⁵ Róma és Bizánc fennhatósága alatt zsidó szellemi centrumnak tartották, így a Misna és a Talmud korában nagy rabbik sora tanított e városban, feltételezhetően több zsinagóga, iskola és tanház is volt itt.¹⁴⁶

Ciporiban, a mintegy másfél évezreddel ezelőtt működött zsinagógában, az épület mozaikpadlóján héber, arameus és görög nyelvű szöveg olvasható. Jelenleg több

¹⁴³ Cvi Ilán: *Batei Kneszet Kdumim Beerec Jiszrael* (Jerusalajim, 1992).

¹⁴⁴ <http://www.mehalev.org.il/zipori/txt/synagog.htm>

¹⁴⁵ *Antiquitates Judaicae* 43.38.

¹⁴⁶ Jeruzsálemi Talmud: *Kilájim* 9,4; 32b.

mint húsz felirat került a kutatók görcsöve alá. Magán a padlón hét panel különül el egymástól, az ezeken található figuráció és textus egyaránt felkelti a látogató figyelmét.

A zsinagógában a következő sorrendben helyezkednek el a mozaikpadló paneljei:

1. Két oroszlán.¹⁴⁷

2. A Jeruzsálemi Szentély frontális architektúrája, menóra, etrog, luláv, sófár.¹⁴⁸

3. Áron áldozati állatai a Szentélyben (idézetek és feliratok).¹⁴⁹

4. A színkenyér asztala.¹⁵⁰

5. Zodiákus kép középen Hélioszal, valamint a négy évszak női szimbólumai és héber szavak.¹⁵¹

¹⁴⁷ ליהוה חבת, דמות האדם והחיה באמנות היהודית העתיקה. מתנ"ים, גליון 10, סיון תשנ"ה

E munkában a szerző bemutatja azokat az archeológiai dokumentumokat, az első Szentély korától az i. sz. VIII. századig, amelyeken embereket vagy különböző állattípusokat ábrázoltak. Megvilágítja azokat a módszereket, melyek segítségével elkerülhető volt a „Ne készíts magadnak faragott képet” parancsolatának problematikája.

¹⁴⁸ Levine, Lee I, *The Ancient Synagogue, Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?* (Seattle and London, University of Washington Press, 1998).

¹⁴⁹ A tórai narratívákról és interpretációjáról lásd: <http://www.etzion.org.il/dk/5764/959table.htm>

¹⁵⁰ A színkenyér asztalán 12 cipó készült a legfinomabb búzalisztból, Izrael 12 törzsének megfelelően. Szombaton tették az asztalra két sorban elhelyezve, és ott hagyták a következő szombatig. Amikor elvitték a kenyereket, a papok megették. A színkenyerek jelképes értelmét csak sejteni lehet. Maimúni bevallja „én nem ismerem az asztal célját, amelyen állandóan kenyér volt, és mind a mai napig nem tudtam ennek a parancsnak valamilyen okát megtalálni.” (Mózes öt könyve és a háftárák. Szerk. J. H. Hertz, 303.)

¹⁵¹ אנגלרד, יפה, "על משמעותו של גלגל המזלות ברצפות בתי הכנסת הקדומים בארץ-ישראל", קתדרה, 98 (טבת תשס"א), עמ' 33-48

6. Izsák megkötözése (feláldozása).¹⁵²

7. Az angyalok látogatása Ábrahámnál.¹⁵³

Cipori egyébként az a hely, ahol *Rabbi Jehudá Hánászi* – a zsidó hagyomány szerint – kodifikálta a *Misnát*. Az archeológiai kutatás két vezetője munkájának az „Ígélet és a Megváltás” héber címet adta. Nem véletlenül, hiszen a cipori mozaikok ikonográfiájára jelentős mértékben hatott az adott kor ideológiája és egyre erősödő világszemlélete és a „Templom helyreállításába vetett remény vizuális megjelenítéseként ábrázolták őket”.¹⁵⁴

A III–V. században vagyunk, több száz évvel a második jeruzsálemi Templom pusztulása után. A szentföldi zsinagógák mozaikpadlóin gyakran találunk héber, arameus, görög szövegeket, amelyeken üzenetet vélünk felfedezni. Textusok jelennek meg a korabeli freskókon is.¹⁵⁵ Tipikus példa erre a III. századból származó reprezentatív

- ברלינר (לנדוי), רוחמה, "גלגל המזלות והמניעים המדעיים לשילובו בבתי הכנסת העתיקים - בארץ ישראל", מחקרי יהודה ושומרון, ד (1995), עמ' 179–188

R. Hachlili: *The Zodiac*. In: *Ancient Jewish Art, Representation and Significance*, School of Oriental Research, 228, 1977, 61–77.

¹⁵² A modern héber irodalomban is állandóan visszatérő téma M. I. XXII. fejezete. Lásd: Michael Brown: *Biblical Myth and Contemporary Experience. The Akedah in Modern Jewish Literature*, *Judaism* 31 (New York, 1982).

Schöner A.: *Ákédát Jiichák*. Adalék egy szentírási ,motívum ikonográfiájához. In: *REMÉNY*, Budapest, 2001/3. 79–91. o.

¹⁵³ M.I. könyve XVIII. fejezetének történetei a VI. században épült ravennai San Vitale freskóján is megjelennek.

¹⁵⁴ Grüll Tibor: *A gyökér és az ágak* című könyvében (Savaria University Press, Szombathely, 2005) idézi Bianca Kühnel: *Jewish Art and „Iconoclasm”: The Case of Sepphoris* (Leiden, 2001) megfogalmazott álláspontját.

¹⁵⁵ Weiss, Zeev-Netzer, Ehud: *Promise and Redemption. A Synagogue Mosaic from Sepphoris* (Jerusalem, 1996).

alkotás, a mai Szíria területén található Dura Europos-i zsinagóga, amely falfestményeinek feliratán megjelennek nemcsak a donátorok nevei, hanem más tájékoztató jellegű kortörténelmi információk is.¹⁵⁶

Ákédát Jichák – Cipori

¹⁵⁶ C. H. Kraeling: The Synagogue. The Excavations at Dura Europos, Final Report, 8 pt. 1, 1956.

R. Goodenough: Ancient Symbols in the Greco-Roman Period. (New York, 1958). Az angol és héber nyelvű szakirodalmon kívül, e sorok írójának tollából magyar nyelven is megjelent a témát érintő tanulmány: Schőner A.: Figurális ábrázolás és a zsidó művészet. A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának freskó-sorozata. In: MŰLT ÉS JÖVŐ, Budapest, 1993/1.

A három kapu¹⁵⁷

Jó néhány héttel ezelőtt egy elmosódott fénykép került elélem, és egyik tanítványom arra kért, vajon a képen látható zsinagóga külső oldalfeliratát meg tudnám-e fejteni. Általában a szövegek megfejtése nem egyszerű. Az esetek egy részében a betűk elmosódottak, ilyenkor nagyon nehéz kibetűzni. Boldogult mesterünk megtanított nekünk egy speciális módot, amelyet ő a Vakok Intézetében tanult, hogy nemcsak szemmel lehet látni, hanem tapintással is, és nem utolsósorban – hogy egy kicsit biblikus asszociációra is hivatkozzak – „szívvel” is. A képen szemmel nem érzékelttem annyira ezt a textust, de amikor alkalmam volt e zsinagógát személyesen megnézni, tapintással a bemélyedt szövegeket, a bevéselt betűk formáját kezdtem érezni.

Becsuktam a szemem és látni véltem, hogy melyik betű mit jelent. És amikor biztos voltam már egy betűben, akkor beírtam a komputerembe. Kicsit jobbra, kicsit balra tapintottam. Ez olyan, mintha valaki egy szénakazalban keresne meg egy tűt. Végül is szerencsém volt, mert a modern tudomány egyik csodája a komputer egy különleges programjának segítségével megtudtam, hogy a Szentírásban hol található az az idézetek, ahol az első betű „pé”, a nyolcadik betű „váv”, a kilencedik betű ez és ez...

¹⁵⁷ Elhangzott a szlovákiai Komáromban, az ENSZ Holokauszt/Soá emléknapiján, 2007. január 28-án.

Néhány másodperc után sikerült megfejteni azt, amit az ember tapintással és látással nem, legfeljebb a „szívével” láthat. A következő zsoltáridézet íródott ki a képernyőre:

פתחו לי שערי צדק אבא במ אודה יה.

„Nyissátok nekem ki az ég kapuit, és csak az igazak léphetnek be rajta.”¹⁵⁸

Megrendített ez a nagyon ismert szentírási mondat, s hadd ragadjam ki belőle a *sáár*, azaz a „kapu” szót. Engedelmmükkel néhány „kapu”-ról fogok beszélni.

Az első kapu Rómában található. A magyar köznyelvben a Titus diadalíve nevet viseli. Héberül: *sáár nicahon sel Titus*, azaz Titus diadalkapuja. Van egy speciális kapuforma, egy különleges építészeti remek, amely a győzelmi kapu nevet viseli. Az ilyen diadalkapuk – legyenek Berlinben, Párizsban vagy Rómában – egyeseeknek dicsőséget hoztak, másoknak nagyon sok fájdalmat. Ez a győzelmi kapu nagy diadalt hozott Vespasianusnak, az ókori Róma egyik legdinamikusabbnak tartott császárának, mindenekelőtt azonban fiának, Titusnak, aki a római hadsereg hadvezére volt, s aki Jeruzsálem ostromát irányította időszámítás szerint 70-ben.

A hatalmas fizikai és technikai túlerő következtében, Róma, Vespasianus, illetve Titus elfoglalja egész Jeruzsálemet. Beveszi Jeruzsálem Templomát, a Szentélyt, Jeruzsálem legszentebb helyét, és elrabolhatja onnan a legdrágább szellemi értékeket, mint például a menórát, a zsidóság legősibb szimbólumát és egyéb különlegesen fontos

¹⁵⁸ Zsoltárok CXVIII,19.

bibliai tárgyakat. Ezeket elviszik Rómába. Emberek százazreit, millióit ölik meg a korabeli Júdeában, az egykori zsidó országból pedig csak egy kicsi töredék terület marad. A hadifoglyokat a fővárosba szállítják, a győzelmes hadsereg katonái, fejükön babékoszorúval, vállukon a menórával körülveszik a foglyokat, és átmennek a diadalív alatt, Titus diadalíve alatt. Mindez a polgári időszámítás szerinti 83-ban történik, 13 évvel Jeruzsálem eleste után.

Honnan ismerjük a jeruzsálemi Templom menórájának hiteles formáját? A győztes önmagát és a legyőzöttet egyaránt felvésette Titus diadalívének belső reliefjére. Az egyik legérdekesebb építészeti emlék Rómában. Számunkra az egyik legtragikusabb, mert ez genocídium volt a zsidóságnak, ez volt, a soá, a holokauszt prefigurációja 2000 évvel korábbról. Elpusztult akkor majdnem az egész ókori zsidó nép.

Mikor Rómában jártam, az első utam Titus diadalíve elé vezetett. Egy régi zsidó hagyomány szerint a hitéhez kötődő zsidó ember nem megy át Titus diadalíve alatt. 2000 évvel ezelőtt átvittek bennünket, mi nem megyünk át alatta. Ott álltam Titus diadalíve előtt és medítáltam: Átmenjek alatta?

Hiszen 2000 évvel ezelőtt elpusztítottak bennünket, s ennek „dicsőségére” emelték e diadalkaput. Másrészt azonban pont most kellene átmenni alatta. Megmutatni, hogy Isten népét nem lehet elpusztítani. Hogy azokat az embereket, akiknek a szívében ott lakozik a hit a történelmi kataklizmák, még ha megpróbálják, akkor sem tudják

elpusztítani. Ugyanis van Valaki, aki ezt nem engedi, aki vigyázza az ő népét még akkor is, ha a mi képességeink kevesek, minimálisak, hogy fölérjük az Ő döntéseinek a súlyát. Végül is hű maradtam a tradícióhoz.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kicsiny falukban születtek a szüleim. Édesapám Csengerben, édesanyám a szabadságharcos Esze Tamás falujában, Tarpán. Édesapám egész családját elvitték Auschwitzba, és ott mindenkit meggyilkoltak. Anyám családját is deportálták, ő „szerencsésebb” volt. Az ő családjából „csak” 20 embert gyilkoltak meg Auschwitzban. A tábor felszabadulásának 60. évfordulóján elmentem Auschwitzba. Megláttam azt a bizonyos kaput – és ez a második kapu, amiről beszélek – amelyre ki volt írva, hogy „Arbeit macht frei”. Megérintettem a koncentrációs tábor falát. Láttam a feketén üszkösödő falakat, a krematórium szörnyű száját, láttam azokat a kis csilléket, amelyekbe az embereket beletették elgázosítva, meggyilkolva, és beküldték a kemencébe, ahonnan füstként szálltak fel a magasságokba. Összeszorult a szívem. Belebetegedtem. Amikor ott álltam abban a birkenau-i barakkban, ahol talán apám családjá is állhatott, ott mondtam el a *Kádis* imát.

יתגדל ויתקדש שמה רבא.

„Legyen szent és legyen áldott a Világ Alkotójának neve.”¹⁵⁹

¹⁵⁹ Az ima kialakulásáról magyar nyelven lásd: Szécsi József: Miatyánk és a Kádis. Zsidó-keresztény-izlám vallástudományi füzetek 1. (Keresztényen-Zsidó Társaság, Budapest, 2005).

Kijöttem a koncentrációs táborból...

Másnap visszatértünk oda, de valahogy alig volt erőm bemenni. Magammal vittem a tálitot és a tfilint, s mintegy nyolcvanad magammal a *Sömá Jiszráél Adonáj Elohénu Adonáj echád* – „Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlenegy” mondatot mormoltam, s azt gondoltam: Drága Úristenem ott fent az örökkévalóságban! Mondd meg a hozzátartozóimnak, hogy én most ugyanazon a helyen imádkozom, ahol ők 60 évvel ezelőtt, ugyanazt az imát mondom el ugyanazzal a dallammal, mint ők. Ám abban a pillanatban az unokáim arca villant fel előttem. Ők már Izraelben születtek, és csak héberül beszélnek. Ekkor fellélegeztem, s kicsit megkönnyebbültem.

A harmadik kapu néhány évvel ezelőtt készült el. Németországban, Münchenben avatták fel egy-két hónappal ezelőtt Európa talán legnagyobb zsinagógáját. A Német Szövetségi Köztársaság indíttatva érezte magát, hogy az egykori „Kristallnacht” egyik színhelyén új zsinagógát építsen. Egy véletlen folytán megtudtam, hogy a zsinagóga kapuját egy magyarországi, egy szentendrei mesterember készítette. Mielőtt felavatták volna a zsinagógát, Arthur Schneier rabbi¹⁶⁰, régi barátom hívott fel telefonon. Schneier Ausztriában született, majd az Anschluss elől a 30-as évek végén Magyarországra menekült, és Pesten a Zsidó Gimnáziumban érettségizett. A

¹⁶⁰ Arthur Schneier 1930-ban született, jelenleg a New York-i Park East Synagogue rabbija, a Lelkismeret Alapítvány elnöke, diplomata.

háború után kikerült Amerikába, és ott az egyik leghíresebb rabbi lett. Mikor Amerikából Magyarországra visszakerült a „szent korona”, ő is az amerikai delegáció tagja volt. Izrael volt főabbijával együtt ő avatta újra a müncheni zsinagógát. A zsinagógában a helybeliek egy chupát, esküvői baldachint emeltek, amely alatt a két rabbi állt, kezükben a Tórával, az örök törvénnyel. Az Isten által az ember számára adott elvehetetlen és elidegeníthetetlen törvénnyel. A Tórával léptek be a müncheni zsinagógába, és Schneier úgy érezte, hogy meg kell osztania velem a pillanat varázsát. Jellegzetes angol akcentusával azt mondta:

„Itt állok a müncheni zsinagóga előtt, amelyet több mint hat évtizeddel ezelőtt elpusztítottak, felégettek, felgyújtottak, s most visszaviszem oda a Tórát, mert azt nem lehetett elégetni!”

Embereket meg lehetett semmisíteni. Hatszáz ezret Magyarországról, hatmilliót Európából. De azt a szellemet, amit Isten az embernek adott, amely a kőtáblákra vésetett, amely szent könyveinkben belefoglaltatott, azt sem elégetni, sem elpusztítani nem lehetett, és soha nem is lesz lehetséges.

„Itt találkozik a múlt, a jelen és a jövő”¹⁶¹

Tisá beáv a Siratófalnál

Már tisá beávot megelőző napon érződik a készülődés. Az izraeli élet minden területén fokozatosan gyengül a lüktetés, az állami intézményekben legkésőbb hat-hét óra körül ab-bahagyják a munkát, az üzletek is lassan bezárnak, elnépte-
lenednek az autópályák, szinte megáll az élet. Mindenki *tisá beávra* – mifelénk „*tise baf*”-nak mondták egykor – készül. A modern kori Izrael nemzeti gyásznapja ez, amikor minden zsidó arra emlékezik – lett legyen vallásos vagy világi – hogy majd kétezer évvel ezelőtt elpusztult Jeruzsálem, ugyanakkor az is igaz, hogy az első Szentély pusztulása is *áv* hónap 9-re esett. A böjt légköre áthatja a trópusi hőséget, a levegőben feszültség érzékelhető, a lelkekben szorongás lappang, a televízió és a rádió emlékbeszédek sokaságával hívja fel a figyelmet a történelmi traumára.

Ahogy hétfő este, a szinte néptelen autópályán megyünk fel Jeruzsálembe, elénk villan a közeljövőben felépítendő, az egész várost átszelő, a házak fölött büszkén végighömpölygő magasvasút víziója. Még néhány év, és a fővárosban nemcsak felszíni tömegközlekedés lesz, hanem a világon már több helyen található, a XXI. század csúcstechnikájával készült magasvasút köti össze a különböző városrészeket.

¹⁶¹ Elhangzott 2007. július 25-én, Kefár Szábán, a Magyarul Beszélők Klubjában.

Közeledve a város szívéhez, mintegy varázsütésre minden megváltozik. A korábban még ürességtől kongó utcák felbolydult méhkasozóhoz hasonlítanak. Autó autó hátán, mindenki a Kotel, a Siratófal felé igyekszik. Az odavezető utcákat azonban biztonsági okok miatt mindennütt lezárták. Így gyalogosan indulunk az Óváros felé. A legrövidebb utat választva, az arab piacot, a „suk”-ot szeljük át. Elhaladunk a nappal oly pezsgő életet sugárzó, mostanra már bezárt üzletek között. Egy-egy helyen mégis kivilágított boltok „ingerlik” a Falhoz zárandokoló gyászoló emlékezőket. Innen-onnan még harsogó arab népzene is hallatszik. A fegyelmezett, egy irányba haladó tömeget izraeli katonák és rendőrök irányítják. Fél szavakból értjük egymást... A biztonsági kapun áthaladva elénk tárul a helyszín, amely magához öleli az izraelieket és a világ különböző országaiból erre az alkalomra ideérkező tradíció tisztelő zsidókat. Drámai, döbbenetes látvány, amint a több ezer ember a földön ülve különböző tájszólásban recitálja ugyanazt a szöveget:

„Sírva sír az éjszakában, s könnye arcára hull...”¹⁶²

Emitt egy Marokkóból származó több száz as tömeg mormolja imáját, amott amerikai chászid zárandokok könnyezve imádkoznak. Távolabb egyenruhás katonák fegyelmezetten mondják az *Échá* döbbenetes szavait, éjfélete etióp zsidók fehér imalepelbe burkolózva hajlonganak. Jemeni és perzsa zsidók eltérő dallammal, de ugyanolyan intenzitással tolmácsolják imájukat az

¹⁶² Siralmak I,2.

Egek Urához. Szinte beleremeg a Fal... A Fal, amely beszédesen hallgat... A Fal, mely magába zárja az imádkozók fohászait. Az egész világ fájdalma beégett köveibe... Üzenő cédulák, kvitlik ezrei töltik ki a réseket, s tartják fogva azokat mindaddig, míg egy tisé beávi könnyed szellő a magasba nem röpíti őket.

Egyedi és megismételhetetlen az áhítat. A szavak gyengék ahhoz, hogy érzékeltessék az emberi lélek kavalkádját. Gyász és fájdalom, emlékezés és könnyek... E „kegyelmi” állapotból azonban az erőszakos, illúzióromboló „koldusok” áradata ránt ki. A *cedoke* szent fogalmát megsértve a legmeghittebb pillanatokot is profanizálják. Viselkedésük bántó, arrogáns, s ellenszenvet vált ki. A zsidó világ legszentebb helyére mosolygós arcú fiatalok is érkeznek, megérintik a Siratófalat, helyet szorítanak maguknak a zsúfolásig teli téren, hogy a földön ülve hallgassák rabbijuk tanítását:

„Nézzetek a Kotelre, s nézzetek a szemben lévő izraeli zászlóra, nézzétek a teret körülölelő jesivák sokaságát!

Itt találkozik a múlt, a jelen és a jövő!”

Megváltásunk virágba borulásának kezdete¹⁶³

A régi mondás úgy tartja, a „cseppben benne van a tenger”. Szabadjon e gondolatot kiegészíteni oly módon, hogy a „mozaiktöredékben is benne van maga a kép”, így tehát kis mozaikokat szeretnék feleleveníteni, figyelmükbe ajánlani. Ezekből a mozaikokból kirajzolódik a polgári időszámítás szerint 2008-ban, a zsidó naptár számítása szerint 5768-ban az a kép, ahogy látjuk, látom Izrael Államát.

Nem olyan régen, egy viszonylag fiatal, tragikus sorsú ember az űrbe szállt. Ő volt Izrael első asztronautája. És felülről az űrből, amikor lenézett a nagy sűrűségbe, látott egy zöldellő, hatalmas oázist. Minden zöld volt. Minden virágzott. Megkérdezte az asztronauta társaitól, akik járatosak voltak az űrhajózásban, hogy mi az a „zöld”, az a rikító, világítóan, égetően, melegítően, áldóan a mélységig hatoló zöld szín. És a válasz az volt, ott lent a sűrűben, amit látsz a nagy sivatagban, az a „sziget”, az *Izrael*.

Ha azt mondom szirénahang és egy perc néma felállás, emlékezés a holokausztra, emlékezés az elmúlt

¹⁶³ Elhangzott az OR-ZSE dísztermében, a „Homage á Israel” elnevezésű, Izrael Állam megalakulása 60. évfordulójának tiszteletére rendezett konferencián, 2008. május 13-án.

évtizedek tragikus hőseire, hősi halottaira, akkor azt mondom: *Izrael*.

Ha örömtüzeket, tűzijátékot látok, azt mondom: *Izrael*.

Hogyha elmész a Jád Vásém Múzeumba, ahol szörnyűségek sokaságát eleveníti fel a modern tudomány, s elhagyva a borzalmak és emlékek e szörnyű világát, abból kilépve kitérülködik eléd a csodálatos színben pompázó Jeruzsálem, igen ez *Izrael*.

Ha a legújabb statisztikai adatokat idézem, hatmillió kilencszázezer lakosa van Izraelnek. Zsidók és arabok. Igen ez *Izrael*.

Tóra-tanulás Bné Bráktól Jeruzsálemig, világi tudományok Jeruzsálemtől Haifáig, a negevi Ben Gurion Egyetemről a Bár Ilán Egyetemig, a Techniontól a Nobel-díjig, mindannyiszor azt mondom, igen ez *Izrael*.

Ha a héber nyelvet hallod a maga zeneiségében, harsány mivoltában, jókedvében, igen ez *Izrael*.

Ha kibucba mész, és látod ezeket a szent lelkületű embereket átszöve a modern kor szellemével és mindennél sok-sok gyermeket, igen ez *Izrael*.

Ha megpillantod a Siratófalat, és érzel valamit a végtelenből, ha megérinted a Kotelt, és úgy érzed, hogy közel van hozzád az Örökkévaló, igen akkor ez *Izrael*.

Amikor repülőgéppel szállsz oda, és a tengeri út után meglátod, hogy autófolyamok áramlanak az autópályákon mindenütt mélyen alattad, igen ez *Izrael*.

Ha önvédelmi háborúkról hallasz, és beszélsz rokonnal, barátal, testvérrel, aki nemcsak a holokauszttól éveit élte át, hanem az elmúlt háborúkat is, azt mondod igen ez *Izrael*.

Mozaiktöredékek csupán?

Te, aki ebbe a közösségbe jársz évtizedek óta, és együtt tanulunk, tanítunk, fohászkodsz itt e helyen, és kiejtetted a szót, ami alig két évtizede ebben az országban még tilos volt, és beszéltél arról, amiről nem volt szabad, s kimondtad azt, amit mindannyian éreztünk, akkor tudtuk, hogy a gondolat közepén ott áll az a fogalom: *Izrael*.

Akkor csak suttogva szóltunk Róla, csak lelkünk mélyén pezsgett a szó, amikor még gondolkodni is tilos volt, igen, az volt *Izrael*.

Amikor kimondtad azt, amit mindannyian éreztünk, akkor tudtuk, hogy a gondolat közepén ott áll a fogalom: *Izrael*.

Amikor imádkozunk, és imádságunk nyelvén visszanyúlunk a múltba, azt mondjuk, igen ez *Izrael*.

Amikor látjuk a fejlődést és a feszültséget, a terrorcselekményeket és a másik oldalon az örömet a szombati áhítat lélekandalító magányában, amikor látjuk izraeli testvéreinket, a mieinket, ahogy küzdenek a jelenért, a holnapért, mindannyiunkért, azt mondjuk, igen ez *Izrael*.

Mozaiktöredékek csupán?

Amikor látod a mosolygós tekintetet és a fáradt redőzött homlokot, amikor látod az örömet és látod a mindennapok gondját, azt mondd, igen, ez *Izrael*.

Amikor azt mondd, hogy Közel-Kelet és demokrácia, mondhatnók a Közel-Kelet egyetlen demokráciája, akkor azt mondd: *Izrael*.

Alig egy emberöltővel ezelőtt még titokban hallgattad az izraeli rádió, a *Kol Jiszrael* magyar nyelvű adását.

Manapság nézed az interneten az izraeli televíziókat, s lassan nem is csodálkozol: immáron harmadszor e rövid néhány év vagy évtized alatt a *Maccabi Tel-Aviv* kosárlabdacsapata megmérkőzik Európa legjobb klubcsapataival, és szinte hihetetlen módon dobogós helyet vív ki magának, akkor igen, azt mondd, ez is *Izrael*.

Amikor látsz elesett embert, és látod a megértő tekintetet, amikor nem ismered azt a szót, hogy kiközösítés, hanem azt ismered, hogy befogadás, amikor azt hallod, hogy szeretet és azt hallod, hogy tolerancia és elfogadod, akkor, igen, ez *Izrael*.

Mozaiktöredékek csupán?

Amikor azt látod, hogy kinyitják a kapukat, és azt mondják, hogy „jőjjetek csak nyitva lesz a ház”, akkor igen, ez *Izrael*.

Amikor hívnak, és amikor jössz, amikor látogatásra mérsz, amikor imával fohászkodsz, igen, ez *Izrael*.

Amikor látjuk a fejlődést és a feszültséget, a terrorcselekményeket, a másik oldalon az örömet. Amikor lát-

juk izraeli testvéreinket, a mieinket, ahogy küzdenek a jelenért a holnapért, mindannyiunkért, igen ez *Izrael*.

Amikor e napon is a sivatagban őrt áll a fiam, s vigyázza a határokat, igen, ez is *Izrael*.

Amikor látod a mosolygós tekintetet és a fáradt redőzött homlokot, amikor látod az örömet és látod a mindennapok reményét, igen, ez *Izrael*.

Amikor imáinkban ott jártunk, és amikor először le-tettük oda a lábunkat, s lelkünk az ősök szellemét idézte, valami olyasmit éreztünk, ami egyedi és megismételhetetlen, igen ez *Izrael*. Hogy Magyarországon, szülőföldeden élsz, a te jogod és lehetőséged becsületesen élni, dolgozni itt e honban. Imáidban vagy tetteidben azonban ott van *Izrael*. A lehetőség, amely mindannyiunk számára adatott. A visszatérés, a hazatérés. Mozaiktöredékek csupán?

Jom Háácmaut napján, a függetlenség 60. évfordulóján, itt e közösségben is tanulunk, tanítunk, A mozaikok csillogó, néha megkopott színekben villódzó, de néha töredezett összhatása a jelen valóságát és a jövőt körvonalazó összképét sejteti.

Igen, ez is *Izrael*!

A konferenciánk egy piciny fénysugár csupán, amely azonban beolvad az emlékezőpontok sorába. Mi, kutatók, így köszöntjük az újkori történelem legnagyobb csodáját, a főnix porából föltámadt ős-új országot: „Megváltásunk virágba borulásának kezdetét.”

Adalékok a Kotel, a Siratófal ikonográfiájához¹⁶⁴

Az OR-ZSE zsinagógájának jelenleg hatvankettő – Szalai Vera által készített – mozaikablaka van. Amikor négy évvel ezelőtt a zsinagóga élére új vallási vezetés került, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a falakon elhelyezett mácévák¹⁶⁵, márványtáblák mellett mozaikablakokkal színesítse a templomi belső atmoszférát. Így jöttek létre az olyan színes ábrázolások, mint Ábrahám és Sára „sát-ra”, ahol soha nem aludt ki a fény. Avagy az elpusztított soproni zsinagóga egykori órája, melyet – a maga valóságában – a Rabbiképző zsinagógájában helyeztek el, avagy a Tóra-olvasó asztal, rajta a fellapozott tóratekerccsel stb.

כל ימים שהיתה שרה קימת, היה נר דולק מלילי שבת ועד לילי שבת.¹⁶⁶

A kérdés nagyságára való tekintettel egy témát emelnék ki, azt az ablakot, melyen a Kotel, avagy a Siratófal található, s ennek az elemzésére szorítkozunk.

A mozaikablakok ábrázolásainak vannak előzményei, prefigurációi. Amikor megszűnt a lágymányosi, a

¹⁶⁴ Elhangzott 2007. november 6-án „A Magyar Tudomány Ünnepe 2007” rendezvénysorozat „Zsidó művészet, zsidó művészek...” című konferenciáján az OR-ZSE dísztermében.

¹⁶⁵ מצבה – mácévá. Kőből vagy fából készült lap vagy emlékmű. Temetőben vagy másutt emlékeztetőül használják. A kifejezés első alkalommal M.I. XXXV,20. mondatában fordul elő, amikor Jákob felesége emlékére „sírkövet” állít.

¹⁶⁶ Midrás Rabba: Hájé Szará, 60–61.

Bocskai úti zsinagóga¹⁶⁷, idekerültek annak színes mozaikablakai, azonban mára már mindössze kettő maradt meg, ezeket üveg alatt tárlóban őrizzük a Lőw-teremben. Az egyik *Jehuda*, a másik *Zebulon* törzsének szimbóluma.

Sára sátra az OR-ZSE zsinagógájában

יְהוּדָה אֶתְּךָ יִדְוֹךְ אַחֶיךָ.

„Jehuda, téged dicsőítenek testvéreid...”¹⁶⁸

Vajon miért olyan fontos a zsidóság számára a Kotel, a Siratófal, Nyugati Fal?

¹⁶⁷ A Bocskai (akkor: Lenke) úti zsinagógát 1936-ban építették. Az épületet 1966-ban eladták; ma a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) Természettudományi Stúdiója működik falai között. A zsinagóga történetéről így ír a krónikás: „Benoschofsky Imre (1903–1970), az önálló budai hitközség utolsó rabbijának programja szerint megfestett, zsidó szimbólumsort felvolutató templomablakok megmentett táblái a Rabbiszeminárium templomába kerültek.” In: Barcza Tibor: A főváros adta, az állam elvette. Múlt és Jövő, 2001/4.

¹⁶⁸ M.I. XLIX, 8.

Jehuda törzsének szimbóluma

A Siratófal 1967 előtt Jordán fennhatóság alatt állt, s így ez alatt a 19 év alatt zsidók nem mehettek oda imádkozni. Ezt a tizenkilenc évet kivéve azonban, a Szentély pusztulása óta, a zsidóság számára mindig az imádság központi helye volt. Így hosszú évszázadokon keresztül látogatták e kegyhelyet, s volt idő, amikor nemcsak üzenőcédulákat helyeztek el a kövek közti résekben, hanem magára a Falat alkotó kövekre írták fel vagy nevéket, vagy kívánságaikat. Az egyik ilyen *Efráim Mose Lilien* grafikusművész volt, aki egyik kompozícióján ezt ábrázolta is.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Efráim Mose Lilien (1874 Drohobycz – 1925 Badenweiler). A Patai József szerkesztette Magyar Zsidó Almanachban, 1911-ben (p. 45.) a kortárs Pathai Edit így ír: „A mai zsidó művészek közül kétségkívül Lilien a legnépszerűbb. Szinte hihetetlenül rövid idő alatt tette meg az utat, mely a

Zebulon törzsének szimbóluma

זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על צידון.
„Zebulon a tenger partján lakik és a hajók kikötője
lesz, és oldala Cidon mellett van.”¹⁷⁰

A Siratófal a második Jeruzsálemi Szentélyhez köthető. I. sz. 70-ben Vespasianus római császár, hadvezér fiával: Titusszal elpusztíttatja, felégetteti, megsemmisítetteti

gettótól a világhírig vezet. Az összes zsidó művész közül ő férközött legközelebb a zsidó közönséghez. (...) Lilien művészetének szimbolikus tartalma, amelynek vonatkozásai gyakran évszázados tradíciókat érintenek, mindenekelőtt megfogja és megállítja a zsidó szemlélet. Ehhez járul, hogy Lilien minden lapjáról a zsidóságnak meleg szeretete szól és nagy együttérzés a zsidó nép minden örömeivel és fájdalmával. Midőn a cionizmus fellép, mindjárt szolgálatába szegődik, ő rajzolja meg a cionista kongresszus emléktábláját és gyönyörű lapokat szentel a kisenevi pogrom mártírjainak. (...) Jól ismeri a héber nyelvet, egyik rajzán héberül van odaírva: „Az én népemnek szentelem” egy másikon szintén héberül írja alá nevét, hozzátéve: „Cion hűséges fiai közül.”

¹⁷⁰ M.I. XLIX,13.

az ókori zsidóság szellemi központját, szívét, Jeruzsálemet. Akkor kezdődik a második nagy diaszpóra, amely 1948-ig, a modern Izrael Állam megalakulásáig, kikiáltásáig ilyen formában tart. Természetesen diaszpóra ma is van, de már van zsidó állam is. A második Jeruzsálemi Szentélyt átépíttetője, Heródes, jelentős mértékben átalakítja, megerősíti, s létrehozza e mai napig álló támfalat, hiszen a Siratófal nem közvetlenül a Templom fala, hanem egy támasztó fal volt. Miután a Szentek Szentélye volt a Jeruzsálemi Templom legfontosabb része, ezért különösen nagy a fontossága, szentsége van a Nyugati Falnak.¹⁷¹

Honnan is ered a Siratófal elnevezés?

A muzulmán kultúrkör nagyon jó kapcsolatot tartott fenn hosszú-hosszú ideig a zsidósággal. Egymás kultúráját tiszteletben tartva éltek egymás mellett zsidók és muzulmánok. Ez a különböző művészeti ágakban, irodalomban, képzőművészetben, építészetben is megmutatkozott. A muzulmán, az arab gondolkodásmód két olyan fogalmat adott az egyetemes zsidó kultúrának, amely akkor talán kicsit kakofemisztikus volt, később azonban eufemisztikussá vált. Arab nyelven a zsidókat *اهل الكتاب* hívták, azaz degradálva azt mondták, ők a könyv népe¹⁷². Ezt a jelzőt

¹⁷¹ וביתר פירוט ובירור בתוספתא (ברכות ג,ז): ¹⁷¹

היה עומד בחוצה לארץ, יכווין את לבו כנגד ארץ ישראל. .. היה עומד בארץ ישראל, יכווין את לבו כנגד ירושלים. .. העומדים בירושלים מתפללין כנגד בית המקדש. העומדין במקדש יכוונו את ליבן כנגד בית קדשי הקדשים. .. ונמצאו כל ישראל מתפללין אל מקום אחד... יצחק ספיר, כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי כנסת הקדומים, "טללי אורות" ד', תשנ"ג מכללת אורות ישראל, אלקנה

¹⁷² Mohamed használja először e fogalmat a Koránban a zsidókra, keresztényekre és a szabeusokra (Korán 2. szúra 62. ája).

mi valóban felvállaltuk, s mindig is a könyv népe maradunk. A כותל הדמעות vagy כותל הבכי azaz a könnyek, a sírás fala¹⁷³ vagy a Siratófal kifejezés is az arab kultúrkörből származik. Látták ugyanis, ahogyan a zsidók, esetleg öreg, talán beteg zsidók odazarándokolnak, hogy ott imádkozzanak, elsírják a bánatukat. Azt az embert – legyen az zsidó vagy nem zsidó, aki kötődik Jeruzsálemhez –, aki odamegy a Kotelhez, valami különleges, megfoghatatlan, magasztos érzés keríti hatalmába. Amikor valaki először látja meg a Siratófalat, aki először ér hozzá, azt megérinti az örökkévalóság. Nem véletlenül.

A Kotel ábrázolása az OR-ZSE zsinagógájában

Ennek a gondolatnak az irodalmi hagyatékából néhányat kiemelek. Kezdjük a tiszta forrással, mely a talmudi kort

¹⁷³ حائط المبكى، הא"ט אלמקבא

lezáró időszak, az ún. posztaltmudi kor terméke. Az első, a *S'mot Rabba*, tehát Mózes II. könyvéhez kötődő exegetikai munka, melyben az alábbi szöveg található:

עף על פי שהוא חרב

הרי הוא בקדושתו

איננו זו משם... האלוהים

לעולם אין השכינה זזה מן הכותל המערבי.¹⁷⁴

„Annak ellenére, hogy elpusztult (a Jeruzsálemi Szentély), megmaradt a szentsége, mert a Mindenható nem mozdul el onnan.

Az isteni glória, a »jelenlét« soha nem távozott el a Siratófaltól.”

Ezért is olyan fontos ez a zsidóság számára.

A következő idézet a *Bámidbár Rabbaban*, Mózes IV. könyvéhez írt midrás-gyűjteményben található:

כותל מערבי של בית המקדש אינו חרב לעולם. למה?

שהשכינה במערב.¹⁷⁵

„A Jeruzsálemi Templom nyugati fala sohasem pusztult el.

Miért? Mert mindig ott van az isteni glória.”

Néhány száz évig nincs említés a Nyugati Falról, ezzel szemben a mai Franciaország területén a 330 körül élt utazó (a szakirodalomban a „Bordói utazó” néven említik) latinul írt könyvében, mely az *Itinerarium Burdigalense*¹⁷⁶ címet viseli, a következőket írja le.

¹⁷⁴ *S'mot Rabba*: 2.2.

¹⁷⁵ *Bámidbar Rabba*: 11.2.

¹⁷⁶ Laurie Douglass: A New Look at the *Itinerarium Burdigalense*. In: *Journal of Early Christian Studies* 4.3, 1996. Az eredeti szöveg angol fordítása:

„Hadrianusnak két monumentális emlékköve van, és nem messze ezektől az emlékművektől egy bevájt kő helyezkedik el, ahová minden évben odamennek a zsidók, és olajat töltenek bele. Történelmi tragédiájukat siratják. Megszaggatják ruhájukat, majd távoznak.”¹⁷⁷

Tudelai Benjámin rabbi, korának legismertebb utazója 1160-ban – Marco Polo előtt 100 esztendővel – már bejárta majdnem az egész ismert világot. Tizenhárom évig utazott, eljutott Indiába, Afrikába, Ázsiába, így a Szentföldre is. Útleírásában a következőket írja:

„A Nyugati fal a Szentély legszentebb fala volt, s ezt a falat az Irgalom kapujának nevezték, és odajönnek a zsidók, hogy segítségért imádkozzanak.”¹⁷⁸

Egy kevésbé ismert utazó, *rabbi Jichák Hilo*, a XIV. század közepén járt Jeruzsálemben, kinek csak a „Jeruzsálem ösvényei” című munkája maradt meg, szintén az „Irgalom kapuja” kifejezést használja.

Az Olaszországból származó *Háráv Ovádjá Bartenura* (Bertinoro), a *Misna* egyik legismertebb kommentátora. Bartenura 1488-ban jutott el Jeruzsálem-

An itinerary from Bordeaux to Jerusalem, and from Heraclea (Eregli) through Aulon (Valona), and through the city of Rome to Milan. A fent idézett latin textus az eredeti írás 591. egységében áll. Az Itinerarium Hierosolymitanum néven is ismert írás ismeretlen szerzője Burdigalaba való. Ez a város ma: Bordeaux. Útleírásában többek között itáliai, konstantinápolyi, kisázsiai, szíriai, és jeruzsálemi élményeit írja le. Hazafelé Macedóniát, Milánót és Rómát érinti.

¹⁷⁷ A témára vonatkozó citátumokat összegyűjtötte és interpretálta: Dr Zeev Vilnai: HaKotel hamaaravi bamesoret Jiszráél. In: Mahanajim, 1967. 26. évf.

¹⁷⁸ ספר המסעות של בנימין מטודלה, נערך והובא לדפוס על ידי מירה מאיר, ספרית פועלים, תל אביב, 1984

be¹⁷⁹ és látta, hogy zsidók sokasága megy a Nyugati Falhoz, és ott elsírják bánatukat. Ettől az időponttól, illetve 1517-től, az ottomán uralom kezdetétől a mai napig egyre nagyobb irodalma van a Nyugati Falnak.

*Háráv Kook*¹⁸⁰ főrabbi a következőket mondta, idézem:

יש אבנים קשות ורגישות כמו לב, ויש לבבות שהם קשים כאבן.

„Vannak olyan kövek, melyek oly érzékenyek, mint az emberi szív, s vannak olyan szívek, melyek olyan kemények, mint a kövek.”

Azokban a kövekben, melyekből a Jeruzsálemi Szentély támfala, a Siratófal épült fel, érző szív lakozik, s akik odazarándokolnak, lelki megnyugvást találnak.

TÉRKÉPEK

A XVI–XVII. századból való előzményeken, melyeken Jeruzsálemet ábrázolták, habár érintőlegesen vagy talán rejtetten (?), ott van a Siratófal is.

A XVI. század közepéről származó alkotás, amely Jeruzsálemet, a szent várost ábrázolja Hollandiából származik. Készítőjét is ismerjük, a kiváló festő, grafikus és térképkészítő: Frans Hogenberg.¹⁸¹ Mindazok a főbb épületek,

¹⁷⁹ Ovadjá ben Ávráháam Bartinora (Bartenura) 1450 körül született Itáliában, és 1515-ben hunyt el Jeruzsálemben. A Misna egyik legismertebb kommentátora. 1488-ban érkezett Jeruzsálembe. Naplót vezetett utazásáról, lásd:

אריאל טואף, ידיעות חדשות על חיי ר' עובדיה מברטנורא באיטליה, פורסם בפעמים, 37, תשמ"ט 1988 עמ' 55-66, חוברת שהוקדשה לתולדות יהודי איטליה

¹⁸⁰ Avraham Jichak Kook (1865–1935). Jaffo, majd Jeruzsálem főrabbi, az Izraeli Főrabbinátus megalapítója, az első askenázi főrabbi. A fenti idézet forrása: Reuben Hecht-Eliyahu Korén: Jerusalem (1974) p. 18.

¹⁸¹ Frans Hogenberg: 1535/Mecheln (Mechelen) – 1590/Köln.

melyek a XVI. századi Jeruzsálem jellegzetes objektumai, pl.: a *Kipát Hászrelától*, a Szikla mecsettől a különböző házakig, tornyokig, nem utolsósorban az ottomán korban felépített városfal, mind-mind megjelennek a térképen.

Frans Hogenberg: A szent város, XVI. sz.

A XIX. századból való térkép jeruzsálemi naiv művész alkotása. A naiv művészet, még ha térképről van is szó, alapvetően különbözik a professzionális művészettől minőségében, a művész mesterségbeli tudásában, azonban kortörténeti értéke kétségkívül igen jelentős. A XIX. század harmadik harmadában készült ez a térkép, melynek középpontjában látható a Kotel, amelyre kicsit naivnak tűnő betűkkel írják fel:

כותל מערבי

Naiv térkép a XIX. századból

Jobb és bal oldalon kirajzolódik a két mecset, amelyek az egykori Jeruzsálemi Szentély helyén álltak. A zsidó hagyomány szerint a világ teremtése ezen a helyen kezdődött, azaz az Örökkévaló ezt a helyet teremtette meg először. Ádám és Éva teremtése is e helyhez kötődik. Jákob, Mózes I. könyvének leírása szerint, mikor elalszik, akkor mondja a klasszikussá nemesedett mondatot:

זה שער השמים

„Mily félelmetes ez a hely, nem más ez, mint az ég kapuja.”¹⁸²

¹⁸² M.I. XXVIII,17.

A zsidó hagyomány szerint ez a *Mória* hegye, ahol az angyalok fel-le jártak azon a bizonyos létrán. De ide kötődik az Izsák feláldozása, megköötözése jelenet is¹⁸³:

קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק ולך לך אל ארץ
המוריה והעלהו שם לעלה.

„Vedd egyetlen fiadat, Izsákot, akit szeretsz és menj el Mória földjére, és áldozd fel őt égő áldozatul....”¹⁸⁴

A muzulmán interpretáció szerint Ábrahám nem Izsákot, hanem *Ismaelt* áldozta volna fel.

הקוראן, מציג את סיפור העקדה בלי להזכיר את שמו של יצחק. פרשני הקוראן ומחבריהם של ספרי הנביאים הרחיבו את הדיון באמונתו של הבר, שהסכים לשמש קרבן ואף גירוש את השטן שבא להכניס ללבו הרהורי עבירה. הצופים, מצד, הוסיפו לסיפור ממד חדש, המדגיש את המשמעות הפסיכולוגית של מות הבר בנפש הוריו. הבר הוא המשכיות או הרחבה פסיכולוגית של ה"אני" האינדיווידואלי, ומותו קשה להוריו אף יותר ממותם שלהם. לכן, הבקשה שנתבקש אברהם לעקוד את בנו, הציבה בפניו מבחן חמור יותר מזה של כבשן האש. ג'לאל א-דין א-רומי, מייסד מסדר הדרווישים של קוניה, כתב בשירותו הגדולה: "הגוף הוא ישמעאל והרוח אברהם, הרוח מתפללת על הגוף את התפילה על המת ('תכביר')".¹⁸⁵

Muzulmán fordítók a következő fordulattal rögzítik Mózes I. könyve XXII. fejezetének 9. mondatát: „And

183: "ל"שתיה" במובן יסוד נאמרו שלושה טעמים

כ:לומר, יסוד לעולם, שממנה הושתת, שנאמר: מציון מכלל יפי אלהים הופיע האבן הזאת היא מציון נברא העולם;

הקב"ה טבעה עד עמקי תהומות, ועשה אותה סניף לארץ, אבינו מצבה האבן הזאת שם יעקב נקראת אבן השתיה, שמשם הוא טבור לפיכך

¹⁸⁴ M.I. XXII,2.

¹⁸⁵ נעמה ברוש-רחל מילשטין, סיפורי התנ"ך בצירוף המוסלמי, ירושלים, 1991

they come to the place which God had told him of (...) and bound (Isaac?) his son, and laid him on the alter upon the wood.”¹⁸⁶

Ezek a XIX. századi térképek nem a mai értelemben vett térképek, hanem egy helyre írnak mindazokat az akkor a zsidóság számára fontosnak vélt jelzés értékű helyeket. Így kerül a metszetre a csodatévő *Rabbi Méir* sírja, mintha közel lenne az is a Kotelhez. Ugyanígy kerültek a próféták sírjai is erre a térképre, melyek Jeruzsálem környékén találhatóak.

XIX. századi térkép

¹⁸⁶ „Notice: Isaac never become the only son to Abraham, but Ishmael was the first son to Abraham for fourteen years.” In: Mhd. Ali Al-Souky, *Dura-Europos Al-Salhih*. (Damascus, 1991) 61. o.

A XIX. század második felében készült immár nem amatőr munka a héber betűkkel és német scriptióval ellátott térkép, amelyet a korabeli kiállító a következőképpen fogalmaz meg:

מפה מצוירת של ארצנו הקדושה ומקומותה הקדושים

„Illusztrált térkép a mi szent országunkról és szent helyeiről.”¹⁸⁷

A középpontban itt is a jeruzsálemi városfal látható, melyre újból fel van írva héber betűkkel: Nyugati Fal. A XIX. század térképművészetében is megjelenik már a Nyugati Fal figurális ábrázolása.

KETUBÁK

A XVII–XVIII. századi illusztrált kéziratos házassági okiratok, a *ketubák* a zsidó művészet integráns részei. A házasságlevelek szövege mixtúra, nagyjából arameus, kisebb részt héber. Különböző változatait ismerjük. Az első ketubákban már feltűnik a klasszikus arameus szöveg, mely a mai napig a ketuba integráns része, központi eleme. A keleti és a nyugati zsidóság ketubájának a szövege nem pontosan egyforma, így például a szefárd ketubákba a házassági feltételeket is beleírták. Az itáliai kéziratos zsidó könyvkultúrának a velencei műhely a legillusztrisabb helye. Velencéből számos XVII. századi kézirat maradt meg.

¹⁸⁷ A Bét házfárim épületében található Jeruzsálemben.

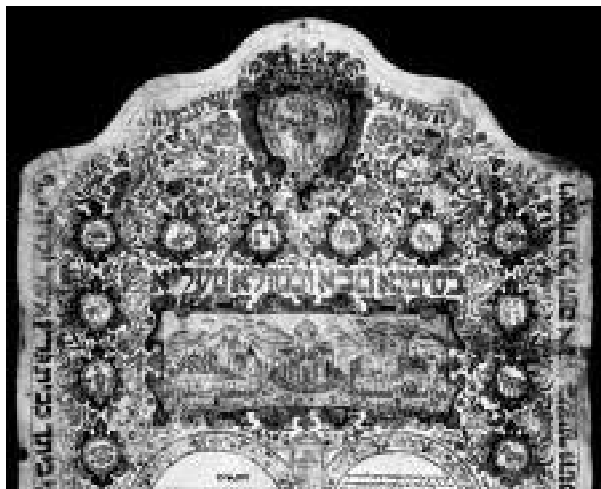

Itália, 1675

1675-ből maradt fenn ez a kézirat, melyet *velencei ketuba* néven ismerünk, és felső részén Jeruzsálem látható. Felmerül a kérdés, hogyan kerül egy házasságlevélre egy Jeruzsálem-illusztráció. Jeruzsálem mindig fájdalomknak, gyászunknak, vágyakozásunknak emlékeztetője, hiszen a szent város elveszett. Annak ellenére, hogy a zsidó hagyományban égi és földi Jeruzsálem van.¹⁸⁸ Az égi Jeruzsálem a megváltás képzetének az egyik attribútumaként jelenik meg. Itt azonban nem erről van szó, hanem arról, ami a 137. zsoltárban található, azaz Jeruzsálem hálánknak, örömünknek is tárgya. Jeruzsálem tehát nemcsak a szomorúság, a gyász, hanem az öröm szimbóluma is. A modern kori Jeruzsálem is magában

¹⁸⁸ מרדכי נאור, ירושלים עיר ועם, ירושלים, 1995

foglalja mindkét fogalmat, hiszen a hívő ember elsírja a Kotelnél bánatát, egészségért fohászkodik, s ha meggyógyul, és örömét akarja kifejezni, akkor is odamegy hálát adni mindezért a Mindenhatónak. Ugyanakkor bár micvákat rendeznek ott, vagy az ifjú pár az esküvője előtt megy el oda imádkozni közös életükért. A Kotelnél minden hívő ember a nap huszonnégy órájában imádkozhat, és elmondhatja nemcsak sirárait, hanem hálaadó zsoltárait is. A mi ketubánkban tehát Jeruzsálem az öröm szimbólumaként jelenik meg, benne a várost körülvevő fallal, hiszen a Siratófal itt nincs feltüntetve, de így is üzenetértékkel bír.

Velence, 1750

1750-ben, szintén Velencében készült ez az illusztrált ketuba. A jobb oldalon látszik a ketuba szövege, bal

oldalon a már fent említett feltételek. A reprezentatív, koloritokban pompázó, medalionokkal ékesített klasszikus architektúra, mintegy virágágyásba foglalja, szinte körül övezi az örömteli eseményt. Középen a Szikla mecset látképe, amely keresztény templomos lovagok misziós tevékenysége eredményeképpen kerül Európába, itt hatalmas sikert aratva. Ettől kezdve a *tisá beáv* napján nem sajátíttatik ki a gyász megnyilvánulásának eszközü, és a 130. zsoltár 5. versére hivatkozva pont az ünnepség központi illusztratív tabutémájává jegecesedett.

FESTÉSZET

Két olyan művet mutatok be, melyek központi témája a Siratófal. Az első W. H. Bartlett¹⁸⁹ „Walks about the City and environs of Jerusalem” című könyvének egyik illusztrációja, amely 1842-ben készült. A Siratófal ábrázolásában ugyanazok az attribútumok találhatók meg, amelyek a XIX. sz. végi fényképeken is láthatók.

A Falnál imádkozó zsidó meghajolva fejét a kőhöz érinti, szinte eggyé válnak, mert hitünk szerint a Kotel az a hely, amely légvonalban a legközelebb van az egykori Szentek Szentéjéhez. Korabeli leírások még arról is beszámolnak, hogy a középkortól kezdve a zsidók felmentek az Olajfák hegyére, mert onnan lehetett a legjobban látni, hogy mi történik a Mória hegyen a szétszórattatás évszázadaiban. A képen látszik a Fal növényzete is, hi-

¹⁸⁹ William Henry Bartlett: 1809 London – 1854 a Szentföldről visszatérően egy hajón, Málta partjainál.

szen a Fal is „élő”. A Fal „könnyezik”, melyben a mai napig utat talál magának a természet adta növényzet különleges atmoszférát teremtve.¹⁹⁰ Lássunk erre egy példát.

ב"תנא דרבי אליהו רבא" (ל') מסופר

שפעם אחת נכנס רבי נתן לבית המקדש ומצאו חרב וכותל אחד עומד .
אמר: מה טיבו של כותל זה? אמר לו אחד: אני אראך. מיד נטל טבעת
אחת ונעצה בכותל ההוא והייתה הטבעת הולכת ובאה עד שראה את
הקב"ה שהוא היה שוחה וזוקף ועומד ומיילל על חורבן בית המקדש
ועל ישראל שגלו.¹⁹¹

¹⁹⁰ Van egy olyan elképzelés, hogy a Fal könnyeket bocsát ki magából, hiszen nemcsak az emberek sírnak, akik ott állnak előtte, hanem a Fal is. Kétségtelen tény, hogy időnként lehet látni, hogy külső nedves folt jelenik meg e hatalmas kövek felületén. E kb. 15 méter magas Fal a föld alatt legalább ugyanilyen mélyre leér.

¹⁹¹ ד"ר יום טוב לוינסקי, מנהגות ליד הכותל המערבי, מהניים ק"ז תשכ"ו

Gustav Bauernfeind¹⁹² festménye 1890-ben készült. Színhatása ugyanolyan, mint ötven évvel korábbi társáé. Itt is a nagy kváderkövek, rajta a burjánzó növényzet, előtte az áhítatosan imádkozó zsidók mintegy visszaadják a hely hangulatát. A művész jól kifejezi azt a kontrasztot, mely egyrészt a háttérben lévő kék ég, az ég felé törekvés, másrészt a mindennapok valósága, az imádkozó, földön ülő, gyászoló emberek ábrázolásában formálódik meg. Ez belső dinamizmust sugall.

Levinszki tanulmánya több népi ihletettségű ággádát idéz, amely a Fal könnyeit írja le.

¹⁹² Gustav Bauernfeind: 1848 Sulz (Németország) – 1904 Jeruzsálem.

GRAFIKÁK, KISGRAFIKÁK¹⁹³

A következőkben az úgynevezett mizrach-táblák¹⁹⁴ művészetéről, grafikáiról lesz szó.

Mizrach-tábla, Jeruzsálem XIX. sz.

A képen látható jeruzsálemi mizrach-tábla a XIX. század második feléből származik. Közepén láthatjuk a héber betűs feliratot: ירעמה לתוכ. A művész a kompozíció középpontjába a Siratófalat helyezi, s a szentnek tar-

¹⁹³ A XIX. századi Kotel-ábrázolásokról jó áttekintést ad Iris Fishof-Noam Bar'am-Ben Yossef: *Souvenirs aus dem Heiligen Land, Souvenirs de Terre Sainte* (Jeusalem, 1996).

¹⁹⁴ Az úgynevezett mizrach-tábla (kelet-tábla) az a zsinagógai tárgy, mely a legtöbb európai zsinagógában megtalálható, és a keleti irányt hivatott mutatni. A hívő ember tudvalévőleg Jeruzsálem (kelet) felé imádkozik, és ez irányba a mizrach-tábla igazítja el.

tott épületek, melyek Jeruzsálemhez kötődnek körös-körül kis medalionokban található. Jobb és bal oldalon a klasszikus misnai idézet:

יהודה בן תימא אומר, הוי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגבור כארי...
„*Jehudá ben Téma* mondta: Légy erős, mint a párduc és könnyű, mint a sas, gyors, mint a szarvas és bátor, mint az oroszlán...”¹⁹⁵

*S'muel Schulmann*¹⁹⁶ a Szentföldre alijázott grafikus készítette ezt a nyomatot Jeruzsálemről. Középen a

¹⁹⁵ Misna: Ávot V,23.

¹⁹⁶ *S'muel Schulman* (1843–1900) az Oroszországban született művész 1895-ben Varsóban készítette a nyomatot, amely a jeruzsálemi Israel Museum-ban található.

kváderkövekből összetevődő Fal, a háttérben a Szikla mecsettel¹⁹⁷. A Siratófal fölött – a más ábrázolásokon is megjelenő – jellegzetes ciprusok¹⁹⁸ láthatók.

¹⁹⁷ A zsidó irodalom hosszú ideig a Szikla mecsetről nem tesz említést. Latin elnevezése: Templum Domini.

¹⁹⁸ Héberül: ארו. Szentírási forrás: Jesájá XLI,19. Akkád nyelven: burasu, arameusul: ברותא

199 וישבו בנים לגבולם

„És visszatérnek a gyermekek az ő határukba”²⁰⁰

Harminchat éves koromig kellett várnom, amíg első alkalommal megkaptam az útlevelet Izraelbe. Három és fél évtizedig egy magyarországi születésű zsidó nem kapta meg a lehetőséget, hogy a Szentföldre, atyái földjére látogathasson. Persze nem én voltam az egyetlen, hanem a magyar rabbikar többi tagja is. Jó néhányan azért voltak olyanok, akik illegálisan, Bécsen keresztül mégis eljuthattak Erebe. A magyarországi zsidóság delegációjának tagjaként 1984-ben, s ez már a politikai enyhülés egyik első jele lehetett, tóramaradványokat, tóratöredékeket vittünk Erec Jiszráélbe. A cél az volt, hogy az egykoron meggyalázott, megszenségtelenített, vagy egyszerűen csak tönkrement tekerctöredékeket Jeruzsálemba vigyük, hogy ott méltó módon „elrejtjük”, eltemessük őket. A több mint száz *szifré kodes* maradvány a Templom hegyen a modern kori *genizák* számára kialakított barlangban pihen, emlékei az egykor élő magyarországi zsidóságnak.

Utazásunk előtt nem várt meghívót kaptak a delegáció tagjai. Az Állami Egyházügyi Hivatal illetékesei „szíves beszélgetésre” invitáltak bennünket, szóval ra-

¹⁹⁹ Elhangzott a Nagyfuvaros utcai zsinagóga Szimhát Torá alkalmából tartott vacsoráján, 2008. október 22-én.

²⁰⁰ Jeremiás XXXI,16.

portra rendeltek. Hidegszemű tisztviselő hívta fel a figyelmünket, vigyázzunk, mert az egy hadban álló ország, ahol nem vállalnak felelősséget testi épségünkért. Egyben hozzátette, ne hozzanak szégyent a Magyar Népköztársaság jó hírére, csak semmi cionizmus! Az ott lévő rabbik és világi vezetők dermedten hallgatták az intő szavakat, megszégyenítve érezték magukat, de szívük mélyén mégis mosolyogva fogadták a kioktatást.

Csomagolás, készülődés, felfokozott várakozás, s végre a várva várt utazás.... Amikor először megláttuk a Földközi tengert Tel-Avivnál, mindannyiunknak könny szökött a szemébe. Több ezer év után újra otthon! Csendesen mormoltuk az ősi áldást: „Légy áldott Örökkévaló, aki életben tartottál bennünket, s engedted számunkra, hogy megérjük a mai napot.”

Tel-Aviv különösen szép felülről, madártávlatból. Közlekedése dinamikus, a város a magasból tekintve is életerős, lüktető, eleven metropolisnak tűnt. Jó volt látni, jó volt odaérni. Még néhány kedélyes szó a gépen, élcelődő megjegyzés a helyzet fonákságán, majd hirtelen egy nem várt mondat hangzik el a kapitány szájából: „Kedves utasunkat, Schöner Alfrédot arra kérjük, maradjon a fedélzeten, és csak akkor hagyja el a gépet, amikor már mindenki leszállt!”

Torkomban dobogott a szívem! Mi történhetett? Mégsem szállhatok le? Mikor a többiek már elhagyták a repülőt, szép lassan elindultam a kijárat felé. A lépcsőről lejöve, az átizzott repülőtéri beton szavakkal elmondha-

tatlan forróságot sugárzott. Hirtelen egy katonai dzsip kanyarodott elém. Felfokozott kíváncsisággal és izgalommal teli pillanatok voltak ezek. A dzsipben, a volánnál 185-190 cm magas katona ült. Kényesen ápoltságú szakáll borította arcát. Fekete napszemüveg takarta szemét. Ékes magyarsággal bizalmasan szólt hozzám: „Frédi nem ülsz be mellém?”

Az akkori repülőtéri terminál feliratának rekonstruált változata

A meglepetéstől elakadt a hangom.

– Nem ülsz be mellém? – ismételte meg a kérdést, s hangjából némi „incselkedés” hallatszott. Amikor levette szemüvegét, mélyen a szemébe néztem, s tekintetében ismerős kuncogást véltem felfedezni. Megszólalt:

– Nem emlékszel rám!? Zelekovics Sanyi vagyok a Népszínház utcából, nem emlékszel rám, együtt énekelünk a Nagy Fuvaros utcai templomban Smilovics bácsi kórusában?

Mögöttem a hatalmas repülőgép, előttem a kitérő város, s mégis egy pillanatig gyerekkorom kórusa villant fel. Stern Laci, a csodahangú kántor, Gerendai Bandi, a tenorista, Szűcs Gabi, a baritonista, Waldmann bácsi, a gyönyörű hangú basszista és sok-sok kisgyerek, akik közül már nem emlékszem mindenki nevére.

Az emlékek zűrzavarából a Ben Gurion Repülőtér betonjára érkeztem vissza. Zelekovics Sanyi így szólt hozzám:

– A repülőtér egyik parancsnoka vagyok. Láttam az utaslistán, hogy Te is ideérkezel, gondoltam, köszöntöm a rég nem látott barátot, majd hatalmas kezével kedélyesen hátba vágott, hirtelen gázt adott, s a dzsip a főbejárat elé gördült. Ismét megszólalt:

– Nézd e hatalmas feliratot – mutatott fölfelé –, és soha ne felejtsd el ezt a pillanatot!

Jeremiás könyvének gyönyörű mondatát olvastam el héberül, először Izraelben.

וּשְׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם

„És visszatérnek a gyermekek az ő határukba!”

Exodus²⁰¹

Gondolattöredék egy Chagall-álmom képelemeihez

A mai témám Marc Chagallnak a XX. század egyik legnagyobb zsidó művészenek egy olyan kompozíciója, amely Jeruzsálemben, a jeruzsálemi parlamentben, a Kneszet épületében található. Izrael parlamentje kontúrjaiban asszociál az athéni Akropoliszra. Külső architektúrájában, célkitűzésében és megjelenésében, mint ahogy egykor az Akropolisz az ókori Görögország egyik szimbóluma volt, a Kneszet, a modern kori Izrael Államnak az egyik emblematikus ikonja lett. A parlament, héberül kneszet, abból a szóból származik, melynek három gyökbetűje: *káf, nun, szamech*. Héberül annyit jelent: összegyűlni, gyülekezni. A legismertebb kifejezés ebből a grammatikai formából: a *bét knesszet*, azaz az imádságos ház, ahol összegyűlnek az emberek. Az eredeti Knesszet, az izraeli parlament, Jeruzsálem központjában állt, a jelenlegi miniszterelnöki rezidencia magasságában. Az 1950-es évek elején kezdték el építeni jelenlegi helyén, Jeruzsálem úgymond legmagasabb pontjainak egyikén, hogy fel kelljen menni (alijázni) a parlamenthez.²⁰²

Ha valaki kivándorol Izraelbe, az is alijáz, azaz eszmei értelemben felmegy, felemelkedik minden Izraelbe vándorló zsidó. Amikor a Kneszetet megépítették, neves

²⁰¹ Elhangzott 2008. november 13-án a „Magyar Tudomány Ünnepe 2008” konferencián az OR-ZSE dísztermében.

²⁰² Héberül: עלייה, azaz felmenetel.

személyiséget kértek fel a meglehetősen egyszerű belső térnek a megszüpítésére. Az aulában a kor legismertebb zsidó művésze, Marc Chagall készített egy triptichont. Az egyik oldalán a megváltás képzete látható: Dávid bevonul Jeruzsálembe; a másik oldalán Ézsaiás próféta álma fogalmazódik meg: eljön az az idő, amikor együtt fog legelészni a farkas és a bárány, és egyik ember a másik ember ellen nem emel fegyvert, és többet nem ismernek háborút. A triptichon két szélső panelje közti résznek a francia-orsz zsidó világpolgár, Chagall az „Exodus” címet adta.²⁰³

Exodus

Ha történelmi aspektusból nézzük és azt mondjuk, hogy a II. világháború végén valaki a gettóból kijött, az

²⁰³ A Tóra második könyve (Mózes II. könyve) magyarul: Kivonulás, latinul: Exodus, héberül: S'mot. E könyv magát a *jeciát*, az Egyiptomból való kivonulás történetét dolgozza fel. A fogalom tehát a kivonulás, kijövetel a szó szoros és a szó átvitt értelmében üzenetértékkel bír, fizikai és szellemi értelemben egyaránt.

egy *jeciá*, kijövetel. Testi és egyben spirituális értelemben is, mert az ottani rabszolgalétből a remény, a potenciális szabadság felé vehette az útját. Ez a gondolat, a fizikai és szellemi értelemben vett *jeciá*, kijövetel ihlette meg Chagallt, és erre a rendkívül összetett és komplikált, és nagyon nehezen értelmezhető képre olyan elemeket helyez el, amelyik mindegyik biblikus vagy más történetben a *jeciá* fogalomra asszociál.

Vizsgálódásunk tárgya néhány képelem.

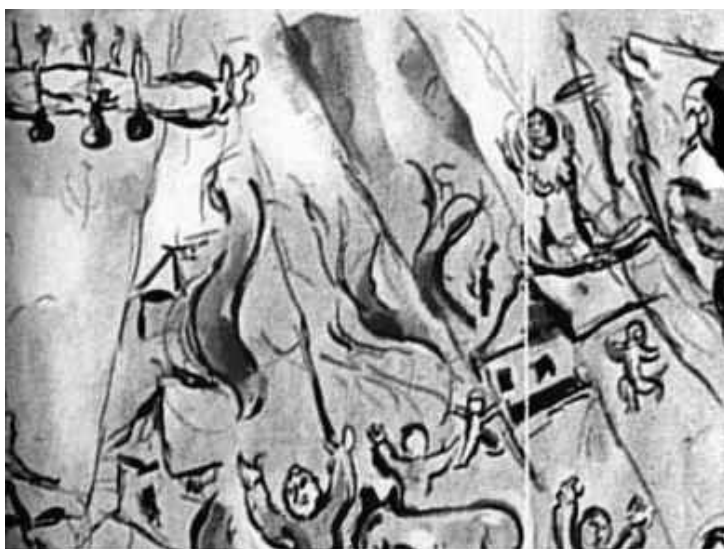
1. AZ EGYIPTOMI MEGSZABADULÁS

Az istenáldotta nép kijön Egyiptomból, és vezetőjével, Mózesrel elindul ama ominózus negyven éves vándorútra. Középen a vezér: *Mose Rabbénu*. Jellemző, hogy Mózeset nem királynak, vezérnek vagy hercegnek hívják, hanem a neve, jelzője: *rabbénu* – mesterünk. Jellegzetes zsidó gondolat, hogy a vezetőt mesternek, tanítómesternek nevezik. Később, a zsidóságból kinövő világvallás, a kereszténység, nagyon gyakran használja a Mester, azaz az új szellemi irányító kifejezést.

Mose Rabbénu, Mózes a mi mesterünk, akinek homlokán ott látjuk a sugárzást, és a nép: férfiak és nők, gyerekek és állataik – ahogy a Tórában nyer megfogalmazást – kijönnek, megszabadulnak a szolgaságból.²⁰⁴ Hogy a nép hogyan viszonyuljon a szabadsághoz, ez egy gigantikus kérdés. Hogyan éljünk a szabadsággal?

²⁰⁴ Héberül: *méávdut lechérut* – kijönnek a szolgaságból a szabadságba.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk Mózes II. könyvét, láthatjuk, hogy a nép állandóan visszavágyik Egyiptomba. A chagalli gondolkodás asszociatív. Amikor ránézünk egy Chagall-képre, az megelevenedik és gondolatokat, érzelmeket közvetít. Chagall többek között ezért volt zseniális, mert képes volt arra, hogy minden alkotásában emóciót váltson ki az emberekből.

Pogrom

Chagall Oroszországban, Vityebszkben töltötte életének első éveit. Bár tudjuk jól, hogy nem Anatevkáról van szó, de tulajdonképpen lehetne az is. Valóság és fikció találkozása. Hiszen a sorsuk is közös volt. Egymást követték a zavargások, a pogromok, majd a zsidók kiűzése a különböző városokból, melyeket nemegyszer fel is

gyűjtöttak. A zsidókat vagy megölték, vagy, jobb esetben, elmenekülhettek. Ott hagyták az általuk imádott szülőföldet, az orosz föld anyácskát, ahol évszázadok óta éltek, s amelynek nyelvét ugyanúgy beszélték, mint a jiddist, és elkerültek egy másik égtájra. A chagalli gondolkodásban ez nem más, mint egy *jeciá*, exodus, kivonulás. A korabeli zsidóktól elvették a levegőt, vallási-nemzetiségi jogaikat, elvették tőlük vagyonukat. Elkergették őket, ám mégis egy érzelmileg magasabb régióba kerülhettek, s kivándoroltak a Szentföldre. Gondoljunk *Shalom Alechem* klasszikus könyvére, a „Tóbiás, a tejesember” történetére, ahol a család szétszakad. Az egyik része elmegy a Szentföldre, a másik kivándorol Amerikába, a szabadság felé. Ez a chagalli gondolkodásban szimbólum értékkel bír, ez is egy *jeciá*, kijövetel, mint az ókorban az Egyiptomból való megszabadulás. Az Oroszországból való ilyen jellegű kimenekülés tehát szintén egy *jeciá*, mely rákerül a nagy chagalli világképre. A Kneszetben található *jeciá* közepén az Egyiptomból való kivonulás látható. Fenn égnek a házak, dűledeznek a falak és menekülnek az emberek. *Pars pro toto...*

2. A SASOK SZÁRNYAIN

A következő képelem a jemeni zsidók, akik a XX. század 40-50-es éveinek elején jönnek ki, menekülnek ki Jemenből. Habár a XIX. század elején már élnek bevándorlók a Szentföldön, Tel-Aviv városát, többek között, ők is alapítják.

...vizlek titeket a sasok szárnyain...

A jemeni zsidóság a világ zsidóságának az egyik legértékesebb része. Ősi zsidó közösség. Ma, ha kézbe veszünk egy nemzetközileg is tekintélyes *luáchot* (zsinagógai naptárt) látunk benne askenázi, szfárádi és jemeni szokásgyűjteményt, *minhágimokat*. Mutatva, hogy a jemeni zsidóknak egy egészen különleges, egyedi kultúrájuk volt. Megjelenési formájukban, gondolkodásukban, zenei kultúrájukban egy egészen különleges, érdekes törzse a zsidó népnek. A jemeni zsidók is abba a helyzetbe kerültek, mint általában az 1940-es évek legvégén, az 50-es évek elején az észak-afrikai zsidók. Egyiptomból, Líbiából, Szíriából, Irakból vagy Iránból, később Etiópiából egymás után történtek a nagy aliják. A jemenieknek a kivándorlása egy *jeciá*, egy sajátos akció volt, melyben hatalmas repülőgépekkel menekítették az embereket Iz-

raelbe. Ezek a jemeni zsidók, akik évszázadokon keresztül tórai, illetve talmudi szövegeken nőttek fel, mindig várták, hogy jön a *geulá*, a megváltás.

...וּאִשָּׁא אֶתְכֶם עַל כַּנְפֵי נְשָׂרִים...

„...viszlek titeket a sasok szárnyain...”²⁰⁵

Mondja az Örökkévaló. A megváltásoknak, a hazatéréseteknek a jele az lesz, hogy sasok szárnyain viszatértek az Ősök Földjére. A jemeni zsidók számára – meglehetősen más kulturális szinten élő közösségről volt szó – már maga a repülő is ismeretlen és felfoghatatlan volt. Azt élik meg, hogy sasok szárnyán viszik őket haza, ahogyan az a Tórában áll.

Itt újra megjelenik a chagalli asszociatív gondolkodásmód. Ez is egy *jeciá*, kijövetel. Jemenből a zsidók megmenekülnek a sasok szárnyán. A kompozíció fókuszában repül a sas, amelyen – stiláris formában – ott áll egy vagy két ember, mutatva, hogy ez a jemeni zsidóság kivándorlásának szimbóluma.

3. JÁKOB ÚJ NEVET KAP: *IZRAEL*

Itt egy viadalról van szó, verekedésről. A Biblia tele van harccal, háborúval. A háború, az erőszak nem modern kori találmány. A Szentírás leírása szerint az egyik legdrámaiabb küzdelem Jákob és az angyal vagy őrzőangyal között zajlott le.

²⁰⁵ M.II. XIX,4.

Jákob harca az angyallal

Jákob indul a maga útján, hazafelé, Erec Jiszráél felé és elalszik. S mielőtt Jákob felébredt volna az álmából, megragadja őt egy angyal, és hadakozik vele. Jákob erős ember, szorosán magához szorítja, és nem engedi. Az angyalok szokása – tanítja a zsidó legendárium –, hogy csak addig van erejük, amíg nincs világosság, ha közeledik a reggel, feljön a hajnalcsillag, akkor elillan az erejük. Ez az angyal is félt ettől, és könyörgött Jákobnak, hogy engedje el. Jákob nem egyezik bele, csak egy feltétellel – írja a Tóra –, elengedlek, hogy ha megáldasz. S ekkor az angyal – így mondja a tórai szöveg – megáldotta Jákobot. Így szólt:

כי שרית אם אלוהים ועם ענשים ותוכל.

„Istennel és emberrel harcoltál és győztél.”²⁰⁶

A *száritá* – harcoltál szóból származik a *Jiszráél* – *Izrael* szó. Ezen a chagalli részleten azt látjuk, hogy Jákob harcol az angyallal, és éppen elengedni készül. Isten harcosa egy magasabb fokozatra kerül, mert attól a naptól kezdve – mondja a zsidó hagyomány – Jákobot már nem Jákobnak, hanem *Izrael*nek hívják. Amikor a zsidó ember imádkozik, s elmondja reggel vagy este a fohászat: „Halld Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk...”²⁰⁷, akkor ez nem másra vonatkozik, mint Jákobra, az ősapára, aki harcolt azért, hogy ezt a nevet viselhesse. A jákobi helyzetben egy *jeciá*, kijövetel rejlik, „emelkedés” egy magasabb piederstálra. Ez nem más, mint a *Jiszráél* – *Izrael* állapota. Ez a chagalli világlátásban szimbolikus értelemben *jeciá* – exodus, azaz valamiből való kiemelkedés, valamilyen magasabb cél érdekében.

4. ÁKÉDÁT JICHÁK – IZSÁK MEGKÖTÖZÉSE

A következő részleten egy olyan elemről van szó, amely az egyetemes történelem vagy vallástörténet egyik legfontosabb része. Itt látunk egy térdelő édesapát, aki előtt fekszik egy gyermek, s az apa kezében egy kés emelkedik a magasba. A történet jól ismert, ez az *Ákédát Jichák* – Izsák megkötözése.

²⁰⁶ M.I. XXXII,29.

²⁰⁷ M.V. VI,4.

Ákédát Jichák

A legdrámaibb jelenetek egyike a Bibliában. Szól az Örökkévaló Ábrahámnak és mondja neki: „Vedd a te fiadat, a te egyetlenedet s menj vele Mória hegyére és áldozd fel.” Ábrahám megy és kész arra, hogy feláldozza a gyermekét²⁰⁸, ami a mi fogalmainkkal felfoghatatlan. Mégsem történik meg mindez, mert Isten szól az utolsó pillanatban, és azt mondja, hogy ne nyúlj a gyermekhez, hiszen Isten nem emberáldozatot kíván, csak próbára tesz. Ez a mondat olyan hatalmas erővel bír az egyetemes vallástörténetben, hogy megihleti és magyarázatra inspirálja a hatalmas világvallásokat, a zsidóságot, keresz-

²⁰⁸ M.I. XXII. fejezet.

ténységet és az iszlámot egyaránt. A zsidóságot azért, mert a zsidóság teológiai rendszere szerint ez a jelenet azt jelenti: az élet szent, és senkinek nincs joga elvenni azt, csak Istennek. A próbatétel, a keresztény világfelfogás, ha úgy tetszik interpretáció, ebben egy prefigurációt lát, egy előképet, és a maga exegézisében azt mondja, hogy ez a jelenet Jézus halálának az előképe. Az Újszövetségben megfogalmazott jézusi mártírium előképe az *Ákédát Jichák*, az Izsák feláldozása. A keresztény exegézis szerint az Újszövetséget az Ószövetség előzi meg, azért, mert az Ószövetségben, úgymond, minden olyan már benne van, amiről majd az Újszövetség beszél, csak nem szó szerint, hanem utalás formájában, szimbolikus értelemben. A jézusi keresztre feszítés, a mártírológia egyik előképét a keresztény interpretáció az Izsák feláldozása jelenetben keresi és találja meg. Hasonlóan fontosnak tartja ezt a muzulmán kommentár-irodalom is. Ábrahámnak két fia volt, az egyiket Izsáknak, a másikat *Ismael*nek hívták. A muzulmán szövegmagyarázat szerint Ábrahám nem Izsákot akarta feláldozni, hanem Ismaelt. S ezért a muzulmánoknak Ibrahim, vagyis Ábrahám ugyanúgy őse, mint a zsidóságnak vagy a kereszténységnek, de Ismaelnek hatalmas jelentősége van a kultúrájukban. A zsidó, a keresztény és a muzulmán teológiai kultúrában nagyon fontos elem, közös gondolat a *jeciá*: szintén emelkedés egy alacsonyabb régióból átvitt értelemben vett magasabba.

5. A TÍZ IGE

A következő képrészlet egyike talán a legdrámaiabb elemeknek ebben a hatalmas kompozícióban. Akit látunk, az Mózes becsukott szemmel, a két kőtábla átvételének pillanata ez. Mózes fején sugárzás.²⁰⁹

A kőtáblák átvétele, a tízparancsolat

S Mózes megkapja a kőtáblát az Örökkévalótól, amely megint egy *jeciá*, kiemelkedés, hiszen addig nem volt Izraelnek törvénye.

²⁰⁹ Nem szarvak voltak, ez csak a téves kiejtésből eredő hiba. Héberül ugyanis a szarv „keren”, a sugárzás pedig „kárán”, a mássalhangzók ugyanazok, csak a magánhangzók mások. A rossz fordításából adódóan alakult ki, mint ha Mózes arca szarvval, „keren”-nel lett volna ellátva. Valójában azonban nem így volt, hanem az arca sugárzott, karizmája volt.

Mi van a tízparancsolatban? Tíz olyan ige, amely arról beszél, hogy mit szabad csinálni és mit tilos. Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú életű legyél a földön! Ne ölj! stb.²¹⁰ Hogyan születtek ezek a parancsolatok? Mondhatnánk úgy, isteni adomány és a történelmi szükségszerűség fogalmazta meg őket. Meddig terjed a szabadság, meddig ér a lehetőség, meddig tart a véleménynyilvánítás szabadsága, hogy a másik jogát ne sértsük? Mózes, amikor látja a két kőtáblát nem tud ránézni, nem azért, mert nem érdekli, hanem egyszerűen azért, mert befogadhatatlan számára. Mózes megkapja a köveket, s utána összetöri őket. Új kövek születnek majd, megint egy *jeciá*, egy magasabb állapot kell ahhoz, hogy mindez bekövetkezzék.

6. SZOMBAT KIRÁLYNŐ

Szombat királynő

²¹⁰ M.II. XX. fejezet.

A nagy kompozíció bal felső sarkában felismerhető e képrészlet. A zsidó történelem egyik legszimpatikusabb személyiségét, Dávid királyt láthatjuk. A kezében egy lant, mögötte pedig ott közeledik a Szombat királynője – *Sábát málká*, mert a szombat szintén *jeciá*, kiemelkedés a hétköznapokhoz képest. A Dávid-figura fölött ékeskedik Jeruzsálem jelképe a Dávid-torony és maga a *Jerusáláim* szó. Jeruzsálem – úgy tartja a hagyomány – a „világ köldöke” – *tábur háárec* az univerzumban.²¹¹ Minden vallás közös és szent helye. Aki egyszer elmegy Jeruzsálembe hívőként, zsidóként vagy keresztényként, vagy muzulmánként, úgy érzi, hogy megérinti valami az örökkévalóságból. Aki megérinti a Kotelt, imádkozik a Siratófal előtt, az érzi a történelmi atmoszférát. Chagall háromszor volt a Szentföldön, őt is megrendíti az ősi föld. A Knesszetben elhelyezett képére írott betűkkel örökíti meg Jeruzsálem nevét, mint a spirituális lét egyik csúcsát. A *Talmud* leírása szerint az Örökkévaló tíz egység szépséget adott a világnak. Ebből egyet a világ összességének és kilenc egységet Jeruzsálemnek. Jeruzsálem artisztikuma nemcsak az építészetében van, hanem abban a több ezer éves megszentelt történelemben, amelyből kultúrák, civilizációk nőttek ki, s amely a mai napig sok-sok millió vagy több százmillió ember hitének forrása. Chagall több száz figurát mozgató remeke e varázslatos kultúra ismert

²¹¹ Elsősorban az iszlám hagyományban.

szegmenseiben egyesíti a színek történelmi kavalkádját a szubjektív interpretáció szabadságával.²¹²

²¹² FELHASZNÁLT IRODALOM

Ziva Amishai-Maisels: *Tapestries and Mosaics of Marc Chagall at the Knesset* (Tudor Publishing Company: New York, 1959).

דוד גלעד, שאגאל סיפר חיים ופרקי ציור יבנה-מסדה, תל . אביב, 1986

Von Raymond Cogniat: *Chagall* (Südwest Verlag. München, é.n.).

Ingo F. Walter/Rainer Metzger: *Marc Chagall 1887–1985. A megfestett költészet* (Benedikt Taschen Verlag GmbH: Köln, 1992).

Doron J. Lurie, Jan Lieven: *The Sacrifice of Isaac* (Tel-Aviv, 1997).

A béke első napja²¹³

Amikor e sorokat írom január 18-a van. Keveredés a fejben és a lélekben. Január 18-a a budapesti gettó felszabadulásának napja; január 18-a a béke első napja itt Izraelben, az úgynevezett „Öntött ólom” hadművelet, a gázai háború után. Vajon valóban ez a béke első napja? Itt Erecben éltem át az Öböl-háborút, az Invéj Záám hadműveletet, a II. libanoni háborút és most a harcokat a gázai övezetben.

Megcsillant a remény, mégis kételyeim vannak...

2009. január 18. 12 óra van. Azt hallom a hírekben, hogy az egyoldalúan kihirdetett tűzszünet ellenére (vagy miatt) reggel óta újabb 15 rakéta csapódott a sokat szenvedett déli térség: Beér Sevá, Ásdod, Áskelon, Szedérot területére. A Hámász terroristái ismét „hűek voltak önmagukhoz”, megint polgári célpontokat kerestek, és találtak. E városokban az emberek hosszú idő óta óvóhelyen élnek.

A béke első napja. Úgymond fellélegezve sétálok a parkban, amelyet alig egy év alatt épített fel ez a nagyon szép 80-90 ezer lakost magába foglaló, dinamikus kisváros, Kefár Szava. Sétálok, közel az ún. ipari negyedhez, az egykori első ligás futballcsapattal rendelkező város stadionjának tőszomszédságában. E sportklub futballcsapatában több magyar játékos is szerepelt, több-kevesebb sikerrel.

²¹³ Izrael, Kefár Szava, 2009. január 18.
<http://mazsihisz.hu/a-beke-első-napja--721.html>

Sámson

Nem messze innét Somron hegyei látszanak, talán két kilométerre, melynek alacsony csúcsai összeérnek az éggel. Persze nem a lankák olyan magasak, hanem talán a horizont oly alacsony. A Föld és az Ég összeér e helyen.

A sivatagi milióbe épült fel Kefár Szava, s benne a Városi Park, a terület új büszkesége. Pihenőhelyül öregeknek, mozgáskorlátozottaknak, játszótér kicsinyeknek, sportolási lehetőség a fiataloknak. Ápolt minden, csend van, pihenés, mintha néhány percig megérintene az édenkerti atmoszféra.

Igaz az Édenben nem voltak szobrok, itt viszont a frissen telepített gyeptéglák lankáira hangulatteremtő, gon-

dolat inspiráló művészi alkotások kerültek. A szobrok megálmodója és készítője *Nizan Yoel Ávidor*, izraeli születésű szobrászművész, egy Ramat Hasaron melletti *mosáv* szülötte. 13 éves korában készítette első szobrát. Az autodidakta művész tehetsége révén vált országosan elismert alkotóvá. Egyéni stílusa, vasból készített kicsit provokatívnak tűnő szobrai most már az ország legújabb parkját ékesítik. Ihletének forrása a természet, a klasszikus művészet, s nem utolsósorban a zsidó hagyomány, a Biblia világa.

Az első kompozíció fókuszában Sámson áll, aki négy-öt méteres magasságban emelkedik ki a befüvesített talajból. Az alkotás a *Bírák* könyvének azon jelenetére utal, amikor Sámson immár megvakítva, Dágon templomának oszlopait elementáris erővel töri szét. A szoboregyüttes megformázása igen plasztikus. A nehézkes oszlopok megrepedeznek, s az emberi fizikai erő végeességéről, illetve végtelenségéről tanúskodnak. Ávidor művészetét nem a plasztikai kidolgozottság jellemzi. Fémcsíkokból vágja és hegeszti össze hőseinek arcformáját. A lélek tükre, a szem itt semmilyen szerepet nem játszik. Az érzelmeket nem az arc mimikája tükrözi, hiszen sem az arc formája, sem rezdülése nem nyer nála megfogalmazást. A kompozíció mégis összerendezett. Ávidor meglepő módon állítja be a jelenetet, hiszen a park legmagasabb pontjára helyezi, közel a stadionhoz. Így a dágoni templom két oszlopa a stadion ég felé meredő hatalmas világítóteteivel konvergál. A heroizmus egyedi formáját bemutató szobortól nem messze játszóte-

rek vonják magukra a figyelmet. Mellette hokipálya nyújt szórakozást a görkorcsolyát szerető fiataloknak. Vajon mit szólna ehhez Sámson?

Jónás és a cethal

Amerre a szem ellát tudatosan ültetett pálmafasor díszeleg. A pálmafák tövében további szobrok húzódnak meg, vagy éppenséggel hivalkodva hívják fel magukra a figyelmet. Jónás könyvének klasszikus története elevenedik meg a hatalmas tér mértani közepén. A művész posztamensre emelte a cethalat, sárgára festve a cethal vas-kontúráját, melyet vastraverzek hálózna be, ugyanakkor áttetszővé is tesznek. Így jól láthatóvá válik a hal gyomrában magába roskadó Jónás próféta. Itt sincs jelentősége az arc kidolgozottságának, kizárólag a mozdulatoknak. A próféta kezét a fejére helyezi, fülét befogva, szemét elta-

karva. Nem akar hallani a világ esendőségéről, sem Nini-
véről, sem az Úrról, sem az isteni utasításról, sem a vilá-
gítótoronyról, csak a hal pirosra festett két szeme mered
előre, s nézi a végtelent. E két szem valamit tud, valamit
lát. Talán a jövőt? Amit Jónás nem akart látni?

Dávid

A park tövében épített házak árnyékában helyezke-
dik el a Dávid és Góliát történetét megörökítő szobor.
Dávid vékony, öntudatot sugárzó figura, kezében a lesúj-
tó karddal, fejét szelíden a magasságok felé emeli. Haját
összekuszálta a kósza szél. Előtte Góliát hatalmas levá-
gott feje. Páncélsisakja önmagáért beszél. Ez nem más,
mint a tragikus hybris megtestesülése. Mily biztos volt

győzelmében, fitogtatta erejét, csörrentette kardját és páncélzatát, hivatkozott talmi erejére, biztos volt abban, hogy legyőzi a kis Dávidot. Az örök Góliát megsemmisülésre van ítélve.

Góliát

Talán olvasnia kellett volna – mondanám iróniával – a 121. zsoltár mondatát: „Íme nem alszik, nem szunynyad Izrael őrzője.”²¹⁴ A kard a posztamens tetejéig ér, amelybe a szobrász beleégette a készítés dátumát: 2008. Egy évet tévedett. Izraelt belekényszerítették, hogy újból győzzön! Ez a béke első napja.

²¹⁴ Zsoltárok CXXI,4.

Boldog újévet!²¹⁵

לשנה טובה תכתיבו!

Együtt imádkozunk az Örökkévalóhoz, mert a zsidó ember imádsággal köszönti az új zsinagógai esztendőt, s egyben azt mondja a másik embernek, ha valamivel megbántottalak, bocsánatot kérek. Az első rabbinikus szó tehát legyen a bocsánatkérése, akit akaratom ellenére véletlenül megbántottam, öhozzá szóljon e helyről a megkövetés szava. Mert így illik, így kívánja a zsidó hagyomány, hogy tiszta lappal indulhassunk a következő, a most már beköszöntött újév elé.

A jubileumok évét üljük. 150 éves a Dohány utcai zsinagóga, ugyancsak 150 esztendős a kőszegi zsinagóga.

140 évvel ezelőtt, Kiskunhalason, egy Grósz Mór nevű tanító hozzákezdett egy különleges makett építéséhez. Kiskunhalason nagy zsidó közösség volt egykoron, zsinagógája egy év múlva lesz 150 esztendős, 1860-ban építették. E közösség egyik kiváló pedagógusa volt a már említett Grósz Mór, kinek neve mára a feledés homályába veszett. Grósz rájött, hogy az úgynevezett frontális oktatást szemléltető eszközökkel kell színesíteni. Abban az időben természetesen ezt még nem így hívták. Éppen azt tanította ebben az időszakban, hogy amikor Izrael gyermekei kivonultak Egyiptomból, a sivatagban építettek maguknak egy Szentélyt, amelyet héberül *Miskánnak*

²¹⁵ Elhangzott az OR-ZSE zsinagógájában ros hásaná első estéjén, 2009. (5770) szeptember 18-án.

hívtak. Más néven Pusztai Hajlék az a hely, ahol Izrael gyermekei első alkalommal mutattak be áldozatot Istennek. Miskán, a gyülekezet sátra. A Tóra pontosan leírja, hogyan nézett ki. Ezt azonban nem egyszerű megérteni annak ellenére, hogy a bibliai héber nyelv precízen határozza meg a részleteket, ám a sok ezer évvel korábbi szöveg megvilágításra szorult. E tehetséges tanárember felismerte a nehézségeket, ezért a szentírási szöveg alapján készített egy makettet. Kicsi, apró fadarabokból megépítette a „gyülekezet házát”, hogy tanítványai megértsék pontosan milyen volt a Miskán. Így meg tudta mutatni, milyen volt a bejárat, hol volt az oltár, a kézmosó medence, az áldozat helye, hol voltak a kohaniták és hol a leviták. Szemléletessé, élővé tette az ókori szöveget. Korát megelőzve vezette be a vizualitást az oktatásba.

Közössége biztatására a Miskán makettjét 1871-ben elküldte a bécsi világkiállításra, ahol aranyérmeket nyert vele. Két évvel később, 1873-ban a londoni világkiállításon ismét aranyéremmel jutalmazták Grósz Mór, a kiskunhalasi tanító munkáját. Óriási a siker, csak egy helyen nem értik meg az immár világhírű pedagógust, Kiskunhalason. Ismerős a történet? Ekkor levélben fordult az Országos Rabbiképző Intézet tekintetes tanári testületéhez, mikor is felajánlja nekik, hogy pedagógiai célra odaadja a makettet. Visszautasítják. Grósz Mór, a kétszeres aranyérmes makettkészítő, a Miskán első magyarországi megálmodójának és megalkotójának műve az enyészetté lett.

A jeruzsálemi Izrael Múzeumban nagy átalakításokat végeztek a közelmúltban. A múzeum középpontjában sok száz ember többéves munkájának eredményeképpen megkonstruálták az ókori Jeruzsálem makettjét, mely immár állandó kiállításként mindig látható lesz az odalátogatók számára. Felülnézetből tekinthető meg az ókori Jeruzsálem úgy, ahogyan Heródes idejében állt. Ott látható Heródes palotája, mellette a Hippodrom, amellet a színház, s nem messze tőle a Szentély, a zsidóság legszentebb helye, melyből megmaradt a mai napig a Kotel, a Siratófal. Ott áll az ember és megrendülten nézi az ókori világ egyik legnagyobb csodáját. Ahogy ott álltam az Izrael Múzeumban, a makett jobb áttekintését szolgáló hídon, eszembe jutott Grósz Mór, akiről azonban senki nem hallott Jeruzsálemben.

Elgondolkodtam, vajon mi lesz a makettek sorsa, s vajon mi a zsinagógáké? Mert nem messze Jeruzsálemtől, Tel-Avivban, a Bet Hatfucot Múzeumban ott van a Dohány utcai zsinagóga makettje, gyönyörű, reprezentatív kivitelben. A múlt héten pedig ott voltam, amikor felavatásának 150. évfordulóján újraavatták ezt a monumentális, lenyűgözően gyönyörű templomot Budapesten.

A zsinagógát, mi zsidó emberek héberül három névvel illetjük: *bét hámidrás* – a tanház, *bét hákneszet* – a gyülekezés háza és *bét hát'fila* – az imádság háza. Valójában az épületeknek ez volt, és ez ma is a XXI. században, e változó és felgyorsult, zaklatott, eseményekkel terhelt korunkban is változatlan feladata.

THE MODEL OF ANCIENT JERUSALEM

AT THE TIME OF
THE SECOND TEMPLE

A Szentély modellje az Izrael Múzeumban

A zsinagóga mindig legyen *bét hámidrás* – a tanítás háza, amikor eljövünk ide pénteken vagy szombaton, ünnepen: *peszáhkor* vagy *Jom Háácmautkor*, mindig várjuk a tanítás szavát a zsinagógában, mert évezredek óta ez az elsődleges feladata. Most nyáron ott voltam a világ legmélyebb helyén, az Ein Gediben található zsinagógában. A négyszáz méterrel a tenger szintje alatt 1800 évvel ezelőtt épített zsinagógában is megjelennek a héber szövegben a mindenki által ismert szavak שלום על ישראל – Legyen békéje Izraelnek!

A zsinagóga második feladata, hogy legyen *bét hákneszet*, tehát fogja össze a közösséget. Természetesen rabbik, világi vezetők mindannyian mondjuk: Gyertek a templomba, hiszen a zsinagóga épülete a maga összességében szimbolikus tartalmában és valójában állandóan invitál. Van, aki meghallgatja, és van aki nem. De itt mindenkit szívesen látunk! Azt is aki rendszeresen jön, és azt is, aki csak alkalmanként tér be Isten házába. A zsinagóga kapuja mindig nyitva áll, mindig hív, hogy közösséget formáljon, hogy segítse a zsidó öntudatot, mutassa az összetartozás erejét, az egymás iránti felelősséget. Tudjuk jól, ha a zsidó közösségben egyvalaki vétkezik, akkor azt mondják: ilyenek a zsidók. A közösségnek formáló ereje van. Összetartó ereje. A zsinagóga összegyűjti a népet örömben és bánatban.

Bánatban például: 1686-ban, amikor Lotharingiai Károly serege elfoglalja Budát, és több tucat szefárd zsidót felkoncolnak a mai Táncsics Mihály utcai középkori zsinagógában. Ott lettek eltemetve a zsinagóga aljzatán, majd sok száz évvel később, 1965-ben, Scheiber professzor irányításával elhoztuk e meggyilkolt zsidók csontjait, és eltemettük a Kozma utcai zsidó temetőben a mártír emlékmű háta mögött. Emlékszem a megrendült fiatal arcokra, amint együtt mondtuk a több száz éves csontok felett a kádis imát.

A budai szefárd zsinagóga mártírjainak sírkőfelirata
a rákoskeresztúri zsidó temetőben

És a zsinagóga legyen *bét hát'filá*, azaz az imádság háza az örömben. Amikor esküvőt vagy *bár micvát* tartunk, vagy névadás idején, amikor új embert fogadunk be a közösségbe, és amikor imádkozunk az Örökkévalóhoz. Még akkor is így van ez, ha a zsidók egy része ma már nem tud héberül olvasni. Okolhatjuk ezért az elmúlt száz év történelmét. Vannak, akik 60-70 éves korukban kezdik el tanulni a héber ábécét. Egy régi legenda azt a kérdést veti fel, hogy milyen nyelven lehet imádkozni. A talmudi válasz szerint minden nyelven, hiszen Isten minden nyelvet ért. A Mindenható nemcsak a szavak nyelvét érti,

hanem a gondolatokét, az érzelmekét is. Sámuel I. könyvének első fejezetében olvassuk *Hánáról*, hogy mikor imádkozott, a hangja nem hallatszott, csak az ajkai mozogtak. Az Örökkévaló ezt is meghallotta. Visszatérve a legendára, ha ismersz egy *alef* betűt, egy *bet*-et, egy *gimel*-t, és ezeket a betűket elmondod, akkor van a magasságokban Valaki, egy nagy Organizátor, aki összerakja ezeket a betűket, és tudja, hogy mi van a szíved mélyén, hogy mit érzel a családot, a szeretteid, a néped, a közösséged iránt. A kimondott szó és a cselekedet hitelességének felelősségét.

Ros hásanakor, a zsidó újévkor, a zsidó ember nem ujjong, nem mulat, hanem imádkozik és önmagába száll. Önkontrollt, önvizsgálatot tart. Mit tett jól, vagy mit kevésbé? Mit kellene másképpen tenni az elkövetkezendő időben? Erre inspirál bennünket a *bét hát'filá* elnevezés, az imádság.

Péntek este lévén nem hangzik el az *Ávinu Málkénu...* kezdetű fohászunk, csak holnap. Nincs sófárfújás csak az ünnep második napján, mert sábbátkor nem lehet sófárt fújni. Most mégis idézek egy mondatot az *Ávinu Málkénu...*-ből:

„Atyánk, Királyunk!

Nyisd meg a magasságok kapuját a mi imádságaink előtt!”

Hallgasd meg fohászunkat! Szálljon a közösség imádsága egészségért, békességért és nyugalomért! Mindenható Istenünk, adj a betegnek egészséget, az elesett-

nek segítséget, a rászorulónak támaszt! Add meg nekünk, hogy segíthessünk! Add meg nekünk a lélek és a fizikum biztonságát, hogy ne kelljen senkinek félnie, hogy ne legyen rossz szavaknak asszociációja, amely hittestvéreink egy részét felkavarja, megriasztja! Add meg a lélek és a fizikum békességét!

Szálljon e közösségre a mi ősi rabbinikus áldásunk annak reményében, hogy a Világ Alkotója, a Mindenható Úristen meghallgatja azt!

„...múlандó és a törékeny cseréphez hasonlatos”²¹⁶

Nagyünnepi imádságunk egyik legszebb gondolatát ajánlom valamennyiötök figyelmébe

אמת כי אתה הוא יוצרם

ואתה יודע יצרם

כי הם בשר ודם...

Szent igaz, Te vagy az Alkotónk. Ismered a szív hajlamát.

Hisz húsból, vérből valók.

Az ember létalapja por, s a vége por.

Élte árán szerzi élelmét, múlandó és a törékeny cseréphez hasonlatos.

Mint a fű elhervad, mint a bimbó elfonnyad, mint az árnyék elsuhan,

mint a felhő szétfoszlik, mint a szellő elillan,

mint a füst eloszlik, mint az álom elszáll.²¹⁷

Kol nidré estéjén vajon mi érzékeltethetné jobban az emberi lét múlandóságát, mint az imaköltő imént elhangzott néhány veretes sora.

A *Kol nidré* szövegének és dallamának felcsendülése után szóljon az ünnepi tanítás. Ünnepi tanítás a számokról, a számok üzenetéről. Történelmi számok – történelmi üzenetek.

Ha azt mondom: 1526, az évszám önmagáért beszél.

²¹⁶ Elhangzott az OR-ZSE zsinagógájában, Kol nidré estéjén, 2009. (5770) szeptember 27-én.

²¹⁷ Részlet a „nagyünnepi” Unetáne tokef... imádságból.

Ha azt mondom: 1848, az évszám önmagáért beszél.

Ha azt mondom: 1948, és még hozzáteszem: Izrael Állam megalakulása, az évszám önmagáért beszél.

Ha azt mondom: 1956, az évszám önmagáért beszél.

Ha azt mondom: 1989, az évszám önmagáért beszél.

Ha azt mondom: 2001. szeptember 11., és még hozzáteszem: ikertornyok lerombolása, az évszám önmagáért beszél.

Sorjáznak előttem a számok, torlódnak a számok, a történelem részei. Példáztatom ma este mégsem a történelemből merítem, hanem a mindennapokból, a mindennapok történetéből.

1991 késő őszén, egy verőfényes késő délutánon, néhány perccel azelőtt, hogy a Nap aranyló korongját a távoli messzeségben magához ölelte a földközi-tengeri hullámáradat, családommal sétáltam Tel-Avivban. A Dizengoff úttal párhuzamos újonnan épített tengerparti sétányon, amely egészen Jaffóig húzódik ma már, s éreztem, hogy a sós víz lehelete nem csak a bőrömig hatol el. Akkor még nagyon sok külföldi látogatta Tel-Avivot. Ez jóval korábban volt, mint a bombamerényletek sorozata, az éveken keresztül tartó gyáva terrorcselekmények áradata. A sétány vonzotta az érdeklődőket, egymást követték az „attrakciók”. Gyengécske festményeket árult egyik helyen egy új orosz bevándorló. Odébb alkalmi zenészekből verbuválódott zenekar szórakoztatta a nagyérdeműt. Amott ügyes kezű grafikus 15 sékelért rajzolta le az érdeklődőket, természetesen profilból. Egy helyen azonban nagyon sokan voltak. Vala-

kit, valamit körülvett a tömeg. Odasodródtam és érdeklődtem, itt mi történik. A feltett kérdésemre adott válasz egyetlen – akkor még ismeretlen – szó volt csupán: tattoo. Nem ismertem mit jelent ez a kifejezés. Ma már persze én is tudom, mint mindenki, hogy ez a tetoválás egy jellegzetes formája. A bőrbe itt nem égetik a betűk, számok, kombinációit, hanem ráfestik. Persze formákat, emberi alakokat, esetleg állat képét, vagy bármit, amit a kedves vendég óhajt. Negyvenes férfi ült a székre és jellegzetes akcentusával azt mondta, hogy neki számot fessenek a felső karjára. Mégpedig egy nagy „M” betűt kötőjellel, és az 1972-es számot. Az ún. „művész” előkészítette a terepet és szép lassan, mintegy jól begyakorlott mérnök, gyönyörű „M” betűt kerekített, majd utána a kért számot: 1972.

A mű elkészült, és a magamfajta érdeklődő kérdéssel ostromolta a karját tetoválásra felajánló férfit: Vajon mi ez? Vajon mi a betű és a szám összefüggése. Az első asszociációm az volt, talán az „M” betű Münchent jelenti. 1972 pedig az olimpia évét, amikor palesztin terroristák nemcsak izraeli sportolók életét oltották ki, hanem majdnem az olimpiai eszmét is felrobbantották.

A válasz meglepő volt: Az „M” betű nem München jelent, hanem Moszkvát; és 1972 nem a szörnyű emlékü olimpia végét, hanem e negyven körüli ember alijázásának évét. 1972-ig számos kísérlete volt, hogy Izraelbe vándoroljon, de megtagadták tőle a kiutazást. 1972-ben végre teljesült álma. Kivándorlása előtt néhány héttel meghalt az édesapja. Egyik nap még Moszkvában

mondta a kádist, a másik nap már Tel-Avivban. S miért e szám? – kérdeztem én. Elhangzott a válasz: Emlékezésből és kegyeletből.

Emlék és kegyelet. Megrendített akkor és ott ez a két szó, és magyarázatot is vártam. Hősünk édesapja Kárpátaljáról származott. Sok tízezer sorstársával együtt őt is elvitték a haláltáborba, s a karjára betű és szám kombinációját égették. Újsütetű ismerősöm, aki egyébként történelemtanár volt, a következőt mondta: Az ókori Rómában megbélyegezték a tolvajt, homlokára két betűt véstek: „c” és „f”, azaz cave furem, magyarul: Óvakodj, tolvaj!

Rómában a tolvajt megbélyegezték. A modernnek és haladónak tartott Európában a zsidót bélyegezték meg. Karján és a lelkében. Én – mondotta újdonsült ismerősöm – kegyeletből festettem a karomra e számot emlékeztetőül. És addig marad ott, amíg én – mondta enyhe mosolyal – el nem távolítom.

A másik szám, amelyről most szólok, egy másik évszám: 2004. A helyszín Dél-Magyarország egyik legszebb kisvárosa. Valamikor nagy zsidó közösség élt ott, sorsuk ugyanaz lett, mint a teljes vidéki zsidóságé: a deportálás. Jó néhány évvel ezelőtt azonban e helyen rendbe hozatták a zsinagógát kívülről, belülről, és nem vívóterem, nem uszoda, nem technika háza, sőt még csak nem is könyvtár lett, hanem az, ami volt, zsinagóga.

Az újraavatási szertartáson az a megtiszteltetés ért, hogy mint a – néhai nevén –községkerület egykori rabbi-ja szólhattam a jelenlévőkhöz. Beszédemet a helyi kis

létszámú, élő és aktív közösség elnökének szavai követték. Személyes hangvétellő hozzászólása megható volt. Az ő gondolatát kölcsönzöm most:

„Helyreállítottuk a zsinagógát és benne a frigyszekrényt, az örökmécsest és az egykori zsinagógai padokat. A megszámozott, a számokkal ellátott zsinagógai padokat. Azt a padot is, amelyen a 145. szám látható.

A felújított hódmezővásárhelyi zsinagóga

Ezen a helyen ült áldott emlékéő édesapám. Most is itt látom magam előtt, büszke vagyok, hogy a fia lehettem, büszke vagyok, hogy mellette ülhettem. Szeretnék ezután odaülni a 146. sorszámval ellátott padra, ahol gyermek-

koromban ültem. Érezni fogom magam mellett édesapámat, a szülői áldó kezet, és mindazt, amit ő adott nekem, amit ők adtak nekünk. Ismét az emlékezés és a kegyelet érzete hatotta át a fohászokkal teli falakat.”

Értettük a perc üzenetét, a feladatot, amely az utódokra vár. Emlékezni, emlékeztetni, a kegyelet magasztos eszméjét átörökíteni az utódoknak. A történelem emlékezete beleégett az emberi testbe és belefagyott az emberi szívekbe. A kegyelet fennkölt érzése ébren tartja a lelkiismeretet és üzen az utókornak. Zsinagógákat kell rendbe hoznunk, közösségeket kell újraépítenünk. A hagyományos formák és az új kihívások harmóniáját kell megteremtőnünk. A XXI. század elején a múltjára méltán büszke és a jövőjét kereső új generáció tevékenységét támogatnunk.

A Margitsziget fái alatt nemrég újból olvastam a legszebben író magyar költő fennkölt szavait. Így hangzik:

„Kinek az ég alatt már senkije sincsen,
Ne féljen, felfogja ügyét a jó Isten.”²¹⁸

Nekünk az „ég alatt” még vannak temetőink, vannak iskoláink, vannak otthonaink, van családjaink. Újkori történelmi traumáink, néha félelmeink. A Jóisten pártfogolja ezt az ügyet, és a magyarországi zsidóság nagy lehetősége, felelőssége, hogyan viseli gondját jelenének, hogyan talál vissza őseinek hitéhez, hogyan erősíti a lankadó kezet, hogyan segíti a rászorultat. Megfogyatkozva és időnként megtörten, de valóra váltja az elődök álmait.

²¹⁸ Arany János: Toldi 7,1.

Megváltás és a Jövő

A megváltás képzetének allegorikus-történeti asszociációi a Kneszet melletti menóra reliefjein²¹⁹

Mindig meghatottan állok itt, a debreceni közösség tagjai, hívei előtt, különösen ebben a gyönyörű szép zsinagógában, amely a múltra emlékeztet. Az elmúlt öt évben rabbiként szólhattam e helyen, most oktatói minőségemben „A megváltás képzete a Kneszet melletti menóra reliefjein” című előadással készültem.

Néhány szót tehát magáról a „megváltás” fogalmáról. Héberül a megváltást a *geulá* szóval jelölik. A nagy történelmi világvallások és a zsidóság közötti egyik teológiai különbség a megváltás fogalmának identifikálásában van. Engedtessék meg, hogy most a zsidóság szemszögéből mutassam be, mit jelent a megváltás képzete, illetve annak tükröződése a figuralitásban.²²⁰ A modern kori zsidóságnak van egy nagyon fontos és alapvető imádsága, amelyet szombatoként mondunk el zsinagógáinkban:

אבינו שבשמים, צור ישראל וגואלו, ברוך את-מדינת-ישראל,
ראשית צמיחת גאלתנו.

„Mennyei Atyánk, Izrael szirtje és megváltója áldd

²¹⁹Megtalálható: Schöner Alfréd: *Te érted* (Budapest, 2004) 159–170. o. Az előadás eredetileg Debrecenben hangzott el a Kápolnási utcai zsinagógában „A remény él...” – Zsidó Hitközségek V. Nemzetközi Tanácskozásán, 2003. május 23-án.

²²⁰ זאב וייס-אחוד נצר: הבטחה וגואלה, ירושלים: 1996

meg Izraelt, áldd meg Izrael államát, megváltásunk sarjadó rügyének első megnyilvánulását.”²²¹

A zsidóság teológiai képzetében a megváltás a jövő záloga, a jövő egyik lehetősége, amire lelkiekben, érzelmeinkben, hitünkben állandóan készülnünk kell a világ Alkotója és az emberek iránti alázatunkban és szeretetünkben. Az ókor világában a megváltás egyik képzetéhez tartozott a Mózes II. könyve által jelzett klasszikus idézet, amelyben így szól az Örökkévaló Becalélhoz, Uri fiához: „...készíts nekem menórát, amelyet elhelyezek a Hajlékban.”²²² Az első menóra tehát az ókor világában a pusztai vándorlás helyén, a pusztai vándorlás otthonában, a Hajlékban, a Miskánban találtatott. A későbbiek során a főbb sivatagi vándorúton, a honfoglalás során a silői Szentélyben, majd később az első és a második Templomban. Utolsó lelőhelye a második Templom, mely a polgári időszámítás szerint 70-ben elpusztul, amikor a római császár, Vespasianus imperátor fiával, Titusszal elfoglalattja és megsemmisítetteti az ókori Júdeát és benne fővárosát, Jeruzsálemet. Ezzel megszűnik az ókori zsidó állam, és helyébe lép a szellemi Izrael.

²²¹ Az ima kialakulásáról és háláchikus háttéréről lásd többek között:

לסדר התפילות ליום העצמאות עם הליכות היום, מקורות, ביאורים מוליקושים:
ליקוט הרב משה צבי נדיה, ירושלים: 1996, ע. 136-139

A megváltás imádságainak vallási háttéréről lásd:

הרב עדין אבן-ישראל שטיינולץ: הסדור והתפילה, ירושלים: תשנ"ד, ע. 346

²²² A hétágú arany menóra a pusztai Szentély (Miskán) egyik legfontosabb tárgya volt. Leírását lásd: M.II.XXV,31–40.

A menóra mindig a megváltás üzenetét hordozta magán, és nem véletlen, hogy azok a szimbólumok, amelyeket itt alkalmam van bemutatni, ennek a megváltás-üzenetnek különböző történelmi asszociációi, prefigurációi.²²³ Amikor Önök Titus diadalíve előtt állnak Rómában, láthatják a menórát ábrázoló reliefet, amelyet feltehetően zsidó rabszolgák cipelnek, s amelyet a történettudomány szerint a polgári időszámítás szerint 83-ban építettek Titus, a győzedelmes hadvezér tiszteletére, aki akkor tért vissza Rómába a fél világ meghódítása után. Titus diadalívét látva az ember az ókor adta hatalmas erőt, lehetőséget érezheti át.²²⁴

Az elrabolt menóra Titus római diadalívén

²²³ צמ רבינוביץ: גאולה בחסידות, ירושלים: 1957

²²⁴

אבינעם דנין: צבעי חומות ירושלים והמנורה בשער שיטוס, כתב עת ומאגרי:מידע, טבע וארץ:

Tavaly nyáron – ha szabad egy személyes élményt is megosztani Önökkel – Rómában jártam. Megnéztem mindazt, ami több ezer év vallástörténete, kultúrtörténete, művelődéstörténete. És nem messze, a Tevere partján imádkoztam a régi zsinagógában, és hallottam azt a különlegesen szép specifikusan szfárádi (itálki) melódiát, amely a római zsidók sajátja. S ott álltam Titus diadalíve előtt, kezemben az imakönyvvvel. Hevesi Simon gondolatai villantak föl előttem, aki egyszer Ramszesz sírja előtt azt mondta: „...hol lesz már Ramszesz, amikor az én kis imakönyvem” Titus diadalíve előtt állva, azt gondoltam: Hol van már az ókori barbarizmus, amikor a mi imakönyvünkől még mindig mondjuk:

קדוש קדוש קדוש ה' צבאות.

„Szent, szent, szent az Örökkévaló, az égi seregek Ura.”²²⁵

A menóra képe Titus diadalívén márványba van vésve. S akkor jutott eszembe, villant át előttem ez a kép, amelyet itt most Önök látnak. A Kneszettel szembeni menóra, amely természetesen nem utóélete az ókori menórának, hanem egy történelmi párhuzama. Valamire szeretné emlékeztetni az embert, felhívni a gondolkodó és érző ember figyelmét.²²⁶ Ennek a Kneszettel szemben

²²⁵ Jesája VI,3.

²²⁶ Miről beszél ez a menóra? 1951-ben a brit parlament küldöttsége Jeruzsálemben jár, és az akkori izraeli parlament házában tesz látogatást. Akkor a parlament nem ott volt, mint ma, hanem a King Georg utcában. Keresik a nemzeti szimbólumot, hiszen minden országnak van nemzeti szimbóluma. A modern kori Izraelnek nem volt. S akkor a brit parlamenti küldöttség hazatér Londonba, és azt az ajánlatot teszi, hogy készítenek egy menórát, egy

lévő különleges, reliefekkel borított menóra középső ágának reliefjeiről szeretnék néhány gondolatot Önökkel megosztani.

MOSE RÁBBÉNU

Mózes, Áron és Húr

menóra alakú formációt, amelyen rajta lesz a zsidó történelem egy-egy szimbóluma egy rövid utalás erejéig. A gondolatot tett követi, és 1952-ben egy németországi születésű, de a vallása miatt az 1930-as években Németországból Angliába menekült zsidó szobrász Benjámín Elkáná, vagy ahogy inkább ismeri a történet Benó Elkáná kap megbízatást, hogy készítsen egy menórát. Egy menórát, amit majd elhelyeznek a modern Izrael államának parlamentjében, a Kneszetben. Elkáná el is készíti, azonban egy háláchikus kérdés vetődik fel: El lehet-e helyezni faragott képet – amelyen dombormű van – a Kneszetben? Tekintettel voltak természetesen a Kneszet vallásos képviselőinek álláspontjára is, kik szerint inkább ne a Kneszetben belül, hanem a Kneszetben kívül helyezték el a Menórát. Ezért 1956-ban az akkori Kneszet előtt állítják fel Elkáná művét. Évekkel később kerül mai helyére.

Középen láthatják Mózeszt, a zsidóság legnagyobb tanítómesterét, s mellette két embert. Az egyik Áron, a másik Húr. A tórai szöveg azt mondja:

והיה כאשר ירים משה את-ידי וגבר ישראל, וכאשר יניח ידו וגבר עמלק
ואהרן וחור תמכו בידיו...²²⁷

Kivonul az ókori zsidóság Egyiptomból, megy a sivatagi úton, amikor hátba támadja őt Ámálék népe. Refidimnél háborúra kerül a sor, és Mózes imádkozik, a magasságok felé emeli a karját. De a karja gyenge. És Mózes nem bírja karját tartani a magasságban hosszú ideig. Ekkor két igen erőteljes, dinamikus személyiség: Áron és Húr odaáll mellé, és tartja a mózesi kezet, hogy az végig a magasságban lehessen. Ezt a gondolatot kiegészíti és illusztrálja a *Talmud, ros hásaná* traktátusának 29a oldalán lévő mondat:

והיה כאשר ירים משה את-ידי וגבר ישראל

„Amikor Mózes keze a magasságokban volt, akkor megerősödött Izrael?”

וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה? אלא לומר לך:
כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם
לאביהם שבשמים - היו מתגברים, ואם לאו - היו נופלים.

A Talmud a következő interpretációt fogalmazza meg:

„Vajon az dönti el a háború sorsát, hogy a mózesi kéz fenn volt a magasságokban? Nem így van! Mindig, amikor Izrael népe a magasságok felé néz, a világ Alkotóját, az Istent keresi, és hálával, imádsággal és cseleke-

²²⁷ M.II. XVII,11–12.

dettel szolgálja az ő Urát, akkor lesz győzelme a szó fizikai és szellemi értelmében egyaránt.”

Tehát a Mózes által megfogalmazott hit erősségét és erősítését szimbolizálja az első kép.

TÍZPARANCSOLAT

עשרת הדיברות – Tízparancsolat

A tízparancsolat egyformán fontos a nagy történelmi vallásoknak. Mint közös történelmi vagy vallástörténelmi, vagy ideológiatörténelmi örökség, amelyet azonban nem egyformán vallunk meg, értelmezünk, proporcionálunk. A zsidóság világlátása szerint a jobb oldalon is és a bal oldalon is van öt parancsolat. A jobb oldali öt parancsolat az ember és Isten közötti kapcsolatot határozza meg, a másik oldalán, a másik öt parancsolat az

ember és ember közötti kapcsolatokat determinálja. Ezeket a parancsolatokat tekintette és tekinti a zsidóság hite alapjának. A tízparancsolat, amely úgy kezdődik:

„Én vagyok az Örökkévaló a ti Istenetek, aki kihoztalak titeket Egyiptomból, a szolgaság házából.”²²⁸

Azaz az Örökkévaló a világ Alkotója, aki azt mondja magáról: „Én vagyok...” Ő az, aki az első parancsolatban a szabadságról beszél: „... aki kihoztalak titeket Egyiptomból, a szolgaság házából”, és adtam helyette a szabadság fogalmát. Ez is a megváltás képzetének egyik pillére.

BIBLIAI ASSZONYOK

A következő képen két nőt ábrázol a művész. Jobb oldalon a magasabbik: Rut. A bibliai Rut tekercsének, történetének főszereplője, aki mind a zsidóságnak, mind a kereszténységnek nagyon fontos személyisége, noha más-más megközelítésből. Tudjuk és ismerjük a történelmi-teológiai különbségeket. Rut, a kalászszedő. Rut, aki betér a zsidóságba, és Dávidnak lesz a dédnagyanyja. Mellette a bal oldalon lehet látni Ráchel alakját. Ráchelt, a zsidó történelem egyik legszimpatikusabb, drámai sorsú nőalakját. (Ráchel azon az úton van eltemetve, amelyet manapság mi – politikai okok miatt – nem mindig tudunk meglátogatni.)

²²⁸ אנכי ה' אלוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים;

Ráchel és Rut

Ráchel nagyon sokat tett azért, hogy férje – a zsidóság egyik alapítója – lehetőleg minden nehézséget elkerülve, tudja hivatását végezni. Tudjon az lenni, aki volt, a három ősapák egyike. Ráchel élete tele volt fájdalommal, meg is halt nem sokkal második gyermekének születése után. A gondolat azonban tovább élt, Jeremiásnál olvassuk azt a mondatot, amely *ros hávánákor*, a *máftir*ban felhangzik:

... קל ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על-בניה ... כי איננו.

...hang hallatszik a magasságokban Ráchel siratja gyermekeit ... mert nincsenek.”

És szól tovább Jeremiás, a próféta és azt mondja:

כה אמר ה' מגעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעלתך.
ויש-תקוה לאחריתך נאם-ה' ושבו בננים לגבולם.

„Így szól az Isten: Töröld le szemedről a könnyeket, töröld le arcodról a sírást, mert van reménye, lesz reménye a te utódaidnak, és visszatérnek gyermekeid a határukba.”²²⁹

E két asszony, Rut és Ráchel kapcsolata, megint valamit szimbolizál a megváltás képzetéből.

A „CSONTLÁTOMÁS”

A „csontlátomás”

A kohanita családból származó Ezékiél Jojákin király idején került száműzetésbe, mintegy hét évvel Nebukadnecár okkupációja után. Ezékiél a babilóniai

²²⁹ Jeremiás XXXI,14–16. Nem véletlenül került e szöveg a ros hásána ünnepének háftátájába. Aktualizálják a szentírási textust, amikor ez a mondat várja az alijázót a tel-avivi Ben Gurion repülőtéren.

Tel-Avivban fejt ki prófétai hivatását.²³⁰ A reményét a nép veszni látja, de a próféta Isten ígéletét tolmácsolja.

Van visszatérés.

Van jövő.

A megváltás közeleg.

Ezékiél XXXVII. fejezete a hazatérés biblikus előképe, amely nemcsak álom volt csupán, de be is teljesedett történelmi anakronizmus. A dombormű közepén áll a próféta. A kép alján a csontváz-emberek a földi porhüvely teátrális megnyilvánulásai. A sodró lendület, az eltökélt szándék nem más, mint a jövő üzenete. A nép „feltámadásának” plasztikus és drámai képét álmodja újra a művész. A „tetszhalott” állapotában lévő nép ismét szellemmel lesz teli, s visszatér országába. Világtörténelmi szempontból is példaértékű jel ez.²³¹

כה אמר אדני ה' לעצמות האלה הנה אני מביא בכם רוח וחיים. ותתני עליכם גידים והעלתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ותתני בכם רוח וחיים...

„Így szól az Úr, az Örökkévaló e csontoknak: Íme én hozok belétek szellemet, hogy feléledjete, és adok reátok inakat és hozok reátok húst éa vonok reátok bőrt és adok belétek szellemet, hogy fölélédjete...”

A *sivát Cion* megvalósult. Majd ismét közbeszólt a történelem...

²³⁰ Város Dél-Babilonban, amely Ezékiél 3,15-ben szerepel.

במטעות הבינו את השם בשם עברי, אך מקורו בעצם ביווני אכדי שמשמעותו תל רנבול; האנציקלופדיה של התנ"ך, ירושלים: 1987

²³¹ A gazdag filológiai, inter-transdiolináris exegézist is tartalmazó irodalomból kiemelem:

פרוף גרשון ברין: ספר יחזקאל: תל-אביב: 2002

A VARSÓI GETTÓ LÁZADÁSA

A varsói gettó lázadása

Egy más történelmi korszak. Egészen más milió, de ez még mindig a Kneszet menórájának a középső ága, s ez nem más mint „A varsói gettó lázadása”. A történelmi Lengyelország fővárosában, 1943-ban. Akkor már a barna vagy zöld – épületeket, városokat, zsidó közösségeket, emberi lelkeket, s milliárdnyi potenciális reményt – sodró, pusztító áradat beborítja egész Európát. Elfoglalja és veszélyezteti a civilizációkat, következményeit tudjuk. Hatmillió zsidó testvérünk, ezen belül hatszázezer magyar zsidó vált mártírrá. Millió számra halnak meg honfitársaink: emberek a Donnál, a munkaszolgálatban, a különböző koncentrációs táborokban. Tengernyi megpró-

bálatás, lemondás, fájdalom, a mai napig szinte kiheverhetetlen. Varsóban 1943-ban volt egy maréknyi bátor ember, aki azt mondta: nem leszünk vágóhídra vezetett állatok. Ha kell saját vérünkkel fogjuk eloltani a tüzet.

²³²... אשרי וטוב לי שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגטו...

És a varsói gettó hősei szembeszálltak a világ legnagyobb hadseregével a fasiszta Németországgal. Hosszabb ideig tartva magukat, mint bárki más korábban. Az utolsó emberig harcoltak, mert nem akarták engedni, hogy a barbarizmus győzzön. Népünkért és hitünkért harcoltak. A varsói gettó emlékművén a megváltás képzetéhez a mágen Dávidot, a Dávid-csillagot, a zsidóság szimbólumát viselő ember is hozzátartozik. Ezt akarták leszakítani és megsemmisíteni, ami bizonyos mértékben meg is történt. A gettó elesett, de a zsidó hősiességnek volt miből táplálkoznia. E pár „győzedelmes” nap megváltoztatta a népünkről kialakult világgépet. Példaértékű tette nemesedett!

S'MÁ JISZRÁÉL

Két szó, amely talán számunkra a legfontosabb, és talán számunkra a legszebb. Ez a két szó úgy hangzik: *S'má Jiszráél*... – Halld Izrael... Ez az első mondat, amelyet megtanítunk gyermekeinknek, és ez az utolsó, amelyet itt a földi létben elmondunk, amikor még tudatunk van. S azt mondjuk: *S'má Jiszráél háSém Elokénu háSém echád!* Valljuk teljes hittel, hogy az Örökkévaló a mi Iste-

²³² מדברי מרדכי אגילבין: מפקד גטו ורשה:

nünk, az Örökkévaló az egyetlen egy! Ez a mondat adott erőt a mi elődeinknek a fájdalom idején, a szenvedések, a különböző megpróbáltatások és lemondások óráján, és ad hitet és erőt az újrakezdéshez, a mindenkori újrakezdéshez. Ez a mi megváltásba vetett hitünk egyik forrása.

„Halld Izrael...”

AZ ORSZÁG ÉPÍTÉSE

A következő kép a modern kori teológiai gondolkodás egy nagyon fontos elemét ábrázolja, amely nem más, mint *binján háárec* – Izrael építése. A modern kori Izraelé, ahol mezőgazdák, fizikai munkások, a szellem emberei együtt építik a modern kori Izraelt. Ám *medinát Jiszráélt*, Izrael földjét minden nap veszély fenyegeti. Pár nappal ezelőtt Magyarországot megrázta a több mint

harminc külföldi turista autóbusz-vonat balesete. Pihenni jöttek, s halál lett osztályrészük. Egész Európa gyászolta

Az ország építése

őket. Ártatlan emberek voltak. S belegondoltam: Mindenható Istenünk, hisz Izraelben majdnem minden héten van hasonló eset, ám a gyilkos terrort lassan már „természetesnek” veszi a világ. Figyelmeztető jelek pedig mindenütt vannak. New York, London, Tokió, Bagdad, Moszkva stb., stb.... Mégis, mintha a világ nem érezné a rá leselkedő veszélyt. Pedig a veszély közeledik!

A KNESZET MENÓRÁJA

A menóra azonban ott áll, és mára már „zarándokhelyé” lett. Emberek odamennek és ránéznek a történelemre, és mondják:

אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח, ואף על פי שיתחמה,
עם כל-זה אהכה-לו בכל-יום שיבא.

„Hiszem teljes hittel, hogy eljön a Mesiách, annak ellenére, hogy egyelőre még késik, teljes hittel hiszem, hogy mielőbb eljön.”²³³

A menorá

Megköszönve megtisztelő figyelmüket és türelmüket, kívánom, hogy sok szépséget, spirituális élményt kapjanak ezalatt a két nap alatt, ettől az igen érdemes és nagyszerű közösségtől, Debrecentől, amelynek vezetői megadták az elmúlt öt évben, számomra több alkalommal is, hogy itt beszélhettem és szólhattam Önökhöz.

²³³ Máimúni (Rámbám), Izrael kiváló törvénytudója, bölcse. A vallásunk lényegét összefoglaló hitelveket 13 pontban gyűjtötte össze: שלשה עשר עקרם

Kívánom, hogy az elkövetkezendő szombat adjon lelki üdülést, a kikapcsolódás lehetőségét, lélekben és fizikumban egyaránt.

Vízesés a sivatagban²³⁴

Kedves Barátaim!

Igaza van a latin mondásnak: *Habent sua fata libelli*. – A könyveknek megvan a maguk sorsa. A héber világlátás ezt a gondolatot kiszínesíti, idézem: *Hákol táluj bemázál*. – Minden a szerencse függvénye. Még a könyvek kiadása, publikálása is, hiszen Benedek István Gábor „Énekek Éneke”, azaz *Sir Hásirim* kötetének remek fordítása is évtizedeken keresztül a fiók mélyén pihent és kiadásra várt.

A zsidó hagyomány szerint Salamon, Izrael második királya igen összetett személyiség volt. Életének szinte minden eseménye rögzítődött a hagyományban, tehát a Szentírásban és a posztbiblikus irodalomban, a Talmudban, adott esetben a posztalmudi literatúrában az elmúlt évszázadokban, és még az utolsó évszázadban is gazdagodott.

Emlékszem, az ötvenes évek legvégén, amikor a budapesti héderbe, majd jesivába jártam, a jesiva rabbijai – ahogy mi hívtuk őket –, a „rebbek” spontán módon exegetálták a szöveget. Akkor még nem tudtuk, hogy ilyen esetekben a saját érzéseiket és gondolataikat is belevihették a költői szövegbe.

²³⁴ Elhangzott a Wesley János Lelkészképző Főiskola dísztermében, Benedek István Gábor: *Énekek Éneke* című műfordításának könyvbemutatóján, 2009. január 24-én.

Salamon királyt a zsidó hagyomány olyan költőnek tartja, akinek élete három szakaszra oszlik, és mindegyikhez kötődik egy fennkölt irodalmi alkotás. Fiatal korának irodalmi remeke a *Sir Hásirim* az „Énekek Éneke”, amely Benedek István Gábor fordításában most napvilágot látott. Ha javasolhatnám – a minden elismerést és köszönetet megérdemlő – Wesley János Kiadónak, hogy a második kiadásban a kötet egyik oldalára az eredeti héber szöveget, a másik oldalára a veretes magyar fordítást helyezze. Ez a szellemi produktum még a mostanit is felülmúlhatná, különleges filológiai-spirituális élmény lenne.

Amikor Salamon király már érett, bölcs ember lett – tartja a hagyomány –, akkor írta meg a *Mislé Slomot*, azaz Salamon példabeszédei című gnómagyűjteményét. Ekkor egy érett gondolkodó, tapasztalatokkal áthatott, de ereje teljében lévő személyiség fogalmazza meg az életéről, a világról vallott – divatos kifejezéssel élve azt mondhatnám – ars poeticáját.

Életének utolsó szakaszában – így szól a hagyomány – *Kohelet*, vagyis Prédikátor néven levonja az élet konklúzióját. Tépelődő bölcsességet árasztanak szavai. Talán úgy gondolta, hogy az utókornak érdemes lenne ebben is elmerülni.

Ha a salamoni életutat – ha szabad ezt a kifejezést használni –, irodalmi életpályát akarná az ember analizálni, akkor e három kötetnek az egymással való összeve-

tése, egymás utáni tanulása és tanítása gazdagabbá tehetné tudásunkat!

Kedves István! Ha Neked is ajánlhatnék egy újabb „programot”, lefordíthatnád nekünk *Mislé* könyvét, majd a *Koheletet* is, azzal a gyönyörű szép magyarsággal, amellyel Te rendelkezel, és amelyet manapság már nagyon kevesen tudnak.

Benedek István Gábor előszavában beszél a „scheiberi időkről”. Komoróczy professzor is ezt tette itt e könyvbemutatón. Mindannyiunk számára, akik Scheiber tanítványai voltunk, a mai napig fontos a tudós óriás spirituális hagyatéka, kinek szelleme áthatja a magyarországi és a nemzetközi judaisztikával, hebraisztikával foglalkozó emberek, kutatók gondolkodását. A scheiberi életpályának nagyon-nagyon fontos szakasza volt az ötvenes évek utolsó egynéhány esztendeje.

A műfordító előszavából idézek: „Igazgatónk módjával adta a dicséretet: a mércét magának is túl magasra állította. Öntevékeny fordításomra csak jóval később tért vissza. »Majd az Évkönyvben leközöljük« – mondta, de rögtön hozzátette: »Csiszolgass rajta!« Az Évkönyv akkoriban nem, és még sokáig nem jelent meg.²³⁵ Magam is megváltam az Intézettől, de a hexameteres fordítás nem merült feledésbe. Ehhez hozzájárult, hogy Dán Róbert tanuló társam, 1964-ben, a pécsi Jelenkorban közzétette a maga szép fordítását...”

²³⁵ E korszakot követően, 1970-ben látott először napvilágot az egykori IMIT Évkönyvek nyomán a MIOK Évkönyv.

Pista! Nagyon nagy örömökre szolgál, hogy megemlégtetted kedves és szeretett, és ma már – azt kell mondani – méltatlanul elfelejtett nagyszerű barátunkat, Dán Róbertet, akit alig ötvenéves korában, ereje és fiatalsága teljében ragadott el a gyilkos kór. Az ELTE-n volt akkor a könyvtártudományi tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. A mai napig nem tudjuk pótolni a hiányát.

Szerzőnk a fordítás előszavában más helyütt így ír a Rabbiképző ötvenes évek végi szellemi vibrálásáról, hiszen a scheiberi *Sir Hásirim* fordítási bravúrt, annotációáradatot, kultúr- és eszmetörténeti kavalkádot más spirituális élmények is gazdagították: „Elképesztő világ nyílt meg a húsz év körüli diákok előtt, a lenyűgöző versek hatása alól senki nem vonhatta ki magát. És mert akkoriban Benoschofsky Imre óráin – többek között – az Iliással és az Odüsszeiával ismerkedtünk, számomra kézenfekvőnek tetszett, hogy Scheiber Sándorhoz a kötelező vizsgadolgozat mellé benyújtsam a mű fordítását – hexameterben. Tudtommal mindmáig ez az Énekek Énekének, egyetlen, teljes hexameter fordítása.”

Tíz esztendővel később, amikor többek között Beer Ivánnal, Csulóval, Landival, Balla Imrével, Zucker Istvánnal, Silber Ivánnal koptattuk az alma mater padjait, kiszélesedett a pedagógiai „csoda”. Scheiber és Beno mellett egy harmadik óriás is tanított – többek között – bennünket: Szemere Samu.

A modern kori, a XX. századi magyar filozófiatörténet egyik kiemelkedő alakja volt ő, nemcsak általános

és zsidó filozófiatörténetet tanított nekünk, hanem Hamlet szemináriumot is vezetett. Fél éven keresztül analizálta a shakespeare-i drámát. Mondatról mondatra fűzött a darabhoz inter- és transzdiszciplináris magyarázatokat. Megismétlődött tehát az imént említett korszak. *Dor holéch vedor bá.* Tehát az egyik nemzedék a másik után ugyanígy ismerte meg s vitte tovább a hagyományt.

Komoróczy professzor úr az Énekek Éneke fordításának bevezetésében lenyűgözően szól a „profán és szent ének” multidiszciplináris kapcsolatairól, hol mikor, milyen más világirodalmi remekekben jelenik meg ez az összetett motívumsorozat. Szabadjon néhány adalékot fűzni grandiózus gondolataihoz. Hiszen a *Sir Hásirim* sok-sok motívummal kötődik a zsidó tradícióhoz. Példaképpen említeném meg a hatodik fejezet harmadik versében található gyönyörű szövegrészt:

אני לדודי ודודי לי

„Kedvesemé vagyok én, és ő is vágyódik utánam.”

Ennek a négy szónak a kezdő betűi: *álef* – א, *lámed* – ל, *váv* – ו, *lámed* – ל.

Összeolvasva ezeket a héber betűket, kirajzolódik egy szó: אלוּל – *elul*, azaz egy kora őszi zsidó hónapnak a neve. Amikor *hodes elul* beköszönt, közelednek az őszi „nagyünnepek”, akkor a mi neológ hagyományokat őrző szemináriumunkban is ez a vezérlő mondat. Transzcendentális kapcsolat a Mindenható és Izrael között. Szent a szövetség, amely Isten és a választott népe: Izrael között megkötött.

Komoróczy professzor kötetünk előszavában rámutat az Énekek Éneke és a peszách közötti összefüggésre. Kiegészítésképpen megemlítem, hogy a szfárádi közösségekben, a zsinagógában olvassák fel a *Sir Hásirimet*. Nem könyvből, nem úgy mint máskor a *háftárákat*, hanem ugyanúgy, mint a *Megillát* – Eszter könyvét –, tekercsből.

A zsidó hagyomány egyik drámai eseménysora a földi lét egyik utolsó mozzanata, a *táhára*. Az eseményt felejthetetlen lírával érzékelteti Hajnal Anna, a „Tiszta, tiszta...” című költeményében.²³⁶ Az elmúlás pillanatát követő legdrámaiabb szakasz, amikor még a halott temetetlen, és a *táhára*, a halott mosdatása, azaz a halott utolsó útra való felkészítése történik. Ekkor a *Sir Hásirim* verseit kell e „szent munkával” foglalkozó embereknek recitálniuk. E szokás is valami szavakkal kifejezhetetlent, egészen különleges misztériumot rejt magában.

1991-ben Jeruzsálemben éltem családommal. Ott vészeltem át az Öböl-háborút. 1991. január 16-án támadta meg Irak Izraelt. Életemben először találkoztam a halálfélelem fogalmával. A rádió bemondta éjjel tizenegy óra harminc perc körül, hogy hét perc múlva rakéta becsapódás lesz Izraelben. Akkor már kilőtték az első Scud-rakétát. Két gyerekemmel és feleségemmel egy 12 négyzetméteres beton szobába bezárva. Jön a rakéta? Hova csapódik be? És lesz atomfegyver? Lesz benne biológiai fegyver? Ha egyedül vagyok, akkor is félttem volna. De ott

²³⁶ MIOK Évkönyv 1970. 65–73. o.

volt mellettem a feleségem és a két gyermekem. Elborzadtam. Első sábeszkor, az első szombaton, mikor végre talán néhány órára ki lehetett menni, a lakásunktól nem messze lévő, Irakból alijázott zsidók alapította zsinagógában imádkoztam. A szombatköszöntő *L'chá dodi...* előtt egymásra néztek a zsinagóga hívei, és együtt mondták el a *Sir Hásirim* szövegét. Felejthetetlenül fájdalmas dallammal. Énekelték kétszázán, háromszázán, négyszázán. Együtt. Elmondhatatlan ellentmondást éreztem. Az Irakból valamikor kivándorolt zsidó emberek énekelték az élet igenléséről, a szépségről. És akkor a XX. század végén ugyanarról a helyről, Irakból, 70 rakéta vágódott be a Tóra földjére, Izraelbe, ahonnét a Tóra adatott az egész világnak. Furcsa ellentmondása a történelemnek. De tudom, hogy a *Sir Hásirim*, minden rakétánál, fegyvernél erősebb. Hol lesznek már diktátorok, diktatórikus hatalmak, amikor a zsinagógákban még fel-felcsendül:

שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לְשִׁלְמָה

יִשְׁקֵנִי מִנְּשִׁיקוֹת פִּיהוּ בִּי-טוֹבִים ד' דִּיךְ מִיָּו.

Utolsó gondolatom, amelyet szeretnék megosztani Önökkel kedves Barátaim: Köszönet Benedek István Gábornak! Kicsit elfogult vagyok BIG-gel, hiszen nemcsak kiváló újságíró, ragyogó szerkesztő, de tehetséges tollú író, fordító is. Minden mondata külön élmény. Kívánom, hogy tudásodból mennél többet adj nekünk, a héber és magyar kultúra szerelmeseinek. Nagy szerencse, hogy Németh Árpád kiváló grafikuszt választottad. Gyönyörűek a kiegészítő illusztrációk. Illenek e remek-

műhöz. Szeretném megköszönni a Wesley Kiadónak a nagy ívű segítséget, a kötet megjelentetését.

Hölgyeim és Uraim!

A modern kori *T'nach* kiadások egyik patinás kötetéből, amelynek alapját a *Keter Aram Tzova*²³⁷ képezi, idézem a *Sir Hásirim* I. fejezetének 14. mondatát:

אשכל הכפר דודי לי בכרמי עין גדי.

„Ciprusfürt Én Gediből a szerelmem.”²³⁸

Önök közül, aki már volt Izraelben, járt-e Én Gediben? Én Gedi a világ egyik legmélyebben fekvő települése. Kb. 400 méterrel a tengerszint alatt. Az oktató, kutató embernek ez a hely egy különös misztérium, mert légvonalban 40 vagy 50 km távolságra fekszik Qumrántól, a modern kori kutatás egyik legfontosabb bázisától. Amikor Erecben vagyok, akkor mindig elmegyek abba az irányba. Megnézni a qumráni barlangok nyomát vagy éppen az ottani állandó kiállítást. Vagy lemegyek Én Gedibe. Én Gedi különösen kedves számomra. Ott van a modern ember számára az egyik legnagyobb természeti csoda. A sivatag, a homok- és sziklavilág kelles közepén ott dübörög egy négy egységből álló vízesés. 400 méter mélyen a tenger szintje alatt, vízesést láthat az ember. Ha ott áll a hívő lélek, és érzi azt a gyönyörűen sugárzó vízőzönt és a szivárvány ezer apró darabját, érzékeli, hogy mit jelent a sivatagban a vízesés!

²³⁷ Keter Jerusálajim. T'nach háunivertzitá háivrit birusálajim. (Jeruzsálem, 2004, második kiadás).

²³⁸ Énekek Éneke I,14.

A sivatagban mit jelent az áldott víz? A magyarországi könyvkiadás sivatagában fel-felcsillan a zuhatag. Áldott vízesés, amely megtermékenyít, gazdagabbá tesz. BIG kötete – azt hiszem – vízesés a sivatagban.

Figurális ábrázolás és teológia²³⁹

Hatások – pedagógia

Figuralitás, teológia. Művészet, teológia.

Hogyan viszonyul ehhez a fogalmi párosításhoz a zsidóság? Pontosabban fogalmazva, a magyarországi neológ zsidóság.²⁴⁰

Létezik-e zsidó művészet? Avagy van-e a zsidóságnak művészete?

E dolgozat témája egy elméleti alapvetés. Pontosabban egy kísérlet arra, hogy fotóillusztrációk segítségével mutassam be azokat az általam fontosnak tartott kompozíciókat, amelyek két témakört vizsgálnak. Az egyik alcíme: hatások; míg a másiké: pedagógia.

A magyarországi neológia egy különleges és egyedi zsidó ideológia. Hol helyezhetnénk el ezt a szellemiséget a zsidóság „vallási világtérképén”? A világon ma három nagy irányzat különböztethető meg a zsidó valláson belül.

Ortodox mozgalmak²⁴¹

Konzervatív mozgalmak²⁴²

²³⁹ A Faludi Ferenc Akadémián a „Párhuzamos beszédek” című rendezvény-sorozat keretében 2009. november 25-én tartott előadás szerkesztett változata.

²⁴⁰ A magyarországi neológiához lásd pl.: Walter Pietsch: Reform és ortodoxia (Múlt és Jövő, Budapest, 1999).

²⁴¹ A magyarországi ortodoxiához lásd pl.: Walter Pietsch: Reform és ortodoxia (Múlt és Jövő, Budapest, 1999).

²⁴² Lásd pl.: Bíró Tamás: A zsidóság irányzatai.

http://www.pestisul.hu/zsido_iranyzatok.htm

Reform mozgalmak²⁴³

Az érdeklődésünk középpontjában álló magyarországi neológ mozgalom, amely a XIX. század közepének szellemi terméke, két alapvető gondolatiságot fogalmazott meg. Az egyik a hagyománytisztelet, a másik a nyitottság. A hagyománytisztelet a vallási törvények, betartására vonatkozik elsősorban.²⁴⁴ A zsidó vallású ember életét, az úgynevezett *micvák*,²⁴⁵ magyarul vallási parancsolatok determinálják kora reggeltől késő estig.

A neológ zsidó életét is a vallási törvények irányítják. Formalitásában, világlátásában mégis sok mindenben eltér az ortodox felfogástól. Öltözködésében mindig a befogadó ország öltözködési kultúrájához igazodott, vagy igazodik. Nyelvében mindig a honnak a nyelvét vallotta sajátjának. Kultúrájában kötődött a befogadó ország kultú-

²⁴³ Kőbányai János (szerk.): Zsidó reformkor (Múlt és Jövő, Budapest, 2000).

²⁴⁴ Lásd: Smuel Pinhász Gelbred: Ocár táméi háminháim. (Petách Tikvá, 1995).

²⁴⁵ A zsidóság életét az ún. Tárjág micvot, azaz a 613 parancsolat szabályozza. Ezek tevőleges és tiltó rendeletek. Az elsöre a példa: „Őrizd meg a szombat napját...”, vagy „Tiszteld apádat és anyádat!” Ezek úgynevezett aktív, tehát tevőleges parancsolatok. A tiltó parancsolatok pl.: „...Ne ölj!”, „Ne lopj!” E 613 parancsolatban 248 tevőleges és 365 tiltó rendelet található. Természetesen a mai világban a 613 parancsolat, amely a mózesi öt könyvben, tehát az Ószövetség első egységében, a Pentateuchusban, a Tórában fogalmazódik meg, nem tartható meg a maga teljességében, hiszen számos olyan törvény, például amely az egykori jeruzsálemi Szentélyvel volt összefüggésben, objektív akadályok miatt nem tartható meg, mert i. sz. 70-ben Titus elpusztíttatja Jeruzsálemet és benne a Szentélyt. Azt a szent helyet, amely a zsidóság kultikus, vallási központja volt. Megsemitették az egykori áldozatok helyét. Nincs jeruzsálemi Templom, megszűnt az ókori zsidó ország, így ezeket az áldozatokat nem lehet bemutatni. Lásd pl.: Széfer hámicvot leRÁMBÁM. Ed.: Háráv Ávráhám Penjtoch.

rájához, és annak integráns része lett. Önálló magyarországi zsidó kultúrát ismerünk, ugyanakkor ez a magyarországi kultúra összességének is része. Önálló zsidó valláskultúrát is számon tartunk Magyarországon, amely mind a magyarországi valláskultúra, mind az egyetemes zsidó kultúra és egyben a világgkultúra összességének része is.

A világlátás, amelyről ma itt, a Faludi Akadémián beszélek, a magyarországi neológia szemlélete, mely a „centrista” irányzathoz, a konzervatív mozgalom tradícionális ágához áll a legközelebb. Mégis, egyedi jellege markánsan megkülönbözteti minden más zsidó vallási irányzattól.

Létezik-e a zsidó vallásnak valamilyen művészete?²⁴⁶

Így szól az Írás, a tízparancsolat igéje, melyet nyilvánosan három alkalommal²⁴⁷ olvasunk fel a legszentebb tekercsünkből, a Tórából:

„Ne csinálj magadnak semmilyen faragott képet.”²⁴⁸

Nem szabad semmi olyat készíteni, amelyet *ávodá zárának*, azaz kultikus bálványimádásnak tartottak, vagy tartanánk.²⁴⁹ Sem olyat, amely erre emlékeztetne. A zsidóság vallására a nonfigurativitás a jellemző. Amikor ezt

²⁴⁶ Lásd: Sharon R. Keller: *The Jews. A Treasury of Art and Literature* (New York, é.n.).

²⁴⁷ Kétszer a heti olvasmányaink során: sábat/szombat napján és a Tóra-adás napján (sávuot ünnepén) olvassuk fel istentisztelet keretében a tízparancsolatot.

²⁴⁸ M.II. XX,4.

²⁴⁹ Az „ávodá zárá” a pogányságot megtestesítő bálványkultusz. A tórai források közül lásd pl.: M.V. IV,15–19. és XII,3–4. Bővebben lásd: David Ámir: *Élim vegiborim* (Hocét Bét Osziskin, 1987).

kijelentő módon fogalmazom meg, akkor rögtön utána egy kérdést is feltehetek: Vajon a nonfigurativitás a zsidó vallás sajátosság-e?

A zsidó vallásra igen erőteljes mértékben, sok helyen jellemző a figurativitás is.

Mégis, ha tilt bennünket a hagyomány bármilyen jellegű ábrázolástól, milyen vallási engedély született, amelynek alapján a „Ne készíts magadnak faragott képet” parancsa feloldható?

Exodus könyvének 15. fejezete, az úgynevezett *Sirát hájám*²⁵⁰, így hangzik a szent nyelven:

זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארממנהו.

„Ez az én Istenem, hadd díszítsem Őt, atyáim Istenem, hadd magasztaljam Őt.”²⁵¹

Ennek a mondatnak a harmadik tagja: *veánvéhu*, azaz hadd díszítsem, vagy hadd ékesítsem fel Őt, képezi a vallástörvényi (háláchikus) alapot, hogy a díszítésnek valamilyen eleme megengedhető legyen.

A zsidó vallás vagy a zsidó nép életét, amíg az ókorban saját országában, Izraelben vagy Júdeában lakhatott, létének a mindennapjait a Mózes öt könyvéből származó (tórai) törvények határozták meg. Isten által adott szent törvények ezek, amelyeket áthágni nem volt szabad!

I. sz. 70-ben megszűnik az ókori zsidó ország, és egy új történelmi környezet keletkezik. A zsidóság túlnyomó többsége száműzetésbe kerül, és egy kicsiny ma-

²⁵⁰ A tenger diadaléneke.

²⁵¹ M.II. XV,2.

radék él csak tovább a Szentföldön.²⁵² A gálutban, a szétszórásban élőknek az életét jelentős mértékben meghatározzák azok a topográfiai, társadalmi, politikai körülmények, amelyek mindig determinálják az ember életét. Nyilván az ókori Rómában vagy római provinciákban élő közösség életét nem ugyanazok a feltételek szabták meg, mint a júdeaiét.

Felvetődött a kérdés, hogy a vallási törvényt miképpen lehet összeegyeztetni a mindenkori állam törvényeivel?

A mózesi öt könyvvel, a Pentateuchusszal lezárul a törvényalkotás első szakasza. Ezt követi egy második periódus, amelyet Misna-korszaknak neveznek; a harmadik pedig a talmudi időszak.²⁵³ A száműzetésben élő zsidóság életét jelentős mértékben már a talmudi törvénykezés határozza meg, amelyeknek az alapja a misnai szöveg, és természetesen a mózesi öt könyv. A három elválaszthatatlan. Megszületik egy olyan elv, amelyet a Talmudban találunk.²⁵⁴

דינא דמלכותא דינא.

„Az ország törvénye legyen a te törvényed.”²⁵⁵

²⁵² Lásd: Gábor György: A diadalíven innen és túl. Pogány, zsidó és keresztény narratívák, a „hetvenes” háborúk emlékezete (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009).

²⁵³ Blau Lajos: A Talmudról (Budapest, 1920). Újra kiadva: Magyar Zsidó Tudományok 2. kötet (Gabbiano Print Kft., Budapest, 2006).

²⁵⁴ Lásd: A Talmud könyvei. Az eredeti talmudi szöveg alapján szerkesztette: Dr. Molnár Ernő (Korvin Testvérek: Budapest, 1921–1923). Újra kiadva: Ikva, Budapest, 1989.

²⁵⁵ Talmud: Bává kámá 131a.

Tisztelni kell az ország alkotmányát, rendjét. Tisztelni az államot, és becsületesen élni. Az élet minden területén a *Diná dimálhutá diná* elvét figyelembe kell venni! A polgári idősámítás szerinti I–V. századi Szentföldön egy kis zsidó közösség még él. A nagyobb rész azonban a diaszpórában szervezi újjá napjait, az előbb idézett talmudi elveket is figyelembe véve. Ez a hatások és kölcsönhatások egyik jellegzetes korszaka. Hogyan viszonyulnak az új realitáshoz a romjaiból építkező egykori Júdeában? A megmenekült maradék értelmezi, újraértékeli a micvák üzenetét? Hogyan viszonyultak eleink, mintegy 16-17 évszázaddal ezelőtt a *Ló tásze peszel vehol temuná!*, azaz „Ne csináljatok magatoknak semmilyen faragott képet!” – dekalogoszi tiltáshoz?

Ahhoz, hogy a kérdést érintőlegesen körbe tudjuk járni, górcső alá kell venni néhány – ránk maradt – archeológiai, művészeti értéket vagy emléket, amelyek nagyobb részt az elmúlt 100 esztendő ásatásai nyomán kerültek elő.²⁵⁶ Bemutatom tehát – a zsidóság építő művészetén belül – a belső díszítés jellemző elemeit. Érintem, a mozaikművészetet, a freskóművészetet is.

Zsinagóga. Hogyan definiálható ez az építészeti kategória?

Amikor őseink kijöttek Egyiptomból, de még nem foglalták el Kánaán országát, a sivatagi vándorlás idején

²⁵⁶ Lásd: C'vi Ilán: Báté Kneszet k' dumim berec Jiszráél (Miszrád Bitáchon, Jerusalaím, 1991). A fiatalon elhunyt kiváló archeológus e kötetben 180 izraeli zsinagógamaradványt analizál.

születik meg az első szent hely, a *Miskán* vagy a Gyülekezés Sátra,²⁵⁷ ahol már találunk „iparművészeti tárgyat”. Ez a hétágú menóra, amely jellegzetes formát kap.²⁵⁸

A következő történelmi korszakban, a honfoglalás után, Jeruzsálemben, a jeruzsálemi Templomban szintén ott díszleg a menóra. Vagy említhetjük a frigyláda felett egykoron található keruboknak a formáját, arcát.²⁵⁹

A polgári időszámítás szerinti I. században, amikor már a szétszórás megkezdődik, dominanciája lesz a zsinagógáknak, hiszen már nincsen Templom, jeruzsálemi Szentély. Az enyészetté lett, romjai azonban megmaradtak.²⁶⁰ Korabeli klasszikus források, elsősorban talmudi források utalnak arra, hogy Júdeában már a meglévő Templom idején is működtek Jeruzsálemben zsinagógák.²⁶¹ A zsinagógák feladata, rendeltetése és hivatása más volt, mint a Templomé. A Templom elsősorban az áldozat bemutatásának volt a helye. A zsinagóga mindenekelőtt tanház. A gyülekezet háza s nem utolsósorban az imádság háza. S ezt a három fogalmat, ha egymás mellé tesszük, kirajzolódik a mindenkori zsinagógák küldetése. A hármas egység: tanítás, imádság és a közösség háza. E fogalmak elválaszthatatlanok.

²⁵⁷ Mose Levin: *M'lechet hámskán* (Tel Aviv, 2008).

²⁵⁸ A hétágú arany menóra a Pusztai Szentély egyik legfontosabb tárgya volt. Leírását lásd: M.II. XXV, 31–40.

²⁵⁹ A kerubokról az első említés a T'náchban: M.I. III,24.

²⁶⁰ Schöner Alfréd: Adalékok a Kotel, a Siratófal ikonográfiájához. Lásd e kötetben 236–257. oldalakon.

²⁶¹ A Jeruzsálemi Talmud leírása (Megilá III,1) tájékoztat, hogy a churbán előtt 480 zsinagóga működött Jeruzsálemben.

Vajon hogyan és miképpen hatottak a különböző kultúrák az adott zsinagógák belső formájára? Hogyan és miképpen volt ez összeegyeztethető a zsidóság vallásával?

Megismételjük a korábbi kérdést: Hogyan viszonyultak eleink, mintegy 16-17 évszázaddal ezelőtt a *Ló tásze peszel vehol temuná!*, azaz „Ne csináljatok semmilyen faragott képet, semmilyen díszítést!” dekalogoszi tiltáshoz?

Dura Europos zsinagógájának nyugati fala a III. századból

Az iraki-szíriai határon, de még a szíriai oldalon, körülbelül 30 kilométerre Iraktól, Clark Hopkins ásta ki 1932-ben a régen eltűnt, elfelejtetett város: Dura Europos²⁶² zsinagógáját. Dura Europos „meeting point” volt. Kultúrák, ideológiák, közösségek, emberek találko-

²⁶² Joseph Gutmann: The Dura Europos Synagogue. Paintings and Their Influence on Later Christian and Jewish Art. In: *Artibus et Historiae* 9.17, 1988. pp. 25–29.

zási helye. Hosszú ideig együtt éltek ott békeességben korai keresztények és zsidók, a hellenista irányzatok különböző képviselői a babilóniai kultusz reprezentánsaival. Az 1930-as években az ásatások előhoztak egy templomot, egy kicsi épületet, amelyről kiderült, hogy zsinagóga. A III. században építették, és az archeológusok legnagyobb meglepetésére a zsinagóga belső falán freskókat, dekorációkat találtak.

A III. századi Dura Europos-i zsinagóga nyugati falán, középen az áron hákodes, a frigyszekrény alul, a centrális részben rajzolódik ki. A frigyszekrény fölötti részen, ebben a kvadrát egységben három elem különül el egymástól. Bal oldalon egy menóra, középen maga a Templom stilizált képe. Jobb oldalon pedig egy bibliai jelenet. A bal oldali kép, képelem a menórát ábrázolja, amelyet a szentírás, tórai könyv második egységének, az Exodus vagy a S'mot könyvének leírása szerint *Becalél*, *Urinak* a fia, *Húrnak* az unokája készített. Azonban ez a menóra-forma nem egyezik meg azzal, amelyet a polgári időszámítás szerinti 83-ból ismerünk Rómából, az úgynevezett Titus-diadalívnek a belső reliefjéről. Ott egy félköríves menórát lehet látni.

Nemcsak a menórát láthatjuk bal oldalon, hanem az etrogot és a lulávot, a sátoros ünnep két kellékét is, szintén a szentírás leírás alapján.²⁶³ A kompozíció jobb oldalán pedig egy olyan egységet szemlélünk, amely az ókori bib-

²⁶³ Etrog a Szentírásban „p'ri éc hádár”-ként szerepel. Luláv a Szentírásban „kápot t' márim”-ként szerepel.

liai történet egyik legfontosabb elemét ábrázolja. Olyat, amely úgy a zsidóságnak, mint a kereszténységnek, majd sok-sok évszázaddal később az iszlám kultúrájának is nagyon fontos alkotórésze. Héberül: *Ákédát Jichák*, magyarul Izsák megkötözése vagy Izsák feláldozása.

Menóra, etrog, luláv, Szentély és Izsák megkötözésének motívumai

A jelenet jól ismert, szól az Örökkévaló Ábrahámhoz, és azt mondja:

„...vedd a te fiadat, az egyetlenedet, és menj vele Mórija földjére, és ott áldozd fel égő áldozatul.”²⁶⁴

A gyermekáldozat nem történik meg, szól az Úr angyala, és azt mondja:

„Ne nyúlj a gyermekhez!”²⁶⁵

²⁶⁴ M.I. XXII,2.

S ekkor egy bárányáldozatot mutat be Ábrahám az Örökkévalónak. A szarkofág és az ókori katakombák művészetén kívül ez az első ábrázolás, amikor ókori zsinagógában is megjelenik az Izsák feláldozása vagy megkötözése jelenet.

Jobbra látható Ábrahám, kezében a kés. Elöl az áldozati oltár, lent a bárány. Nagyon fontos jelenet ez a zsidóságnál, majd később a kereszténységnél. A zsidóságnál is meghatározott teológiai okok miatt.²⁶⁶ A kereszténységnél evidens módon, hiszen egy prefigurációs elemről van szó.²⁶⁷ De ugyanúgy az iszlámnál is, hiszen a Korán exegézise szerint nem Izsákot, hanem *Ismáelt* áldozta vagy áldozta volna fel Ibrahim, ahogy a Korán nevezi Ábrahámot.²⁶⁸

A következő helyszín már nem Dura Europos, hanem Júdea, és ezen belül is Tibériás környéke, amely úgy a zsidóság, mint a kereszténység számára nagyon fontos terület. *T'verjá*, vagyis Tibériás előtt néhány kilométernyire van egy melegvízű forrás: *Chámát T'verjá*. Az itt található zsinagógát 1921-ben tárták fel, melyben nem a

²⁶⁵ M.I. XXII,12.

²⁶⁶ Schöner Alfréd: Ákédát Jichák. Adalék egy szentírás motívum ikonográfiájához. Lásd e kötetben a 137-144. oldalakon.

²⁶⁷ Éngy Sándor: Izsák megkötötzetése, mint Izráel szenvedésének szimbóluma. In: Sárospataki Füzetek 2006. (1.) 59–69. o.

²⁶⁸ A Simon Róbert gyűjtötte Korán exegéziskompiláció a 37.101-hez a következőket fűzi: „Nem egyértelmű, hogy ki is az a szelíd fiú. Mivel Izsák csak a 112. versben bukkan fel, kézenfekvő lenne Ismáelre gondolni. A különböző interpretátorok feltételezik, hogy korábban Izsák szerepelt a Koránban, s csak később váltotta őt fel a jelentőségében erősen felértékelődött Ismáel. Felvetődik a kérdés: Ezek szerint Ábrahám nem Izsákot, hanem féltestvérét akarta feláldozni?”

falakon látunk freskómotívumokat, hanem mozaikon, a földön elhelyezve.²⁶⁹ A mozaikképeken Héliosznak, a Napistennek a képét láthatjuk.²⁷⁰ A kérdés jogosan vetődik fel: Hogyan került Héliosz kultusza a polgári időszerűség szerinti IV. században egy Tibériás melletti zsinagógának a padlózatára? Sőt továbbmenve, Héliosz arca körül zodiákus képek rajzolódnak ki.²⁷¹

Az ókori zsidóság képzetére jelentős mértékben hatott a befogadó népnek a kultúrája, a világ kultúrája. A *Diná dimálhutá diná* elve alapján úgymond „áthágják” a tiltó parancsolatot.

Ebben a korban sokan már nem ismerik a vallás törvényeit. Elfelejtették, mert száműzetésben vannak, vagy ha otthon maradtak, körbe veszi őket a római impérium világkultúrája, amely elnyomja a helyi civilizációt, és a népet emlékeztetni kell a törvényekre, a törvényességre. A hatások elsősorban a pedagógia célját szolgálták, annak érdekében, hogy a vallási törvényeket meg lehessen tartani. Az emberek lassan már elfelejtik a héber nyelv olvasását, elfelejtik a héber nyelv írását, elfelejtenek héberül beszélni. A rabbinak vagy a tanítónak az

²⁶⁹ Ancient Synagogues in Israel. Third-Seventh Century C.E. Proceedings of Symposium, University of Haifa, May 1987. Ed.: Rachel Hachlili, Oxford: B.A.R., 1989.

²⁷⁰ M. Dothan: Hammath Tiberias. Early Synagogues and Hellenistic and Roman Remains, Jerusalem, 1983. Hammath Tiberias II. Late Synagogues, ed. by B.L. Johnson, Jerusalem, 2000.

Az igen gazdag héber nyelvű szakirodalomból kiemelem: Mose Idel: Hámázálot bemáchsevet Jiszráél. (Jerusálájim, 2001).

²⁷¹ Schöner Alfréd: Chámát Tverjá zsinagógájának mozaikja. <http://www.rabbi.hu/resp/soner-hamat2005.htm>, ill. E kötet 208–215. oldal.

elsődleges feladata, hogy a maga pedagógiai eszközeivel próbálja elősegíteni a hit erősödését, és az ősök által tisztelt vallási elkötelezettséget az emberek életében.

Egyre erősödik a pedagógiai szempont. Hogyan és miképpen lehet a pedagógia segítségével, a tanítás segítségével a hitet elmélyíteni?

Vizsgálódásom tárgyaként ismét egy mozaikpadlót analizálok. Ez is egy *ákédá*, egy Izsák megkötözése jelenet, melyet az V–VI. század fordulóján készítettek a mai Izrael területén, Bét Alfában. Naiv művészeti alkotás. Jelentősége abból adódik, hogy a figurák között héber kvadrát betűkkel olvasható szentírási idézetek, szavak is találhatóak. Látható az első ősapának, Ábrahámnak, a második ősapának, Jicháknak a neve. Az idézet jól olvasható: *Ál tisláh*, azaz „Ne nyúlj” a gyermekhez.

Izsák megkötözése. Bét-Alfa zsinagóga, V–VI. század

Még egy idézet: *Vehiné háájil* – „És íme itt a kos”, vagy itt van az áldozat. A III–IV. századi Dura Europos-i zsinagógát követő második egységben, Bét-Alfán már nemcsak ábrázolást látunk, hanem szöveg interpretációt is. Aki bement a zsinagógába, hiába tanították, hogy ábrázolni tilos, lent a padlómozaikon megértette a narratívát! Odaírták a szöveget. Ne legyen kétértelműség a láttakban!

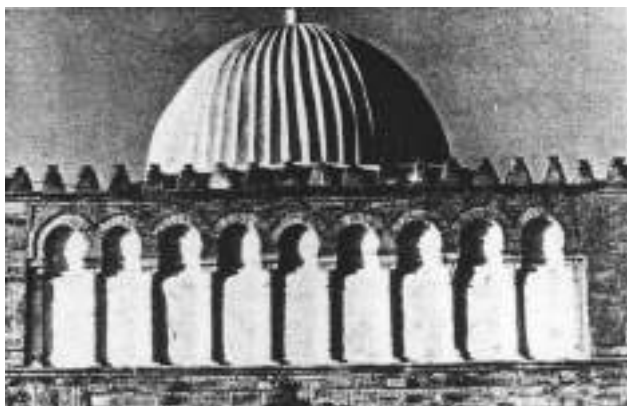
Nagyot ugorva a történelemben egy más korból, más földrészből hozom a példámat, a XIX–XX. század fordulójáról, Afrikából.

Hanukijá, Algéria

Hánukijá és mecset a stílusanalógia tükrében.

Amikor a „hatások és zsidóság” fogalmát vizsgálom, nagyon nagy jelentősége, dominanciája van a helynek és az időnek. A XIX. században a muzulmán országokban élő zsidóság relatíve vallási toleranciában részesült. Ennek következtében a muzulmán építészeti kultúra formajegyei hatnak a zsidóságra is.

Mecset, Kairouan-Tunézia

Példaképpen megemlítem a vélhetően az 1890-es években készült hanukiját, hanukai ünnepi gyertyatartót. December (kiszlév) havában a kereszténységnek a karácsony, a zsidóságnak a hanuka a fontos ünnepe.²⁷² A muzulmán országokban kifejlődött zsidó iparművészet, kézművesség jelentős mértékben magán viseli a befogadó ország kultúráját.²⁷³ Az itt közölt fotómontázs alsó részében található híres tunéziai mecset kupolarésze ugyanúgy néz ki, mint a szomszédos, szintén mohamedán országban készült hanukijának a „kupolarésze”. A kettő közötti arányok persze különböznek, hiszen az épület több tíz méter magas, egy ilyen hanukija pedig maximum

²⁷² Nagyon sok hasonlóság és párhuzam található a két ünnep között. Ugyanúgy gyertyákat gyűjtünk mi is, egyesek ajándékot adnak a gyerekeknek, közös imádságok vannak, együtt a család.

²⁷³ Nááná Bros: Szipuré háTnách becijur hámuszlemi (Jerusálájim, 1991).

40 centiméter. De a stílusbeli hatás, a hasonlóság egyértelműen kimutatható.

„Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat...” részlet a szegedi zsinagóga keleti faláról

Az utolsó példám helyszíne: Magyarország. Az épület Szegeden áll, és 1903-ban készült el. E zsinagóga a világ talán legattraktívabb zsinagógája, ahol két nyelven: héberül és magyarul szerepel a zsidó vallás egyik alapvető tanítása, a keleti fal felső ívében:

ואהבת לרעך כמוך

„Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.”²⁷⁴

Amikor belép oda a hívő ember, azt látja, hogy a szentírási tanítás tértől és időtől függetlenül szól hozzá. Lehet, hogy 1903-ban a helybeli zsidóság egy része a héber betűket már alig ismerte. A Bibliát viszont igen. A benne lévő tanításokat pedig elfelejteni nem lehetett.

A zsinagógában figurális ábrázolás nincs. Az ablakmozaikokon az ünnepekre és a vallási törvényekre való

²⁷⁴ M.III. XIX,18.

utalás az áhítat előidézését szolgálja. Újból és újból megjelenik az ünnepek és a helyi történelem képi világa. Róth Miksa monumentális ablakai szinte unikálisnak mondhatók. A szentírási és posztbiblikus motívumok, a helyi népi és vallási folklór elemei kavargva alkotnak szerves egységet az autobiografikus tárgyi asszociációkkal.²⁷⁵

Összefoglalva:

– A zsidóságon belül vallási tiltás beszél arról, hogy ne legyen semmi ábrázolás!

– Azonban asszociációt elősegítő, utaló jelek mindig jelen voltak.

– A képzőművészet, az iparművészet, az építőművészet elősegítheti-elősegíti, hogy a hit megerősödjék, hogy az Istenbe vetett hit, az Isten iránti alázat megerősödjék.

– A képzőművészeti alkotás nem öncélú, hanem – az esztétikai élménynyújtáson túl – domináns módon a pedagógiai és etikai célkitűzésüket tartja szem előtt.

²⁷⁵ Ez a gondolat markánsan jelenik meg újra a XX. századi magyar építőművészet géniuszának, Lajta Bélának az életművében. Lásd: Bárdos Artúr: *Lajta Béla*. <http://www.mke.hu/lyka/12/285-294-lajta.htm>

Hidak²⁷⁶

כל העולם כולו גשר צר מאוד והעיקר ובעיקר לא לפחד כלל.

„Az egész világ olyan, mint egy szűk, keskeny híd, amelyen végig kell mennünk, s az a legfontosabb, hogy soha ne féljünk ezen az úton.”

E szavakat fogalmazta meg a chászidizmus negyedik nemzedékének egyik legrepresentatívabb, legkiválóbb, 1772 és 1810 között élt egyénisége, szellemi vezetője, a híres s a mai napig hatalmas népszerűségnek örvendő egykori tanítómester: *rabbi Nachman Breszlover*, más néven *Nachman Méuman*. A *Likuté Maharán* című műve 48. oldalán fogalmazza meg e zseniális jámbor tudós halandó életünk egyik kvintesszenciáját. E mű egyike az ilyen jellegű legfontosabb összefoglaló munkáknak.

Ünnepi üzenetemben hidakról kívánok szólni. Hidakról, amelyek összekötnek. Hidakról, amelyek időnként elválasztanak, melyek folyókat vagy mély völgyeket hidalnak át. Hídról, amelyet rabbi Nachman Breszlover az emberi élethez hasonlított.

A MOSZTÁRI HÍD

Nem olyan régen oktatóinkkal, munkatársainkkal, hallgatóinkkal, mintegy autóbusznyi különítmény, Boszniába és Horvátországba látogattunk. Tanulmányi kirándulásunkon

²⁷⁶ Elhangzott az OR-ZSE zsinagógájában, 2011. szeptember 29-én.

végigjártuk e két gyönyörű ország látványosságait, de mindenekelőtt azokat a zsidó nevezetességeket, melyek az európai zsidóság kultúrájának, e kultúra összességének is maradandó alkotásai. Pontosabban fogalmazva, az elpusztult emlékek nyomában jártunk, leróva a kegyeletet azokon a helyeken, ahol egykoron őseink éltek és maradandót alkottak mindaddig, amíg el nem sodorta őket a történelem áradata, a gyűlölet vihara.

Az első helyszín Mosztár volt, amelynek talán leg híresebb látványossága a magyar festőművészet kiemelkedő alkotója által is megfestett híd. A híd egyik oldalán az egyik hatalmas világvallás képviselői, a másik oldalán egy másik világvallás hívei. Egyedül ez a híd kötötte össze őket. A két oldalon élő népességet más nem nagyon fűzte egybe, inkább ellenségeskedés, mi több gyűlölködés, villongás, időnként háború. De e keskeny híd fizikailag mégis összekötötte őket. Nehezen járhatóan, bizonytalanul ingatag módon, habár időtálló kőből épült. A több mint négyszázötven esztendő híd életének kétségtelenül legtragikusabb napja 1993. november 9. volt, amikor a délszláv háború idején horvát tankok pár óra alatt szétlőtték. Megsemmisítve azt a vékony szálát, a kőből alkotott törékeny kapcsolatot, amely évszázadokon keresztül büszkén emelkedett a város fölé és hirdette, hogy mégis összeköti valamilyen módon a két világot, a két gondolkodást. A háború végét követően azonban újjáépítették, és a magyar műszaki kontingens katonái is segítették a rekonstrukciót. A híd ma újból járható a gya-

logosok számára. Tankok, fegyverek többé nem mehetnek át rajta. Csak emberek, akik békében, nyugalomban és szeretetben kívánnak élni a Csontváry Kosztka Tivadar által is megfestett mosztári híd két oldalán. Egyesek azt tartják, hogy már a római korban a gyönyörű Neretva folyó két oldalát híd kötötte össze, de erről a különleges építészeti csodáról, a mosztári hídról 1452-ből maradt fenn az első írásos feljegyzés. A híd mindkét oldalán évezredek óta laktak.

Csontváry: Római híd Mosztárban (1903)

Amikor Mosztárban jártunk, láttuk az újjáépített mosztári hidat.

Elhagyva e világörökséget képező csodálatos építményt, nem olyan messze egy szinte üres telket láttunk, amelyet kerítéssel vett körül a helyi önkormányzat. Maga a kerítés feltűnő a maga nemében. Több helyen Dávidcsilaggal és menórával ölelt díszítés borítja. Megálltunk ott. Nagy nehezen bejutva a telekre egy picinyke, panel-

ből készített épületre lertünk. Az oldalán ékes bosnyák nyelven és a könnyebbség kedvéért angolul a következő felirat volt olvasható:

Jevrejszka szinagoga

Jewish synagogue

Investitor grad Mostar

City of Mostar

Mosztárban patinás, sok évszázados zsidó közösség volt. A II. világháború ezt is megsemmisítette. 137 mártírja van a genocídiumnak. Emléküket a zsidó sírkertben a szomorú fűzfák árnyékában őrzi egy míves emlékmű. A mosztári helyi hagyomány szerint, és ebben megegyeznek mind a két világvallás helyi reprezentánsai, ha felépül egyszer újból a zsinagóga, ha betelepszik zsidó közösség újból e régi városba, a mosztári hídon az összekapcsolás, a kapcsolatteremtés, ma úgy is mondhatnánk a párbeszéd hídján, e nehezen járható hídon először majd a zsidóknak kell végigmenni, noha Mosztárban jelenleg egyetlen egy zsidó sem él.

A HÚROK HÍDJA JERUZSÁLEMBEN – גשר המיתרים

Az új-ősfőváros Jeruzsálem különleges földrajzi adottságait kihasználva a több ezer éves, illetve sok száz éves épületek árnyékában építészeti királynőként magaslik ki a város új ékessége a Húrok hídjá. Építésze korunk egyik legnagyobb hídepítő zsenije a spanyol születésű Santiago Calatrava Valls, aki szobrászként is nemzetközi elismertséget vívott ki magának. A Jeruzsálemben 2000-ben elkezdett, és az or-

szág 60. születésnapján 2008-ban felavatott új híd, a Húrok hídja eddigi munkálkodásának koronája.

Az erősen megnövekedett lakosságú főváros, a valási árnyalatok sokszínűségének helyet adó város, az egységes főváros. Ma úgy mondanók Izrael örök fővárosa Jeruzsálem. Kétségkívül mindenekelőtt és mindenekfelett a hívő emberek, elsősorban a nagy monoteista vallások képviselőinek legfontosabb zarándokhelye, és nekünk, zsidóknak a legfontosabb hely a világon. Az ezredforduló első éveiben kezdtek meg a túlsúfolt város közlekedési rekonstrukcióját, megreformálását, amelynek központjában egy, az egész várost átszelő villamoshálózat áll. Jelenleg majd 14 kilométer készült el, de egy-két esztendő múlva már fél Jeruzsálemet fogja behálózni, megkönnyítendő a közlekedést, az emberek és talán az ideológiák között is.

Központjában a *Geser hámitarim* – Húrok hídja, mely száztizenkilenc méter magas, és a domináns szerkezeti elemként funkcionáló úgynevezett megtört oszlopról hatvanhat kábel, húr tartja a hidat, pókháló szerkezetű struktúrát alkotva. Ha éjszaka nézed a kivilágított csodát, a Húrok hídját, azt a képzetet kelti, mintha a mennyekből hullana alá. Hozzátartozik a mennyei Jeruzsálem földi valóságképehez. A Geser hámitarim, illetve maga a hálózat összeköti a város sokarcú, más-más vallású és más-más etnikumú részeit. Nem szétválaszt, hanem összeköt. Ölelő karja gyengéden borul az egymástól időnként mégis oly távol álló részekre, ahol más és más nyelven, más és más hitelvek alapján, de az egy Isten szellemében fo-

hászknak a Világ Alkotójához, hogy a város ne עיר שלום – a teljessgre törekvés városa csupán, hanem עיר שלם – a béke városa is legyen örökre.

A Húrok hídjá Jeruzsálemben

A KÖNYVEK HÍDJÁ

Nem oly régen, korunk egyik kiváló, Pulitzer-díjas újságírója könyvet jelentetett meg a XX. századi zsidóság egyik legnagyobb tudósa, Scheiber Sándor halálának huszonötödik évfordulójára. Az emlékkötet azt a címet

viseli: „A könyvek hídja”²⁷⁷. Az író kötetének bevezetőjében a következőképpen ír: „Scheiber Sándor nagyszülei aranylakodalmán beszédét így fejezte be: »Azt tartja a héber mese, hogy az idők végén a népek tüzes szakadék felett mennek át. Mások vashídon vonulnak, mi azonban papírhídon, melynek pillérei könyvtéglákból lesznek. S az idők végén a papírhíd erősebbnek fog bizonyulni, mint a vashíd. Érjétek meg hogy a papírhíd, a könyvek hídja átvezet a könnyek tengerén, emberek, népek és országok felé, és legyetek büszkék, hogy ti is segítettétek megépíteni egy élet munkájával az emberiségnek az egész emberiséget összekötő nagy hídját.«”

Vajon milyen lehet a könyvek hídja?

Biztosan szent iratok, világirodalmi remek, a tudományok sokaságát magába ölelő kötetek, és legújabbán talán már a legmodernebb ún. adathordozók képezik elemeit. A mi könyvünk hídja a *T'nachon* és a talmudi hagyományokon alapszik. Azon a zsidó tradíción, amely a formák aranyleplével védi a mindennél fontosabb tartalom lelki üzenetét. Ilyenkor, nagyünnepeinken a zsidó hagyományok szerint is nyitva a „Nagy Könyv”. Beleíratik, majd megpecsételtetik minden ember sorsa az Örökévaló szerint.

²⁷⁷ Kertész Péter: A könyvek hídja (Urbis, Budapest, 2005).

Várj madár, várj, te csak mindig várj²⁷⁸

Így szól a chászid ének, és benne a jövőbe, a holnapba vetett hit, annak bizodalma, hogy nemcsak jelenünk, hanem vallásunk és meggyőződésünk szerint holnapunk is van, van jövőnk.

Kol nidré óráján szerte a világon, minden földrészen összegyűlnek a valláshoz kötődő hittestvérek, és közösen, együttesen fohászkodunk az Egek Urához, hogy bocsássa meg az ellene és embertársaink ellen elkövetett bűneinket, és hisszük és reméljük, hogy megszólal a magasságokból a Mindenható szava: *száláchti kidvárechá*, azaz megbocsátok néktek, ahogy mondtam.

134. esztendeje, hogy a Rabbiképző zsinagógájában felcsendül a *Kol nidré*. E több, mint 130 év viharos, megpróbáltatásokkal teli történelméből szeretnék kiemelni három mozzanatot.

Az első ünnep: 1944. A második világháború talán legszörnyűbb esztendeje. Távol a hontól, a munkaszolgálatban, miközben Auschwitzban a krematóriumok felé haladnak a vagonok. Egy viszonylag fiatalokból álló század eljutott egészen a Don partjáig, majd visszafelé a mintegy kétszáz ember a csillagos ég felé néz és imádkozik. Van közöttük egy, aki gyönyörűen tudja a *Kol nidré*t. Nem más ő, mint az érsekújvári főkantor fia. Miközben

²⁷⁸ Elhangzott az OR-ZSE zsinagógájában *Kol nidré* estjén, 2011. (5772) október 7-én.

csapattársai a mélyben ássák a gödröt, a kántor a magasságok felé énekel: „*Kol nidré veeszoré...* – Mindenható Istenünk nézz le reánk!” Mindenki meghalt, aki akkor ott volt a *Kol nidrén*, egyetlen ember maradt csak meg, a hírmondó, aki azóta is emlékezik, s aki itt van közöttünk. Ő hallotta, ahogy imádkozták akkor. Hitte, hogy lesz holnap, holnapután, s talán felmerült valahol legbelül, hogy évtizedek múlva is lesz, aki emlékezik azokra, akik ottmaradtak, akik csendben hallgatták az érsekújvári kántor fiának imáját a puszkaporos levegőben. Akkor még nem tudta sem ő, sem a többiek, hogy hatmillióan nem jönnek vissza, hatszázezer magyarországi zsidó nem tér vissza. Akkor még nem volt nyilas hatalomátvétel, akkor még nem lengtek árpádsávos zászlók, amelyek ma ijesztenek, igyekeznek megfélemlíteni, de mi hatvan év távlatából már nem félünk. A magasságok felé, Isten felé nézünk, és azt mondjuk *Kol nidré veeszoré*, azoknak az emlékére, akik nem jöttek vissza. Az ő emlékükre is összegyűjünk minden esztendőben, és e csendes fohással érettük is imádkozunk.

Az első *Kol nidré* apáink története, a második *jom kipur* már a saját generációmé. Az időpont: 1973. Gyönyörű évnék tűnt. Álomszép volt az ősz, tele fénnel, napsugárral, és akkor ott a Tisza partján a fiatal szegedi rabbi imádkozott Istenhez, és elmondta a *Kol nidré* imát azzal, hogy talán *jom kipur*kor meghallgattatik az imádság, és békénk lesz nekünk is és a világ minden egyes zsidójának. A világon mindenütt nyugalomért, csendért, békéért fo-

hászokdunk, azokért a fogalmakért, melyek számunkra a legdrágábbak. S nem kellett hozzá tizenkét óra, hogy a Lów által megálmodott és a Baumhorn Lipót által megépített gyönyörű zsinagóga tele legyen zshivajjal. Zsongott a templom. A rabbi a Lówök szószékén állt és nem értett semmit. Nem tudta mi ez a zaj jom kipurkor, amikor áhítattal, csendben imádkozunk. Majd a samesz bácsi halkán a fülembé súgott egy mondatot, amit nem akartam elhinni. Egyiptom megtámadta Izraelt. Elfoglalták a Bár-Lév vonalat, s úgy néz ki, hogy Izrael elpusztul. Így gondolta a samesz bácsi. Joga volt ezt hinni, ő ugyanis megjárta Auschwitzot, majd az 50-es években ki is telepítették. Szinte felfogni nem lehetett. Kitért a háború. Gyengülő, dadogó szavakkal mondtam az imádságot. Imádkoztunk valamennyien a Biblia nyelvén, héberül, nem mindig érte a betűk üzenetét, de átérezve annak lényegét. Majd este, az ünnep kimenetele után kinyitva a rádiót, hallottuk, hogy Izrael-szerte jom kipurkor megfújták a sófárt. Pedig jom kipurkor nem szoktak sófárt fújni. Vallásosok és vallástalanok kijöttek a templomokból, és mentek, hogy védjék az országot. Több mint háromezer zsidó fiatalember esett el. Az utólagos statisztikákból megtudtuk, nyolcvan százalékuk soá túlélők gyermeke. Több mint háromezer ember, több mint háromezer lélek, több mint háromezer álom, háromezer család, és vajon hány meg nem született gyermek? De Izraelt nem lehetett elpusztítani. Izrael él, *ám Jiszráél cháj* – Izrael népe él.

A harmadik jom kipur, a harmadik történetem tulajdonképpen családi történet. Megkérdezhetném mindannyiatokat, mit jelent nektek a *Kol nidré*. Emlékeztek otthon, családi körben, amikor még mindenki együtt volt, még érintetlen volt a család, nem szólt bele történelem, nem szólt bele politika, alig fértünk el az asztalnál. Mondjátok, most hányan ültök a böjt előtt az asztalnál? Családjaink szerte a világban, és hála Istennek családjaink itt. És a távolság ilyenkor mégis fájdalmas, még ha

lélekben, érzelmeinkben együtt is vagyunk. Fogjuk egymás kezét a szó szimbolikus értelmében. Azokét, akik velünk lehetnének és azokét is, akiket már elszóltott az isteni akarat. Ilyenkor, *Kol nidré* estéjén mindannyian együtt vagyunk. Egy kép rajzolódik ki előttem. Egy festmény. A XIX. század utolsó harmadában Lengyelországban élt egy nagyon tehetséges festő. Nem nagyon ismerik, bár a modern kori művészet egyik kiemelkedő alkotója.

Tel-Avivban a Művészeti Múzeumba lépve, az aulától nem messze látható az ő monumentális 2,5x2 méteres „Zsidók imája a zsinagógában jom kipur idején” című olajfestménye. A festmény alkotója Maurycy Gottlieb. Huszonhárom éves volt, mikor meghalt. Lefestette azt a kis lengyel falucskát, s benne azt a stíbelet, ahonnan származott. Nők és férfiak, barázdált arcú öregek, csintalan kisgyermek. Lent férfiak és fent nők. Mindenütt áhítat, s az arcokon megrendültség. Középen magas korú, nagy szakállú aggastyán, a rabbi, ahogy Gottlieb ábrázolja, aki a kezével, szinte szavakkal nem érzékeltethető öleléssel, szorítja magához a Tórát, a mi legszentebb könyvünket, amely a zsidóság legszentebb irata, amelyben hitünk, Istenbe vetett alázatunk, szeretetünk foglaltatik. Valamint az a szerénység, az a jóság, amellyel minden zsidó és nem zsidó embernek rendelkeznie kellene, az empátia, a megértés képessége, a kimondott szó felelőssége. Mert a szó életet adhat, erőt adhat, de a szó gyűlöletet is kelthet, szidhat, lázíthat, pánikot kelthet, félelmet okozhat.

Mi, zsidó emberek, rabbik és civilek, kohániták, leviták és izraeliták évezredek óta szorosan fogjuk a Tórát, hittünk forrását a szó átvitt értelmében, bizonyítva önmagunknak és a külvilágnak, hogy a Tóra és Izrael elválaszthatatlan. A hit és a zsidóság összeforrt, egységet alkot, egyik a másiknak a feltétele. A hit a mi jövőnk. Őseink hite a jövő reménysége. Erre neveljük gyermekeinket, unokáinkat, a gondjainkra bízottakat, így formáljuk embertársainkat. Hogy legyen bennük felelősség, s ne legyen félelem az emberi lelkekben, hogy szeretet, nyugalom, megbékélés, alázat, egyszóval hit legyen a sokat szenvedett ember osztályrésze. Jom kipurkor és az év összes többi napján. Holnap délelőtt felolvassuk zsinagógáinkban azt a mondatot, ami elhangzott *ros hásaná* első két napján is:

„Mint a pásztor, aki legelteti nyáját, úgy vezeti az Örökkévaló az Ő közösségét.”

Számontartja gyermekeinek sorsát, s amikor felszendül a magyarországi zsidó folklór gyönyörű, különleges mélységgel hozzánk szóló éneke: „Szól a kakas már...”, akkor tudjuk, hogy a szó kevés, marad az ima és a zene, hiszen majd megvirrad már, holnap is lesz. *Áni máámin beemuná s'lémá* – Teljes hittel hiszem, hogy az első 134 év után 134 év múlva is lesz valaki ezen a helyen, és lesznek hívek is, akik ugyanazzal a dallammal, ugyanazzal az áhítattal mondják az ősi igéket: *Kol nidré veeszoré...*

„Kőbe zárt fájdalom”²⁷⁹

Néhány nappal ezelőtt a Wesley János Lelkészképző Főiskolán a 70 évvel ezelőtti magyar, zsidó, magyar-zsidó tragédiára emlékeztünk. A tudományos konferenciát követően néhány nappal Jeruzsálembé utaztam a Jád Vásem Intézetbe. A megfogalmazott érzéseket papírra vetettem. Itt az Elpusztított Zsidó Közösségek Völgyében, Izrael örök fővárosának, Jeruzsálemnek e könnyekkel és fájdalommal megszentelt helyén, mélyen átérzem a történelmet. 66 évvel a náci fenevad legyőzése után, és 7 évtizeddel a Kamenyec-Podolskii tragédia után megrendülten emlékezem a soá éveire, emberi, lelki, érzelmi veszteségeinkre. A hatmillióra és a hatszázezerre. Nem számokra, hanem lelkekre, az Isten képmására teremtettek. A *Talmud* tanítását idézem:

שלושה דברים מכחישים כחו של אדם ואלו הם פחד, דרך ועון.

„Három olyan fogalom létezik, mely erőtlenné teszi az embert: a félelem, az út és a bűn.”²⁸⁰

פחד – FÉLELEM

Megrendítő érzés a félelem. Képes legyűrni az embert. Láthatatlan hatalmával felszívódik az idegrendszerbe, tönkretéve azt. Örök és el nem távolítható nyomát

²⁷⁹ Elhangzott a Wesley János Lelkészképző Főiskola által rendezett konferencián 2011. október 8-án.

²⁸⁰ Talmud: Gittin 70a.

viseli az álom. A gáluti zsidóság talán már génjeiben is magával hordta. Az emberektől való félelem befolyásolta az eszmevilágot, formálta az érzelmi állapotot. Tóránk egyik áldozatot előrejelző, drámai erővel bíró, irodalmi megfogalmazású mondata így hangzik:

קול עלה נדר

„És egy elfújtt falevél zöreje is üldözi őket...”²⁸¹

A második világháború zsidóüldözései felülmúlták a Tóra jövődőlő félelmét. Nemcsak a fa hulló levelétől féltünk, hanem a virágzó fa levelének a rezdülésétől is. Féltünk a fényt bitorló nappaltól. A komor éjtől. A hang rezzenésétől. A gyanús tekintettől. A nyikorgó ajtótól, a pántos vaskaputól. A barna egyenruha színétől. A hatalmat jelképező, gyűlölt karszalagtól. Féltünk mindentől és mindenkitől. Mikor visznek el, osztályrészünk lesz-e az élet? S féltünk a visszatéréstől. Szeretteink, legközvetlenebb véreink várnak-e bennünket? Ölelő kar vagy üresen kongó lakás fogad?

ךך – AZ ÚT

A zsidóság szimbólumrendszere kialakult. Azonban lehetnek mindenkinek egyéni jelképei is. Nekem ilyen az út. Hiszen, ha közepére állunk, ahol a szem az utolsó pontot látja, ott találkozik az út két széle. Azonban ez csak látszat, mert a geometria szabálya szerint két párhuzamos csak a végtelenben találkozhat. Ilyen végtelen, hosszú útnak éreztem a zsidóságot is, melynek szélét nem

²⁸¹ M.III. XXVI,36.

kövek szegélyezik, hanem fájdalom és áldozatok. A látóhatár végén a szenvedések végesnek látszottak. De a látszat csalt. A geometriai szabályok értelmében csak a végtelenben szűnnek meg. Vajon vonatkozott ez zsidóságunkra is? Állandóan abban a reményben éltünk, hogy szenvedéseink megszűnnek. Ez csak fantazmagória volt? Tovatűnő álmokkép?

שבכל דרך ודור עומדים עלינו לכלותנו.

„Minden egyes nemzedékben törtek reánk, de a Szent – áldott Ő – megmentett kezükből.” – olvassuk a *Hággádában*.

עון – A BŰN

Egyértelműen érzékelhető, mi volt a XX. század legnagyobb bűne. Minden kétséget kizáróan az, hogy milliószámra ölték meg a kiszolgáltatott zsidókat, az idős, sokat tapasztalt, bölcs öregeket. Életük virágjába szökkenő asszonyokat, mindennapi munkájukban becsületesen helytálló férfiakat. S az ártatlanságot, magát a védtelen gyermeket.

A legnagyobb fájdalom az lehet, ha valaki nem tud elmenni rokonai, elhalt szerettei sírjához. Mert sírjuk sincsen, hamvaikat szétszórta a szél. Emlékeztető táblák gyűrűjében tekintetünk a városok, a falvak, az elpusztított zsidó közösségek, és az egykori tragédiák helyszínét kutatja. Nem más ez – a cseh író híres könyvének címét

kölcsönözve –, mint „Kőbe zárt fájdalom”²⁸². A táblákon nevek. Nevek, nevek mindenütt. Másnak, idegennek betűk csupán. Nekünk lüktető, eleven múlt, soha el nem múló, örök fájdalom. Mózes II. könyvének kezdő szavai így hangzanak:

ואלה שמות בני ישראל...

„Ezek Izrael gyermekeinek nevei...”²⁸³

RÁSI, minden idők egyik legnagyobb magyarázója e szavakhoz a következőket fűzi:

הודיע חבתן שנמשלו לכוכבים.

„Életükben és halálukban megmarad, megörökítettik azoknak emléke, kik a csillagokhoz hasonlítanak.”²⁸⁴

Az ártatlanul kiirtott zsidó testvéreink vére az égbe kiált. A meggyilkolt testvéreink iránti szeretet hét évtizednyi távolságból sem csökken, sőt erősödik.

המשכילים יזהירו כזוהר הרקיע, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

„Az igazak pedig fénylenek, mint az égnek fényesége, s akik az igazságot hirdették, fénylenek, miként a csillagok örökkön örökké.”²⁸⁵

²⁸² Karel Schulz: Kőbe zárt fájdalom. Michelangelo Buonarroti életregénye (Corvina, Budapest, 1973).

²⁸³ M.II. I,1.

²⁸⁴ RÁSI kommentárja M.II. I,1-hez.

²⁸⁵ Dániel XII,3.

A cionista Hágvádá

A peszách-esti olvasmány kodifikált textusának átalakítása 1945–48 között, Magyarországon²⁸⁶

A dolgozat témája egy különleges, könyvomas kiadvány, amely az 1940-es évek második felében, valószínűleg 1946-ban készült. Nem más ez, mint a *Hágvádá*²⁸⁷, a zsidóság ősi, olvasmányos könyve, amelyet *peszách* első két estéjén olvasunk otthonaikban, illetve közösségeinkben.

Az elmúlt 700 esztendő illusztrált hággádái magukon viselték a kort és azt a kört, amelyben keletkeztek. Az itt elemzendő, az egykori *Haovéd Hakibbuci Dror Habonim B’Hungaria* kiadásában megjelent unikális kötet is ilyen, amely a háború utáni újjászerveződő cionista mozgalom népszerűsítő kiadványa lehetett.

A kettő részre tervezett írásom első egységében a klasszikus hággádái textusok kerültek a kutatás középpontjába, melyben az ősi szöveget vegyítették a korabeli cionista ideológia szövegvariánsaival.

²⁸⁶ E sokrétű téma első részének ilyen jellegű bemutatása a Szegedi Vallási Néprajzi Konferencián, 2010. október 7-én hangzott el a „Vallások, határok, kölcsönhatások” című konferencián. A tanulmány megjelent: „Feje fölött még az ég sem szabad...” Elvetélt történelmi kísérlet a Peszách ünnepi olvasókönyv, a hággáda kodifikált textusának átalakítására 1945–48-ban, Magyarországon. In: Vallás, közösség, identitás. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár – Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis. Szerkeszti: Barna Gábor. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2012, pp 153–163. Jelen dolgozat a 2010-es konferencián elhangzott, és az azonos szöveggel megjelent publikáció átszerkesztett, kiegészített, átdolgozott és illusztrációkkal gazdagított változata.

²⁸⁷ Hágvádá: elbeszélés. Itt: a zsidó törzsek egyiptomi kivonulásának elbeszélése és a peszách-esték „fogatókönyve”.

A második egységben – amely egy későbbi publikáció tárgya – a kis kötetben lévő kompozíciók ikonográfiai elemzésére kerül sor.

„*Má nistáná hálájlá háze mikol hálélot?*”²⁸⁸ – Miben különbözik ez az éjszaka a többi éjszakától? Minden más éjjelen egyedül ülünk plugáinkon,²⁸⁹ háchsaráinkon,²⁹⁰ és éljük eseménytelen, várakozással teli szürke életünket. De ezen az éjszakán összegyűlt a mi mozgalmunk nagy-nagy családja, gyerekek, fiatalok és öregek, hogy megemlékezzünk az egyiptomi kivonulásról, a szabadság ünnepéről, melynek jegyében napjaink egyiptomi kivonulásáért küzdünk.

Máduá? Miért oly árva és egyedülálló népünk a többi népek között? Miért üldözik, és miért gyűlölik őt? Meddig vándorol még talaját vesztetten a gálutban? Feje fölött még az ég sem szabad – szétszórtan és szétváltan bolyong. Meddig? Meddig? *Ád mátáj?*

Miért nem tárják ki országunk kapuit testvéreink előtt, kik utolsókként maradtak meg a pusztulásból, s a halálból tértek vissza?

Miért hallgat a világ, és miért nem törődik szenvedéseinkkel még most sem, a háború után? Meddig lesz

²⁸⁸ Idézet a Hágádából, amely peszách első két estéjének klasszikus kérdése. Forrása a Misnában található: Peszáchim X,4-ben.

²⁸⁹ Plugá: munkások (főleg leendő építőmunkások) részére szervezett sejtek, amelyek feladata az átképzés, a felkészítés alijázásuk után az ország építésére.

²⁹⁰ Háchsará: cionista átképző telep, felkészítő tábor az alija utáni életre, amely műhellyel és kicsi földdel rendelkezett.

Hággádá sel Peszách – Peszáchi elbeszélés

még Izrael első az áldozatok között, és utolsó a megváltottak sorában?”²⁹¹

E veretes sorok – pontos impresszumadatok híján – valószínűleg az 1946-ban kiadott, kétnyelvű, héber-magyar könyvnyomatos hággádában láttak napvilágot. E

²⁹¹ Hággádá sel Peszách. Haoved Hakibbuci Dror Habonim B’Hungaria, Budapest, é.n., 13. o.

kötet a holokauszt utáni cionista irodalmi könyvek egyik jellegzetes alkotása.

*A Haoved Hakibbuci*²⁹² *Dror Habonim B’Hungaria*²⁹³ mozgalom kiadásában megjelent *Hággádá sel Peszách* a maga korában érdekes, elemzésre méltó, szellemi-irodalmi produktum volt.

A modern kori cionizmus ideológiájának gyökerei a XIX. század első évtizedéből táplálkoznak.²⁹⁴ A zsidóság sorsformáló, történelmi ideológiája 1800–1948 között új lehetőséget teremtett a magyarországi zsidóság

²⁹² Haoved Hakibbuci: a baloldali Haoved mozgalmából kivált szervezet, a kibuci élet kizárólagosságának híve.

²⁹³ Baloldali, szocialista-cionista mozgalom. A füzet kiadójának neve, a „Haoved Hakibbuci Dror Habonim B’Hungaria” szavak mindegyik eleme önálló, bővebb, tudományos, értékelő munkát igényel. Lásd: Dror Habonim and Haoved Hakibbuci. Liskat Hakeser. Mazkirut. Ejn Charod 1947 October. In: Kibbuc Lohame Hagettaot. 3. o.

²⁹⁴ A magyarországi cionista mozgalom már Herzl Tivadar XIX. század végi tevékenykedése előtt elkezdődött, a Magyar Cionista Szövetség azonban csak 1927-ben alakult meg, amelyet 1947-ben betiltottak. A rendszerváltás után újjáalakult. Jelenlegi szervezetei: Hanoar Hacioni, Hasomer Hacair, Bnei Akiva, Habonim Dror, Herut, Kidma, Marom, Oneg Sabbath Klub, Oz Vesalom, WIZO és a Likud.

A magyarországi ortodoxiától sem volt idegen a „sivát cion” (visszatérés az atyák földjére) gondolata. Eliezer Slomovits így ír Hátám Szóférről, 2006-ban: „Kevesen tudják azonban, hogy az ereci gondolatnak hangos propagálója volt. Az akkoriban alakuló „sivát cion” mozgalom kezdeti lépéseit egyetértően támogatta. Tanította, hogy Erec Jiszráélbe letelepedni, az ország építésében részt venni micva (jótékony parancsolat). Meggyőző érvei hatására az 1830-as évek táján csoportok – köztük sok tanítványa – vándoroltak ki a Szentföldre és alapítottak településeket.” In: <http://www.or-se.hu/hirdetes/hatamszofer2006.htm>

Lásd még: Kiss Erika: Hátám Szófértől Moses Mendelssohnig – A Zsidó Egyetem tanulmányútja. Logos Kiadó, Budapest, 2012. (Sorozat: Historia-Diaspora XV.) p. 304; és Róbert Péter: Herzl követőinek lapjai. A cionista sajtó története Magyarországon 1904–1919. Bethlen.téri füzetek, Budapest, 2012.

életében. Az alijázás²⁹⁵, egy korábban is már ismert, de igazán a XIX. század végétől egészen napjainkig terjedő időszak élő fogalma. A cionizmus a maga sokszínűségében, egymástól elkülönülő irányzataival az előbb említett mintegy tizenöt évtized viharos történelmének integráns része. Fellendülésében, aláhullásában mindig szerepet játszott a nagypolitika²⁹⁶ és a magyarországi zsidóság ortodox és neológ irányzatainak²⁹⁷ viszonya a cionizmushoz.

ADALÉK AZ ILLUSZTRÁLT HÁGGÁDÁK TÖRTÉNETÉHEZ

A *Hággáda sel Peszách*, a héber nyelvű kéziratosság, a könyvtörténet egyedi jelentőségű irodalmi műfaja. Jelentősen eltér a zsidó vallásos istentisztelet köznapokon, illetve ünnepeken használatos máchzorjaitól,²⁹⁸ nem is beszélve a Mózes öt könyve illusztrációkról,²⁹⁹ vagy a zsinagógában, liturgiai eseményen használatos báál koré³⁰⁰ által felolvasott megilláktól³⁰¹. A zsidó vallási ese-

²⁹⁵ Az alijá szó „felmenetelt” jelent. Az Izraelbe való hazatérés, kivándorlás terminus technicus. A fogalom már Mózes I. könyvében (I,12) is megjelenik. A témáról lásd még: Novák 1998 és 2000.

²⁹⁶ Lásd: Komoly 1992.

²⁹⁷ Lásd: Pietsch 1999, 84–99. o.

²⁹⁸ Ünnepi imakönyv, amely különbözik a szidurtól, a szombatokon (sábátokon) és hétköznapokon a zsidóság által használatos imakönyvtől.

²⁹⁹ Az ábrázolás tilalma a chumásokra (Mózes öt könyve) is szigorúan vonatkozott. Kivételek – főleg a héber szöveget megelőző lapokon – ismertek.

³⁰⁰ Báál koré vagy báál krijá: a Tóra vagy a megillá felolvasója. Az a magasan képzett szakember, aki a szentírási szöveget az előírt dallamon olvassa fel a zsinagógai istentiszteleten.

mények kiemelkedő napjain, amikor imakönyvet vagy *Tórát* vesznek igénybe a templomi istentiszteleten, e könyvekben, tekercekből háláchikus, a Szentírásra visszavezethető okok miatt, semmilyen ábrázolás nem található.³⁰² A *Hággádá* az előbbiekkal ellentétben nem tekinthető a zsinagóga szertartási tárgyának, elsősorban azért, mert azt a zsinagógán kívül, a családi élet eseményein, avagy a közösségi élet alkalmából, a széderestéken használják.³⁰³ Otthonainkban elfogadott, nagyobbreszt illusztrált könyvek ezek, amelyek a szédereste levezetésének nélkülözhetetlen szertartási kellékei.³⁰⁴ Az ábrázolás tilalma, mindenekelőtt a szakrális térre vonatkozik, s így a magánéletben, az otthonokban mind liturgiai, mind pedagógiai célból, a képes szövegek alkalmazása nem tűnt elfogadhatatlannak. A *Hággáda sel Peszách* kötetében ezért elfogadható a figurativitás, az artisztikum.

Így lettek a *peszáchi hággádák* a héber nyelvű kéziratok irodalom, az illusztrált kéziratok jellegzetes típusai. E hággádákban a szövegezésnek, a rögzített textusnak mindig meghatározó jelentősége volt, azonban a szöveg képi megfogalmazásai magukon viselték a kü-

³⁰¹ Megillá: tekercs. Itt elsősorban a purim ünnepén felolvasásra kerülő Eszter könyve/tekerce.

³⁰² A tiltás alapja a tízparancsolatban lévő „Ne készíts magadnak faragott képet...” igéje.

³⁰³ Peszách ünnepének első, illetve a szétszórás országában az első és második estje, amikor teljesítik az Egyiptomból való megszabadulás elbeszélésének előírását, a „micvát szipur Micrájim”-ot.

³⁰⁴ Friedmann 1995.

lönböző stílustörténeti korszakok jellegzetes motívumait.³⁰⁵

Példaképpen megemlítem a XIV. századból való *Szarajevói Hággádát*,³⁰⁶ amelyben a művész külön fejezetet szentelt a *Hággádá* szövegétől teljesen független illusztrációknak, a szentírási történetek figurális bemutatásának a világ teremtésétől egészen Mózes haláláig. E képsorok szereplői a késő gótika formavilágával és betűket formáló személyeivel is felhívja magára a figyelmet. A *Szarajevói Hággádában* is érzékelhető az a kor, amelyben az illusztrált *hággádá* a széder-esti asztalokon az olvasó elé került, hasonlóképpen az ún. budapesti *Kaufmann Hággádához*³⁰⁷ vagy a *Madárfejű Hággádához*, amely egy németországi műhely munkája.³⁰⁸

A példák végtelen sorából megemlítem még az első ismert, nyomtatott hággádát, amelyet Prágában adtak ki a XVI. század közepén, egy kohanita származású nyom-

³⁰⁵ A hággádák történetéről a legjobb összefoglaló munka: Yerushalmi, Yosef Hayim: *Haggadah and History* (Hardcover, 1997).

³⁰⁶ Barcelonában, 1350 körül készült kéziratos hággáda, a héber illusztrált kéziratosság egyik legfontosabb alkotása. Az OR-ZSE közel hatvanfős delegációja 2011 májusában látogatást tett a Szarajevói Nemzeti Múzeumban, hogy „eredetiben” tekintse meg a világ leghíresebb hággádáját. Az útról lásd: <http://www.or-zse.hu/velence/szarajevo-guba2011.htm>

The Sarajevo Haggadah, 1985

³⁰⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében őrzött, XIV. századból származó héber kézirat.

The Kaufmann Haggadah, 1958.

³⁰⁸ Németországban, a XIII. század végén írt és illusztrált teljes szövegtartalmat magába foglaló kézirat. A tízparancsolat-beli tilalom miatt az alakok nem emberi fejfel ábrázoltak, hanem – szokatlan módon – madárfejfel, innét ered e Hággáda elnevezése.

Narkiss 1984.

dász segítségével. A XVI. század közepén napvilágot látott mű hátterében a korabeli Prága városi arculata rajzolódik ki.³⁰⁹ A hággádá és a művészettörténet, stílustörténet harmóniáját a későbbiekben is mindig nyomon követhetjük.

Még néhány példa a modern korból. A XX. század első felében a kultúrára, s így a művészetre, az illusztrációra is igényt tartó ember artisztikum iránti vágyát érzékelteti a Budapesten kiadott *OMZSA Hággádá*.³¹⁰ A magyarországi hággádá-kiadások történetének egyik kiemelkedő alkotása a mártírhalált halt győri főrabbi, Roth Emil³¹¹ „Az örökös éjszakája” című, gazdag művészeti és tudománytörténeti jegyzetanyagot magába foglaló irodalmi remeke.³¹²

Hággádá, stílustörténet – a mindennapi élet nélkülözhetetlen alapelemei. A politika, a hatalom, az ideológia hármassága szinte minden, a különböző korszakokban készített hággádánál egyértelműen kimutatható.³¹³

³⁰⁹ A héber nyelvű könyvnyomtatás történelmi eseménye volt, amikor 1526-ban, Prágában, rabbi Gerson HaKohen kiadásában megjelent az első fametszetes, művészi ízléssel komponált, s gazdag képzelőerőre valló, illusztrált hággádá. A könyv számos kiadásban jelent meg, ezek közül hadd említsük a Jeruzsálemben, 1972-ben napvilágot látott facsimile publikációt.

³¹⁰ OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) Hággádá. Kohn Zoltán rabbi fordításával és magyarázatával, Munkácsi Ernő tanulmányával, Göndör Bertalan rajzaival, Szabolcsi Bence kottáival. Budapest, 1942.

³¹¹ Dr. Róth Emil (Kunszentmárton, 1907. szeptember 21. – Auschwitz, 1944. június). Emléktáblája megtalálható a győri zsinagóga bejárati falán, amely a Dr. Róth Emil utcában található.

³¹² Roth 1941. A kötetet az OR-ZSE 2004-ben, Borsányi Schmidt Ferenc előszavával, facsimile kiadásban újra megjelentette.

³¹³ Lásd: Parnes 1994.

HAOVED HAKIBUCCI DROR HABONIM B' HUNGARIA (HHH)

A HHH által kiadott, Magyarországon csak egy példányban megtalálható *Hággáda sel Peszáchot* is ezen elvek alapján elemezzük. A könyvatos könyvecskét – feltételezhetően – 1945 vége és 1948 közepe között adhatták ki.³¹⁴

Az eredeti hággáda, amelynek különböző variánsait évszázadokon keresztül használták, szövegében különböző változásokon ment keresztül. Törzsszövege az elmúlt évszázadokban azonban nagyjából ugyanaz volt, és ugyanaz ma is. E textusok olvasásakor, értelmezésénél a különböző korok interpretátorai bemutatták azokat a történeti, politikai összefüggéseket, utalásokat, amelyek nélkül a *hággáda* szövegének összefüggései nem lennének érthetőek. Példaképpen megemlítem a *higgiá z'mán kriát s'má sel Sácharit*, azaz „eljött a s'má olvasásának ideje” kezdetű hággádai részt, amely a Bar Kochba-lázadás történelmi háttérébe enged betekinteni.³¹⁵ Hasonló történelmi háttérrel bír a hággáda textusa mellett rendszeresen megtalálható „útbairgató” szöveg, amely az esetek egy meghatározó részénél a következőképpen szól: „balra dőlve iszunk a serlegből”. Nem más ez, mint utalás a római korban élő, szabad, független ember étkezési szokásaira.

³¹⁴ 1945 peszáchja előtt még nem készülhetett el, érthető módon, hiszen az még a soá, a holokauszt éve volt. 1948-ban, a két baloldali párt egyesülésekor megkezdődött a cionista mozgalom betiltásának időszaka, illetve kikiáltották a modern kori Izraelt. Izrael Állam kikiáltása és az Izraelbe való vándorlás vágya 1948 májusa után másképpen fogalmazódik meg a korabeli irodalmi alkotásokban.

³¹⁵ A „S'má” olvasásának rendjét előírja a háláchikus irodalom. A közismert, héber mondat használata az ellenség megtévesztését szolgálta.

A HHH egyértelműen nem vallási ihletettséggű, ez egy újszerű munka! Korábban nem vagy alig ismert irodalmi produktum, amely a *Habonim Dror* baloldali-szocialista ideológiai világnézetét tükrözi. Egyértelmű, hogy a szerzőpáros *Zvi Kohen* és *Mose Steiner*, akiknek a személy- és családnéve a HHH utolsó oldalán nehezen kiolvasható, új irodalmi formával próbálkozik. Hiszen a régi, egészen a Misna korszakáig visszavezethető peszách-i olvasmány szövegét megváltoztatják. Időnként ugyan megtartják az ősi szöveg irodalmi szemelvényeit, ám azokat modern irodalmi válogatással egészítik ki. Így kerülhettek be a HHH-ba *Bialik*,³¹⁶ *Rachel Bluwstein Sela*³¹⁷ és *Katznelson*³¹⁸ költeményei, írásai.

A HHH-ban található bibliai idézetek ugyancsak a mozgalmi célok megvalósítását szolgálják, hogy jó ideológiai felkészültséggel készüljenek a magyarországi zsidó fiatalok az „Új Föld”, a leendő „Ős-újhaza”, *Erec Jiszrael*, a majdan kikiáltandó Izrael Állama meghódítására. A HHH ideológiai hátterét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a harminchat oldalnyi, egyébként a klaszikus Hággáda nevét viselő produktumban az Örökkévaló, a Mindenható nevét legtöbbször kihagyják a szövegből, gyakran megváltoztatva így a szövegössze-

³¹⁶ Chajim Nachman Bialik (1873–1934): a modern zsidó-héber nemzeti költészet egyik legnagyobb alakja.

³¹⁷ Rachel Bluwstein Sela (1890–1931): a modern zsidó-héber poézis jelentős személyisége. A Szentföldre 1909-ben érkezett, és Ráchel költőné néven vált ismertté.

³¹⁸ Berl Katznelson (1887–1944): író, újságíró, szerkesztő, kiadó.

függéseket. Az eredeti szövegrészben nem mindig az originális gondolati kapcsolódás kerül bemutatásra.

A HHH ÉS AZ EREDETI *HÁGGÁDÁ* TEXTUSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE

Idézetek és kommentár:

1. *Kádés urhác*... – Kidus és kézmosás...

Kádés urhác....

Az ünnepi est, a pészách estéje, a széder-este sorrendje kezdődik e két arameus szóval, utalva a széder-esti

sorrend forgatókönyvére. Ennek az első két „program-pontja” a kidus (áldásmondás a borra) és a kézmosás.

Rásiról,³¹⁹ a neves Biblia- és Talmud-magyarázóról jegyezték fel, hogy egyszer elfelejtette elővenni a vacsora végén az áfikomant.³²⁰ Annyi előírása van a szédernek, hogy ügyelnünk kell, hogy el ne tévesszük. Ezt a célt szolgálták az ilyen versbe szedett rövid összefoglalások.³²¹

A kádés urhác... textusáról Roth a következőket írja:

„Hozzávetőleges fordítása a következő: kidus, kézmosás, zöldség, pászkatörés, elbeszélés, kézmosás, kenyér és pászkaáldás, keserűgyökér, összetevés (a pászkaé és a keserű gyökéré), asztalrendezés, az elrejtett áfikomant elfogyasztjuk, étkezési áldás, hállél, tetszés szerinti szövegek.”³²²

2. *Há láchmá ánjá...* – Íme, a sanyarúság kenyere...

A HHH 8. oldalán található a *Há láchmá ánjá...* kezdetű, arameus nyelven írt hat sor. Fordítása:

Ez a sanyarúság kenyere, amelyet őseink Egyiptom országában ettek. Aki éhezik, jöjjön és egyék velünk;

³¹⁹ Rási, azaz Rabbi Slomo ben Jicháki (1040–1105): a héber nyelvű interpretációs irodalom legtekintélyesebb személyisége. Lásd pl.: Ágádát Rási. Hááráchá Pársánit Mechudeset Joszefá Ráchámán, 1991.

³²⁰ Az áfikoman szó feltehetőleg görög eredetű, és utóélet jelent, bár bölcseink tudni vélik, hogy a szó arameus nyelvi háttérrel rendelkezik, illetve arameus nyelvű etimológiája is ismert.

³²¹ Dr. Roth Emil kommentárjában itt a hággádá elején található kádés, urhác, kárpász...kezdetű részre gondol, amelyet a hággádá tartalomjegyzékeként értékelhetünk. Az arameus és héber szavakból álló kis vers pontosan határozza meg a széder házigazdájának feladatát az ünnepi estékre.

³²² Roth 1941, 20. o.

kinek szüksége van, jöjjön, s ünnepelje velünk a pászka ünnepét. Az idén itt, jövőre Izrael országában. Ez évben, szolgaságban, jövő évben, szabadságban.

Há láchmá ánjá...

Roth imént idézett könyvének magyarázatában a következőket találjuk: „Íme, itt a szegény kenyér! Ünnepeles pillanat ez, amikor a házigazda és vele együtt a társaság tagjai közül mindenki, aki csak eléri, felemeli a tálát a pászkákkal együtt, és azt mondjuk: *há láchmá*, ez a szegény kenyér. Némely hággáda-kiadásban sokáig tartotta magát egy másik szöveg: *ke há láchmá*, azaz,

ilyenfajta volt a szegény kenyér. Nálunk helyesen ez áll: *Há láchmá*, azaz: „Íme, ez a szegény kenyér”.³²³

Ennek az ismeretlen szerzőtől származó *pijutnak*³²⁴ a keletkezési ideje nehezen határozható meg. Feltételezések szerint a *gáonok* korszakából származik, Babilóniából.³²⁵ Az arameus nyelven írt liturgiai költemény forrása nem található meg sem a talmudi³²⁶, sem a midrás-³²⁷irodalomban. Legkorábban a legismertebb pájtánok egyikének: *Ámrám gáonnak* az imakönyvében tűnik fel.³²⁸

3. *Má nistáná*... – Miben különbözik...

A HHH szövegében – amely az eredeti *hággádát* idézi – a 9. oldalon található a *Má nistáná*... szövege, magyar nyelvű fordítás nélkül. Utalás jellegű illusztráci-

³²³ Roth 1941, 28. o.

³²⁴ *Pijut*: a zsinagógai liturgiai énekek egyik típusa. A hagyományos zsidó istentisztelet textusát, nyelvi stílusát a középkor történeti háttere hatja át. A görög ποιητής szó héberbe átkerült változata.

³²⁵ *Gáonok*: a háláchá legminősítettebb képviselői Babilóniában, illetve a világ zsidóságának elismert és elfogadott vallási vezetői. A *gáonok* korszaka a VI. század végétől a XI. század közepéig terjedő időszak.

³²⁶ Talmud: „A mózesi törvényektől az V. század végéig több mint ezer esztendő jogfejlődését mutatja be a Talmud, mely a tulajdonképpeni törvényeken kívül magába foglalja mindazt, ami különösen az utolsó 500 esztendő alatt a zsidó szellemet foglalkoztatta: orvostudományt, történelmet, matematikát, csillagászatot, példázatokot, mindezeket persze csak úgy, amint az e körökbe tartozó adatok a törvénykifejtés során az előadás menetébe alkalmilag bekapcsolódtak.” -Dr. Molnár Ernő.

³²⁷ *Midrás*: az ókor óta ismert szentírási exegetikai forma, egyben egyedi jellegű narratív irodalmi forma.

³²⁸ *Ámrám bár Sesna* (? – 875). A nevével fémjelzett imakönyvben meghatározta a köz- és ünnepnapok, valamint a sábáti istentiszteletek rendjét a barcelonai zsidóság számára. *Ámrám gáon* imakönyvében már szerepel a *hággáda* rendje.

ók azonban megjelennek a szövegek felső részében a *széder*-asztal megjelenésével, illetve alul, egy *kibuci* ruhába öltöztetett fiú alakjával, aki – talán – a *Má nistánát* kérdezi. A *Má nistáná*, a széder-esti olvasmány a hággáda legismertebb része, az úgynevezett *árbá kusiot*, azaz a „négy kérdés”. Keletkezésének forrása a Szentírásra vezethető vissza: *Vehigádtá levinchá...*, azaz „És mond el gyermekednek...”³²⁹

Má nistáná...

³²⁹ A Mísna, Peszáchim traktátusának 10. fejezetéből ismerjük meg a széder-este fogalmi rendszerét. M.II. XIII,8. versére vezethető vissza az „elbeszélés” háláchikus eredete és narratívája: „Vehigádtá levinchá...” azaz „És mond el gyermekednek...” A „Vehigádtá levinchá” kifejezés egyértelmű utalás arra, hogy nemzedékről nemzedékre el kell mondani gyermekeinknek a kiszabadulás történetét.

4. *Bechol dor vádor*... – Minden nemzedékben...

Bechol dor vádor...

A 18. oldalon olvasható héber textus magyar fordítása a következő:

„Minden nemzedékben köteles az ember úgy tekinteni magát, mintha ő vonult volna ki Egyiptomból, a rabszolgaság házából.”³³⁰

³³⁰ A HHH szövegében több nyelvtani hibát fedezünk fel. Egyik ezen az oldalon olvasható. Helyesen: רודו רוד לכב

Az oldal középső részén a héber és a magyar szöveget felül és alul egyaránt illusztráció egészíti ki. A felső téglányban az egyiptomi kivonulás jelenetei, az alsóban a soá korszakának egyik döbbenetes pillanata, amikor a meggyötört rabszolgáskorba taszított zsidók megszabadulnak a koncentrációs táborból. A paralellitás önmagáért beszél, a felső és az alsó kompozíció gondolata egyaránt a kivonulás. Itt, a *Habonim Dror* által készített kiadványban nem szellemi értelemben, hanem a szó fizikai értelmében történő kiszabadulásról, megszabadulásról, az alijáról van szó. Konkrét utalással, egyértelmű javaslattétellel. Felsőltás a Szentföldre történő kivándorlásra.

Igen érdekes korunk egyik legnagyobb rabbinikus gondolkodójának és kommentátorának, *rabbi Adin Steinsaltz*nak héberül megjelent hággáda-kommentárja: „A gálutban élő zsidóságnak is olybá kell tekintenie magát, mint aki megmenekült Egyiptomból. A megmenekülésnek ugyanis nemcsak fizikai, hanem a szó szellemi értelmében is nagy jelentősége van.”³³¹

5. *Hászál szidur Peszách... – ...* Íme bevégeztük peszách emlékét...

A 29. oldalon ismételtén a hággádából vett szó szerinti idézet található, a *Hászál szidur Peszách... kezdetű pijut*. Magyar fordítása: „Íme, bevégeztük a peszách emlé-

³³¹ Az idézet a héber nyelvű Steinsaltz-kötetben szerepel, azonban e kiadásban az oldalszámot nem jelzik. Az angol nyelvű kiadás címe: *The Passover Haggadah*. 1979-ben és 1980-ban jelent meg Jeruzsálemben.

két annak rendje szerint. Minden formája és törvénye szerint. Amint volt szerencsénk azt elrendezni, úgy legyen szerencsénk azt teljesíteni. A Legszentebb, ki a mennyekben lakol, emeld fel ismét Izrael nemzetségét, vezesd vissza Izraelt megváltva, vezesd vissza Cionba örömmel.”

Hászál szidur Peszách

A költemény egy Franciaországban, a XI. században élt pájtán, *Joszéf Tov bár Smuel Elem* alkotása.³³² Kétségtelen, hogy miért kerül be a HHH-ba egy XI. századi francia költő szava, hiszen költeményének végén

³³² Joszéf Tov bár Smuel Elem /Bonfils/ (980–1050): háláchista és pájtán.

egyértelmű az utalás: „...vezesd vissza Izraelt megváltva, vezesd vissza Cionba örömmel.”³³³

6. *L'saná hábá Birusálájim... Hállelujá...* – Jövőre Jeruzsálemben... Hállelujá...

L'saná hábá Birusálájim... Hálleluja

A hággádából vett idézetek sorában az utolsó oldalon található e gondolat kvintesszenciája: *L'saná hábá Birusálájim...* Magyarul: A következő évben Jeruzsá-

³³³ „Ez a rövid kis ének, akárcsak a „Vájchi bácháci hálájlá...” a sábbát hággádoli (nagyszombati, a peszách előtti szombati) muszáf imából való. „Elem a háláhikus irodalom nagytekintélyű gyűjtője és terjesztője volt. Kiváló liturgiai költő. Költeményei közül csak néhány maradt fenn. Egyike ezeknek a Sábbát hággádoli „Eloché háruhot” kezdetű rész, amelyben peszách ünnep törvényeit dolgozta fel arameus nyelven. Ennek a befejező része ez a kis egység, amely a 14. században került bele a német hággádákba.” In: OMZSA Hággáda (Budapest, 1987. Facsimile kiadás) 73. o.

lemben. A hagyományos szövegösszefüggésben a mondat végéhez illesztik a *hábnujá*, azaz a „felépített” jelzőt. Ez a zsidó teológiai világgépben a Messiás eljövetelebe vetett hit reménye.

A HHH-t és az ehhez hasonló, később készült irodalmi alkotásokat a majdani kibuci életre készítették.³³⁴ A kibuci mozgalom dokumentumait a 60-70-es évektől kezdve rendszeresen gyűjtik,³³⁵ hogy a feledéstől megóvják a korai cionisták dallam- és zenei világát. A kibucoknak önálló vallási(?) ünnepeik voltak. Példaképpen említem meg a *Nivin dávrím éláj* című, a HHH 4. oldalán található költeményt. Éjn Kármel kibucban erre a dalra táncoltak az ún. kibuci ünnepeken, a *tekesz háomereken*.³³⁶ A későbbiekben a *Nivin dávrím éláj* a széder-este nyitó dala lett.

A *sávuot* és a *peszách* ünnepének történeti jellege ezeken a *tekesz háomereken* egy gondolati egységben jelenik meg, mintegy következetesen keverve az egyébként egymástól elkülönülő mezőgazdasági és történeti

³³⁴ Kibuc: közösségi, teljes vagyoni egyenlőségen alapuló, szocialisztikus településforma a XIX. századtól Erec Jiszraelben. Az elmúlt évtizedekben a kibucok gazdasági struktúrája megváltozott, és alkalmazkodott a piacgazdasághoz. Az OR-ZSE haifai vendégprofesszora, Eliezer Slomovits most teszi közzé azoknak a kibucoknak a történetét, amelyekben magyar ajkú emberek voltak az alapítók.

Lásd: <http://www.or-zse.hu/magyarzsido/mzs-intro.htm>

³³⁵ Lásd: www.zemmershet.co.il

³³⁶ A „tekesz háomer”, a „kéve ünnepe”, a bibliai korban a peszáchhoz kapcsolódott, s az aratás idejéhez kötődött. A Misna pontosan leírja a szertartás menetét (Menáhot, X,3). Egyike a tórai tevőleges micváknak (micvát ászé). A XX. században a nem vallásos kibucok tánccal, énekkel köszöntött örömnappja.

háttérrel rendelkező ünnepeket. A hagyományos irodalomban ismert az a felfogás, hogy a *sávuot* mintegy a *peszách* „záróünnepének” tekintendő. Jelentős mértékben hozzájárul e szokás kialakulásához a *sz'firát háomer* gondolata is.³³⁷

A HHH nyelvezetéről megállapítható, hogy a magyar és a különböző korokban keletkezett héber nyelven megfogalmazott textusok variációi. A misnai, illetve a középkori pájtán által írt költemények, valamint *Chajim Nachman Bialik* héber szövegformálásának stílusbeli különbözősége jól érzékelhető. Ugyanakkor előfordul, hogy a *Hággáda* eredeti héber szövegét csak magyar fordításban közlik. A textus színességére jellemző, hogy integráns módon ötvözi a biblikus idézeteket, a misnai és a midrásbeli textusokat, vagy az imakönyv ihlette verseket, mint például a *Peszách bát kol* kezdetű verset.³³⁸

Prózai textúrája szépen megfogalmazott, hivatkozási kultúrája igen igényes, azonban mindenütt a mozgalmi ideológia célkitűzéseit helyezi egyértelműen előtérbe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FRIEDMANN, Mira (1995) Háitur veháijur bekitvéi hájád hájehudim. *Máchánájim*, 10. szám.

KOMOLY Ottó (1992) *Cionista életszemlélet*. Bethlen téri füzetek 2. szám. Felelős szerkesztő: Mikes Katalin. Kiadja: Bethlen téri Oneg Sábát Klub, Budapest.

³³⁷ Scheiber 1999.

³³⁸ Ez a pijut a HHH 10. oldalán található.

- NARKISS, Bezalel (1984) *Kitvéi-jád ivrijim mecujárim*. Keter, Jerusálájim.
- NOVÁK Attila (1998) Cionizmus érett korban. *Múlt és Jövő* 1998/2–3., 89–106.
- NOVÁK Attila (2000) *Átmenetben – A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49)*. Múlt és Jövő, Budapest.
- PARNES, Stephan O. (ed.) (1994) *Art of Passover*. With essays by Bonni-Dara Michaels and Gabriel M. Goldstein. Distributed by Macmillan Publishing Company, New York.
- PIETSCH, Walter (1999) Chatam Szofertól Theodor Herzlig (Fordította: Kőszeghy Miklós). In: Walter Pietsch: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Múlt és Jövő, Budapest, 84–99.
- Dr. ROTH Emil (1941) *Az örökös éjszakája, Peszáchi hággáda*. Roth Emil fordításával és magyarázataival. Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Budapest.
- SCHEIBER Sándor (1999) Történelem és monda találkozása a Szefera- napok és Lág bá Omer jelentésében és szokásaiban. In: Schöner Alfréd (főszerk.): *Sávuot*. Tanulmánykötet. OR-ZSE, Budapest, 7–11.
- The Kaufmann Haggadah*. Facsimile Edition of MS 422 of the Kaufmann Collection in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences. MTA, Budapest, 1958. (A kötethez tartozik egy angol nyelvű

elemzés: *The Kaufmann Haggadah*, by Alexander Scheiber, Publishing House of The Hungarian Academy of Science, Budapest, 1957.)

The Sarajevo Haggadah. Copyright Prosveta. This Book was designed by Ivan Ninic. Printed in Yugoslavia by Ljudska Pravica, Ljubjana, 1985. (A facsimile kiadáshoz tartozik egy művészettörténeti analízis: Werber, Eugen: *The Sarajevo Haggadah*.)